

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (524)
вересень-жовтень
2015

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №8 від 24.09.2015 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2417
Підписано до друку 26.10.2015 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 455-91-52
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 70-річчя завершення Другої світової війни

- Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.** Світ після 2 вересня 1945 р. 4
- Лисенко О.Є.** Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940 – на початку 1950-х рр. 19

- Юсупович А. (Варшава, Польща).** Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів? (Польсько-руські відносини наприкінці X – на початку XI ст.) 43
- Горбець В.М.** Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями 70
- Слісаренко О.М. (Дніпропетровськ).** Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709 р. (зауваження щодо одного історичного міфу) 92
- Скрипник А.Ю. (Кам'янець-Подільський).** Розвідувально-диверсійні заходи наполеонівської агентури в південно-західних губерніях Російської імперії (1806–1814 рр.) 103
- Заболотна І.М.** До історії співпраці І.Крип'якевича з «Українським історичним журналом» 112
- Островський В.В. (Івано-Франківськ).** Правозахисна діяльність З.Красівського 130

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Ковалевська О.О.** Портрети полковника І.Чарниша у зібраннях українських музеїв 140
- Каліщук О.М. (Луцьк).** Сучасні історичні дискусії щодо міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни: порівняльний аспект (Єдв'ябне'41/Волинь'43) 149

ОСОБИСТІСТЬ В ІСТОРІЇ

- Смолій В.А., Реєнт О.П.** Історик у дзеркалі епохи (до 100-річчя від дня народження І.О.Гуржія) 164

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

- Віднянський С.В.** Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) 172

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

- Історіографічна дискусія 1823 р.: рецензія О.Мартоса та лист Д.Бантіша-Каменського до видавця журналу «Сын Отечества» (**вступна стаття О.В.Яся**) 186

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Вілкул Т. Літопис і хронограф: Студії з текстології домонгольського київського літописання (<i>Даріуш Домбровський, Бидгощ, Польща</i>)	199
Омельчук В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії (<i>В.В.Ластовський</i>)	203
Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. – Т.І: Ранньомодерна людина: Простір – влада – право XVI–XVIII ст. (<i>М.С.Гарасимчук, Львів</i>)	209
Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) (<i>О.В.Ясь</i>)	221

ХРОНІКА

Роменський О.О. (Харків). Міжнародна наукова конференція «Князь помер – хай живуть князі! Нащадки та спадщина Володимира» (“Le prince est mort – vivent les princes!”: Les héritiers et l’héritage de Volodymer)	225
Газін В.В. (Кам’янець-Подільський). Всеукраїнський круглий стіл «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату» ...	227
Драч О.О. (Черкаси). Всеукраїнська наукова конференція «VI Гуржіївські історичні читання» (з нагоди 100-річчя з дня народження Івана Олександровича Гуржія)	231
Булгакова О.В. Круглий стіл «Шлях до незалежності: до 25-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України».....	234
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	236

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Лжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 70-річчя завершення Другої світової війни

УДК (100) 355.018

С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинов *

СВІТ ПІСЛЯ 2 ВЕРЕСНЯ 1945 р.

Розглядаються всесвітньо-історичні аспекти завершення Другої світової війни. Висвітлюються питання значення Нюрнберзького й Токійського трибуналів над військовими злочинцями для морально-політичного запобігання воєнним злочинам.

Ключові слова: *Друга світова війна, воєнні злочини, Нюрнберзький трибунал, Токійський трибунал, «холодна війна», історичний досвід.*

Декілька поколінь людей на планеті Земля не знають трагедії глобальної, тотальної війни. У масовій свідомості День перемоги у Другій світовій ототожнюється з 8 травня 1945 р. (Україна 2015 р. уперше офіційно теж відзначила цю дату), адже саме тоді набув чинності акт про безумовну капітуляцію німецьких збройних сил і завершилася тривала та кривава війна в Європі. У Росії перемога над фашизмом традиційно прив'язана до 9 травня 1945 р., коли радянські війська визволили Прагу. Закінчення ж власне Другої світової війни у світі відзначають 15 серпня, адже саме цього числа 70 років тому союзниця нацистської Німеччини – Японія оголосила про свою капітуляцію. Але історично коректною датою завершення Другої світової є день підписання акту про японську капітуляцію, тобто 2 вересня 1945 р., хоча через глибокі розбіжності в поглядах та оцінках відзначають цей день не всюди. Так, у Росії вважають, що «ювілей Перемоги належить борцям проти фашизму, тим, хто воював проти нацистської Німеччини, проти гітлерівського блоку. День завершення війни відзначають ті, хто хотів би прирівняти борців проти фашизму з колабораціоністами. Такі спроби, як правило, намагаються прикрити націоналістичними прапорами. На території колишнього СРСР ми бачили їх у Прибалтиці, на Західній Україні»¹.

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України; e-mail: martynov.andriy15@gmail.com

¹ Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – Москва, 2000. – С.330.

Друга світова війна велася одночасно проти нацизму й фашизму – в Європі та проти японського милітаризму – в Азії. Це була війна світоглядів, яка перетворилася на найкривавішу в людській історії. Причини її генетично пов'язані з недосконалим світоустроєм, що склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи мирних договорів за підсумками Першої світової війни 1914–1918 рр. Адже навіть переможці в ній – Італія та Японія – не були задоволені її результатами. Перша претендувала на сферу домінування на Балканах, а друга – у Китаї. Отже, з одного боку, розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на їх геополітичних руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни не тільки суттєво змінили політичну мапу Європейського континенту, а й принесли надії нового устрою після-воєнної Європи на засадах національної рівноправності та мирного співжиття народів, демократизації й гуманізації суспільства. Якщо 1918–1919 рр. здавалися початком ери демократії, то невдовзі ситуація кардинально змінилася, коли на Старому континенті запанували автократичні, тоталітарні режими, котрі за якихось двадцять років, ще за життя учасників Першої світової, підштовхнуть народи до ще страшнішої Другої світової війни.

Водночас причини такого розвитку історичних подій треба шукати не лише в недосконалості Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, але й у невдоволенні та обуренні переможених і морально принижених країн та народів довільним переокроюванням європейської мапи під переважно пропагандистським гаслом права націй на самовизначення, а також у важкому матеріальному становищі широких верств населення, яке наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. дедалі погіршувалося внаслідок світової економічної кризи.

Глобальний характер Другої світової війни ускладнює дискусію щодо дати її початку, адже «протуберанці» воєнного протистояння з'являлись у різних регіонах земної кулі. В Африці за таку дату можна прийняти агресію Італії проти Ефіопії у жовтні 1935 р., в Азії – інтервенцію Японії в Китаї в липні 1937 р., в Європі загальноприйнята 1 вересня 1939 р. – напад нацистської Німеччини на Польщу. Утім ще 15 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини за згодою А.Гітлера розпочали загальний наступ проти щойно проголошеної незалежної держави – Карпатської України, який за декілька днів завершився окупацією та приєднанням Закарпаття до Угорського королівства. Нападникам самовіддано протистояли нечисленні й погано озброєні загони «Карпатської Січі», героїчна боротьба яких на Красному Полі біля м. Хуст увійшла в історію як перший збройний опір агресорові в Європі.

Прологом до Другої світової стали укладення в 1936 р. Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту, до якого 1937 р. приєдналася Італія, громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр., радянсько-японський конфлікт на оз. Хасан і на р. Халхін-Гол 1938–1939 рр., аншлюс Австрії Німеччиною в березні 1938 р., Мюнхенська угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація цієї країни Німеччиною й Угорщиною в березні 1939 р., підписання пакту Ріббентропа – Молотова у серпні 1939 р.,

радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. Трагічні та величні історичні явища не просто відкривають шлях новій фазі розвитку, але й закладають довгострокову програму історичного буття. Ціле двадцятье та принаймні перша чверть двадцять першого століття стали сенсом розгортання подій, прологом до яких послужила Велика війна 1914–1918 рр. Вона не просто стала передумовою для Другої світової, а й не розв'язала міждержавних суперечностей, навпаки, ще більше загостривши їх.

Ініціатором Першої світової війни виступила об'єднана Німеччина як нова потуга Європи, що не встигла на розподіл глобальних благ, «приватизованих» атлантичними державами (Великобританія, США). Отже у серпні 1914 р. Німеччина розколола Європу, почавши де-факто громадянську європейську війну, яку часто порівнюють з античною Пелопонеською війною, що знищила Давню Грецію². У першому акті цієї глобальної історії Російська імперія, хоча й не зовсім європейська країна, виступила на боці Антанти, тобто союзу атлантичних держав, котрі «захищали європейську цивілізацію» від «тевтонського варварства». Однак під впливом тягот Першої світової та більшовицького перевороту Росія, задіяна в тій війні як гарант європейської єдності проти Німеччини, узагалі відійшла із Заходу на Схід та стала під прапор «світової революції» як технології, спрямованої проти ядра капіталістичної системи. Німеччина, покарана Версальським мирним договором 1919 р., за ініціативи Великобританії та США не зазнала дроблення за французькою ідеєю. У підсумку країни колишньої Антанти заплющили очі на підготовку німецького реваншу у Другій світовій війні. Західні союзники прагнули умиротворення Німеччини, убачаючи у цьому спосіб спрямування німецької експансії на схід, а насправді Мюнхенська змова 1938 р. переконала А.Гітлера у слабкості атлантичних держав та в перспективі війни за світове панування³. Тут з'являється ще один парадокс: більшовицька Росія знадобилась євроатлантичній цивілізації як союзник проти нацистської Німеччини.

Формування загальних умов миру відбувалося тоді, коли ще тривала війна. Але за підсумками Другої світової з'явилася нова система парадоксів. Росія (СРСР), яку на початку ХХ ст. не пустили в Європу, стала оплотом країн східноєвропейської периферії – так званої «народної демократії». Версальська Німеччина, котра до 1917 р. випестувала більшовизм ментально й фінансово як «п'яту колону», здатну вивести Росію з Першої світової війни, за життя одного покоління отримала «партнера», що готував розділеній Німеччині роль вічного безправного сателіта.

Зобов'язання щодо участі СРСР у розгромі Японії було остаточно сформульовано на Ялтинській (Кримській) конференції в лютому 1945 р. Дипломатичну боротьбу, яка тут точилася, детально описано в монографіях авторів цієї статті⁴ та професора Гарвардського університету С.Плохія⁵. Зокрема останній слушно

² Grossbougardt A., Klusmann U. Der Erste Weltkrieg: Die Geschichte einer Katastrophe. – München, 2014. – S.19.

³ Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади / Пер. з нім. – К., 2009. – С.229.

⁴ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. – К., 2006. – С.29–41.

⁵ Plokhly S. Yalta: The Price of Peace [Електронний ресурс]: <https://books.google.com.ua/books?id=Plokhly+Serhii+Yalta:+The+Price+Peace=onepage>

наголошує, що в конкуренції між ціннісними засадами політики й реальною політикою того разу перемогла сила, яка змусила сплатити високу ціну за мир.

5 квітня 1945 р. СРСР денонсував пакт про ненапад з Японією, підписаний 13 квітня 1941 р. Цей факт було підтверджено на Потсдамській конференції в липні 1945 р.⁶ Глобальний поділ сфер впливу створив передумови для біполярного протистояння. Г.Кіссинджер слушно зауважував, що «кожен із переможців виступав з погляду власного національно-історичного досвіду»⁷. В.Черчилль хотів відновити рівновагу сил в Європі. Зробити це було непросто, зважаючи на бажання Й.Сталіна отримати в радянську сферу впливу країни Центрально-Східної Європи. Натомість Ф.Д.Рузвельт збирався підтримувати не геополітичну рівновагу, а загальний мир. Великобританія за роки війни стала надто залежною від США, аби просувати одноосібно власні інтереси. В.Черчилль афористично говорив, що «з одного боку від мене був російський ведмідь, який простер лапи, а з іншого – великий американський бугай, а поміж ними сидів бідолашний англійський віслучок, що був єдиним, хто знав дорогу додому»⁸.

Попри поразки Японія не поспішала капітулювати. Хоча ще в 1943 р. стало зрозуміло, що припущення японських стратегів про захоплення німцями Великобританії та швидку капітуляцію США, зроблені перед нападом на Перл-Гарбор на початку грудня 1941 р., виявилися хибними. У 1944 р. оборона Японії почала розсипатися під ударами американських військ. Втрата Філіппін підірвала фундамент військової економіки. Чимало японців позбулися ілюзій щодо реальності перемоги у великій східноазійській війні.

У лютому – березні 1945 р. американці оволоділи стратегічно важливими для висадки на територію Японії островами Лусон та Іводзіма. У квітні 1945 р. американська армія висадилась на Окінаві. Цей острів обороняли 80 тис. японців. США зосередили тут 500-тисячне угруповання, 1317 кораблів і 1727 літаків. Запеклі бої тривали три місяці. 25 липня 1945 р. президент Г.Трумен, який замінив померлого Ф.Д.Рузвельта, віддав наказ застосувати ядерну зброю, якщо Японія не здасться до 3 серпня⁹. 6 серпня атомного бомбардування зазнало місто Гірошіма. 9 серпня у війну вступив СРСР, мотивуючи це бажанням прискорити настання миру. Того самого дня американська атомна бомба вразила Наґасакі. Чим обумовлювалося використання цієї надпотужної зброї: воєнними рішеннями, стратегічними політичними розрахунками на майбутнє? Скоріше за все, і тим, і тим. Зрештою американське ядерне бомбардування вберегло Японію від радянського вторгнення, адже 1 вересня 1945 р. частини Червоної армії вже висадилися на о. Гоккайдо. Військово-політичне керівництво США виправдовувало застосування атомної бомби врятуванням тисяч життів американських солдатів.

15 серпня 1945 р. імператор Гірогіто, виступаючи зі зверненням до народу, оголосив про згоду прийняти умови Потсдамської конференції щодо

⁶ Loth W. Osterhammel Jürgen: Internationale Geschichte. – München, 2000. – S.44.

⁷ Кіссинджер Г. Дипломатія. – Москва, 1997. – С.355.

⁸ Фенбі Дж. Альянс. – К., 2010. – С.12.

⁹ Тіндалл Дж., Шай Д. Історія Америки. – Л., 2010. – С.684.

негайної й безумовної капітуляції Японії за умов збереження своєї влади. Напередодні в Токіо відбувся невдалий заколот, коли група молодих офіцерів намагалася завадити імператорові виголосити «капітулянтську промову». Після провалу путчу лідер «партії війни» генерал К.Анамі покінчив життя самогубством.

Дислокована в Північно-Східному Китаї потужна Квантунська армія (понад 1 млн військовослужбовців) продовжувала чинити опір до кінця серпня 1945 р. 400-тисячне угруповання Червоної армії під командуванням маршала О.Василевського розбило 22 японських дивізії, було знищено 84 тис. солдатів, майже 600 тис. японців опинилися в полоні. Під час боїв у Маньчжурії загинуло, за радянськими даними, 12 тис., за японськими – 21 тис. червоноармійців¹⁰.

28 серпня 1945 р. американські війська висадилися на території Японії. 2 вересня на борту лінкора «Міссурі», який став на якір у Токійській затоці, за присутності представників союзних держав – генерала Д.Макартура (від США), генерал-лейтенанта К.Дерев'янка (від СРСР), адмірала Б.Фрезера (від Великобританії), а також Китаю, Франції, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Нідерландів міністр закордонних справ Японії М.Шигеміцу і начальник генштабу генерал Й.Умедзу підписали акт про безумовну капітуляцію. На палубі «Міссурі» було встановлено два американських стяги: той, що майорів над Білим домом у день нападу Японії на Перл-Гарбор, і прапор флагманського корабля американського комодора М.Перрі, котрий у 1853 р. «відкрив» Японію західному світу. Перемога мала символізувати друге відкриття цієї країни¹¹. Демілітаризацію японського суспільства, демократизацію політичного процесу, децентралізацію влади було здійснено вже на першій стадії американської окупації в 1945–1947 рр. Початок «холодної війни», а незабаром і бойових дій у Кореї 1950–1953 рр. перетворили Японію на важливого союзника США в Азії. Під американськими гарантіями безпеки острівна держава (як і повоєнна Західна Німеччина) спромоглася на справжнє економічне диво 1950-х рр.

Друга світова війна завершилася у глобальному масштабі. Символічно, що від СРСР акт про безумовну капітуляцію Японії підписав українець Кузьма Миколайович Дерев'яно. Із грудня 1945 р. він працював у Союзній раді для Японії в Токіо. Під час поїздки до Гірошими та Наґасакі отримав значну дозу радіації, від чого передчасно помер. Узявши участь у розгромі Японії СРСР заволодів Південним Сахаліном і Курильськими островами (після 1991 р. цю територіальну проблему у відносинах із Токіо успадкувала Росія).

У Потсдамі було погоджено, що радянські війська звільнять Корейський півострів до 40-ї паралелі, але маршал О.Василевський у серпні 1945 р. переніс лінію розмежування на два градуси південніше, «подарувавши» Північній Кореї понад 200 км території. Американські війська висадились у Південній Кореї лише через тиждень після капітуляції Японії й були змушені визнати «лінію Василевського». Саме Корея в 1950–1953 рр. стала полем битви, яка могла перерости у третю глобальну війну.

¹⁰ История России: XX век: 1939–2007 / Под ред. А.Б.Зубова. – Москва, 2011. – С.181.

¹¹ Мак-Клейн Дж. Япония: От сегуната Токугавы – в XXI век. – Москва, 2006. – С.723.

Загалом Друга світова обійшлася людству в понад 50 млн життів, більша частина яких – цивільні, включно з 6 млн євреїв. Китайці стали першими жертвами війни, адже японські війська вторглися до Піднебесної ще 1931 р. Навіть після капітуляції Японії Китай ще до осені 1949 р. перебував у стані громадянської війни. Її підсумки означали відкриття перспективи появи держави-лідера серед країн «третього світу» з величезним потенціалом розвитку.

Війна посприяла започаткуванню Організації Об'єднаних Націй. УРСР увійшла до кола держав-засновниць, що стало безумовним визнанням внеску українського народу у спільну перемогу сил антигітлерівської коаліції. Привілейоване становище в Раді Безпеки ООН отримали країни, які зробили найбільші зусилля у протистоянні агресорам. Переможені Італія та Японія вступили до ООН лише 1955 р., а розколота Німеччина у форматі ФРН і НДР – у 1973 р. Право вето для постійних членів Радбезу було закріплено на безумовних засадах. Раціональну пропозицію США позбавляти цього права навіть постійного члена Ради Безпеки, залученого до певного конфліктного питання, відхилили. Такі принципи дозволили ООН пережити як у летаргічному сні найскладніші періоди «холодної війни», але недосконалість механізмів узгодження рішень далася взнаки після її завершення. Звичайно, фундатори організації не могли передбачити всіх нюансів розвитку міжнародних відносин, давши універсальні рецепти вирішення конфліктів.

На час завершення Другої світової війни переможці готові були будь-якими засобами відстоювати свої здобутки. 9 лютого 1946 р. Й. Сталін виступив із промовою про «неможливість миру у світі за умов капіталістичного розвитку світової економіки», тобто про непримиренність комунізму й капіталізму. 22 лютого радник американського посольства в Москві Дж. Кеннан надіслав до Державного департаменту США «довгу телеграму», де йшлося про важливість не допустити радянської гегемонії на євразійському просторі. 5 березня В. Черчилль виголосив свою відому Фултонську промову, в якій закликав рішуче протидіяти СРСР, чия політика призвела до виникнення «залізної завіси».

Наприкінці 1947 – у першій половині 1948 рр. три події змусили відкинути рештки сумнівів щодо експансіоністських планів Москви: створення Комінформу, «лютневий переворот» у Празі та перша берлінська криза. А територіальними претензіями СРСР до Туреччини, розпалюванням громадянської війни у Греції, підтримкою компартій у низці західноєвропейських країн (Італія, Франція) підтвердилися побоювання щодо радянського експансіонізму. Контраргументами Заходу, зокрема США, а відтак і першими реальними програмами дій у рамках політики «стримування комунізму», стало проголошення 12 березня 1947 р. «доктрини Трумена», а незабаром – «плану Маршалла». Саме ці кроки Вашингтона Кремль оцінив як офіційне оголошення «холодної війни». Нарешті, логічним завершенням поділу світу на два полюси було створення антагоністичних військово-політичних блоків – Північноатлантичного альянсу (НАТО; 1949 р.) і Організації Варшавського договору (ОВД; 1955 р.).

Отже підсумки Другої світової війни, як і Першої, не дали стабільного миру. Більше того, Друга світова ще швидше переросла у «третю світову» – «холодну війну», аніж Перша світова – у Другу. В епіцентрі ідеологічного протистояння

опинилося питання прав людини. Їх захист став одним із головних уроків Другої світової війни. 10 грудня 1948 р. було підписано Декларацію прав людини і громадянина. Її положення увійшли й до Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1 серпня 1975 р., яка зафіксувала принцип непорушності кордонів в Європі, тим самим фактично легітимізувавши на певний час геополітичні розподіли на континенті, що сформувалися за результатами Другої світової.

Німеччина як ФРН увійшла до системи євроатлантизму, очолюваної Великобританією і США. Кремль зробив несподіваний вирішальний внесок у формування спільної ідентичності Заходу в пошуках відповіді на комуністичний виклик. СРСР, потрібний західним союзникам як військова потуга у протистоянні з нацистською Німеччиною, перетворився на наддержаву, що поділила сфери впливу зі США.

Завершення Другої світової започаткувало тривалий процес розпаду імперій та деколонізації. Розхитаний війною фундамент колоніальної системи зруйнувався. У результаті у світі з'явилися нові «гарячі точки» міжнародних конфліктів (арабо-ізраїльський, індо-пакистанський тощо). На руїнах колоніальних імперій постала велика група нових незалежних держав, які отримали легальні умови для відстоювання своїх національних інтересів в ООН та інших міжнародних організаціях¹².

У світі виникли дві наддержави – США та СРСР, конфронтація між якими стала історичним змістом епохи «холодної війни». Сполучені Штати стали найпотужнішою в економічному й військово-політичному аспектах країною світу. Перехід до мирного життя виявився непростим. Довелося стримувати інфляцію, чому допоміг «план Маршалла» з відбудови Західної Європи. Євроатлантична спільнота перетворилася на глобальну силу.

Ключовими завданнями залишалися проблема стримування комунізму, нейтралізація впливу СРСР із можливим переходом від біполярного до нового світового порядку. На жаль, на зміну мілітаристській логіці старої імперської доби не прийшла демократична логіка нового світоустрою. По суті, обидва глобальних протистояння ХХ ст. стали спробами євроатлантичної спільноти не допустити поєднання німецьких капіталів і технологій із російськими матеріальними й людськими ресурсами¹³. Було запущено процес неухильного науково-технічного розвитку, замовниками якого передусім виступав військово-промисловий комплекс наддержав. Водночас на хвилі науково-технічної революції швидко набирали силу транснаціональні корпорації, виникли наднаціональні фінансові інститути: Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова організація торгівлі, а також неурядові міжнародні організації. Економічне процвітання США в повоєнні роки стимулювало формування суспільства споживачів на основі відкидання пуританських уявлень, що робити борги – аморально, а заощаджувати – навпаки. Повоєнний «бебі-бум» тривав до кінця 1950-х рр. та фактично став останнім демографічним успіхом провідних індустріальних держав світу.

¹² Young R. Postcolonialism: A Historical Introduction. – Oxford, 2001. – P.14.

¹³ Wippermann W. Die deutschen und der Osten: Feindbild und Traumland. – Darmstadt, 2007. – S.83.

Європа ввійшла в епоху «холодної війни» розколотою на радянську східно-європейську та американську західну зони впливу. Фактично це було протистояння між «відкритими» і «закритими» суспільствами (за К.Поппером). Водночас після Другої світової війни далекою перспективою видавалася теорія демократичного миру, згідно з якою країни з таким ладом між собою не воюють. Проте знадобилося ще майже чверть століття, аби стабільних демократичних держав у світі стало більше.

Досвід двох світових війн, які спустошили Європу, спонукав Бельгію, Люксембург, Нідерланди, Італію, Францію та ФРН створити в 1951 р. Європейське об'єднання вугілля і сталі, що започаткувало процес євроінтеграції. Були спроби поєднання переваг ліберальних концепцій із гарантіями соціальних програм у «державі соціального забезпечення». Стара соціал-демократична ідея соціальної рівності поступово замінювалася ідеєю однакової цінності кожної особистості. Отже Європа перетворилася на епіцентр протистояння «холодної війни», хоча її «фронти» в міру просування процесу деколонізації поширилися й на інші континенти – Азію, Африку, Латинську Америку.

Набирала розвитку тенденція урбанізації та поширення освіченості. Безумовно, масова культура після завершення Другої світової війни стала культурою, що виникла під впливом індустріалізації й урбанізації. Змінились ідеологічні уявлення про те, яким має бути світ. Сприйняття ідеологій після 1945 р. зосередилося не лише на системах як сукупності ідей, а й у суспільній практиці. Домінантним став лібералізм, котрий поновлює суспільні умови й соціальні відносини, потрібні для подальшого вдосконалення капіталізму. Актуалізувався феномен комерційної «американізованої» масової культури, що забезпечувала людей найрізноманітнішими мріями.

Після Другої світової війни у глобальному масштабі торжествували принципи приходу народних мас у велику політику по всьому світу. Принаймні номінально маси почали брати участь у політичному управлінні. Прихід народів у політику не лише стимулював активізацію вивчення технологій управління масами, а й спричинив появу концепцій елітарності, покликаних урівноважувати поширені марксистські та анархічні теорії. Маси, дійшовши в демократичних країнах до влади в особі власних представників, почали формувати свою політичну еліту. Водночас світова війна, «народно-демократичні революції» в Європі рекрутували «з низів» еліту, нову за формою, але стару за своєю суттю. Аристократичні еліти мали бути замінені меритократією, тобто владою кращих, тих «хто зробив себе сам».

Завершення Другої світової започаткувало тенденцію кризи цінностей індустріального суспільства. Формування держави загального добробуту на Заході відкрило можливості для розвитку постіндустріального суспільства з цінностями солідарності, волонтерства, перманентного виробництва інформації й нових знань. У новій економіці інтелектуальний капітал отримав не менше значення, аніж соціальний, промисловий або фінансово-банківський. Водночас посилювалися інформаційне протистояння та війни. Ми є свідками суперечливого процесу «глобальної урбанізації», де розвинені країни відіграють роль міста, а слаборозвинені – села. Панівні групи суспільства через процес

інтелектуального й морального керівництва прагнуть здобути згоду підпорядкованих суспільних груп.

В Україні, зокрема, триває процес масового переселення населення до великих міст, низький рівень довіри до влади, надмірне майнове розшарування, наслідком якого є поява обнесених парканами маєтків «еліти» і зниження інтенсивності соціальної взаємодії між нерівними громадами, розширення «тіньового» сектору економіки, купівля голосів виборців, криза представництва в політичній системі, становлення локальних кримінальних порядків, зневажливе ставлення істеблішменту до громадян, подвійні стандарти у застосуванні закону, звичаєва корупція, заміна системи демократичного представництва громадською думкою «активістів», при формуванні й інтерпретації якої дедалі більшу роль відіграють засоби масової інформації. У цьому контексті мультикультуралізм стає ідеологією, що протидіє гегемонії Європи, яка маргіналізує інші культури. Мультикультуралізм відкидає культурні ієрархії, поділ на центр і периферію¹⁴.

Важливими факторами залишається міждержавна й міжрегіональна соціальна нерівність. Борговий тягар стає рабством наших днів. Відмінності усередині держав і суспільств так само важливі, як і між ними. Український соціум орієнтується на цінності споживацького суспільства.

Після Другої світової війни стрімко розвивалася нова корпоративна культура (менеджерська революція) та формувалася держава загального добробуту, яка пом'якшувала соціально-класові суперечності. На історичну сцену вийшли нові соціальні рухи: жіночі, молодіжні, борців за громадянські права для всіх рас тощо. Перетворення ісламу на ментальний засіб ідентифікації «свій – чужий» посприяло формуванню фундаменталістських течій серед мусульман. Глобальні міграційні процеси стимулювали кризу ідентичностей.

Фашизм і нацизм разом з японським мілітаризмом було подолано, але вимушена участь у Другій світовій війні на боці антигітлерівської коаліції сталінського СРСР обумовила неминучість конфлікту між західними демократіями та Кремлем у роки «холодної війни». Упродовж 1945–1948 рр. у багатьох країнах «соціалістичного табору» відбулися процеси над знаковими фігурами із середовища колабораціоністів. Більшість їх проходили за зачиненими дверима, позаяк обвинувачені могли будь-коли самі стати обвинувачами, розповівши людям, проти чого вони боролися.

Саме під впливом перемоги у Другій світовій війні у СРСР виник радянський патріотизм як прояв радянської імперської свідомості. Перегляд результатів Другої світової війни ідеологи путінської Росії розглядають як частину великого плану з відокремлення від Росії ресурсів і територій¹⁵. Переможцям уже мало лише ресурсів переможених, їм потрібна їхня духовна капітуляція, названа зміною менталітету. Війна в ідейному сенсі також стає світовою.

Поступ Азії призвів до розосередження світової влади. Росія знову намагається стати лідером світової антизахідної коаліції проти однополярного

¹⁴ Darwin J. Der imperiale Traum: Die Globalgeschichte großer Reiche. – Frankfurt am Main, 2010. – S.69.

¹⁵ Медвинский В.Р. Война: Мифы СССР: 1939–1945. – Москва, 2013. – С.655.

світу, вибудовуючи союз із Китаєм, Індією, Бразилією й окремими країнами Арабського Сходу. Інша справа, що реальні можливості Москви роблять її по суті молодшим партнером Пекіна. Формується модель конфронтаційної багатополлярної системи міжнародних відносин, яка стає продовженням великої світової війни.

Політичний авантюризм, ненависть до інших, мілітаризм залишилися у світовій історії. Сучасний світ у своїй «післявоєнній», а вочевидь «передвоєнній» фазі розвитку, від анексії Криму й українсько-російської війни на Донбасі, підійшов до визначальної точки. Багато що залежить від самовизначення Європейського Союзу та його готовності ввібрати у себе Україну як лідера Східної Європи. Здається, дві поразки Німеччини у світових війнах та її остаточної інтеграції в євроатлантичний простір дає однозначну відповідь на це запитання. Європа за 1914–2015 рр. остаточно інтегрувала Німеччину як євроатлантичну державу, тому, мабуть, Росія більше не потрібна для її стримування.

Усі етапи великої світової війни від 1914 до 1939–1945 рр. і за часів «холодної війни» й «холодного миру» після розпаду СРСР отримують смисл як послідовне геополітичне виштовхування Росії з Європи. Причому якщо для німецьких націоналістів парадокс історії полягає в тому, що чим сильніше вони бунтують проти атлантичного контролю, тим більш гарантовано після поразки потрапляють до його обіймів, натомість чим сильніше російські лібералізахідники штовхають Росію до Європи, тим певніше офіційна Москва виштовхується з Європи на Схід. Кремль намагається позиціонуватись як гіпотетичний союзник євроатлантичної цивілізації в її протистоянні східним викликам (ісламізм, Китай тощо), або, як альтернативний варіант, може бути залучена до антизахідної коаліції країн світової периферії.

Отже остання «вічна» війна заради постійного миру, найімовірніше, ще попереду. Після двох попередніх, «холодної» та, вірогідно, напередодні чергової світової війни історичний урок констатує, що першопричини протистояння криються в втраті загальнолюдської гуманістичної перспективи, задекларованої ще Просвітництвом. Інакше програма великої світової війни знову візьме гору над гуманістичним модерном, тобто ідеалами свободи, рівності у правах, солідарності, толерантності, поваги до екології, взаємної відповідальності держав з ідеалом прав людини у світі без війн.

У цьому контексті фундаментальне історичне значення має досвід проведення міжнародних військових трибуналів над німецькими та японськими військовими злочинцями. Сім десятиліть наслідки Нюрнберзького процесу (20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946 рр.) залишаються у центрі уваги не лише професійних істориків, а й політиків. Німецька аудиторія, наприклад, має можливість ознайомитись із документами й матеріалами трибуналу онлайн¹⁶. Нюрнберзький процес уособлює торжество справедливості для всіх жертв нацистської агресії. Це – фундамент політики пам'яті багатьох країн, що зазнали нападу з боку Третього Райху. Судовий вирок створив перешкоди

¹⁶ Der Nürnberger Prozeß: Materialien und Dokumenten [Електронний ресурс]: www.zeno.org/Geschichte/M/Der+Nürnberg+Prozeß/Materialien+Dokumenten

для виправдання зла (виконання злочинних наказів), а також морального виправдання військовослужбовців вермахту. Рішення Міжнародного військового трибуналу стали нормативною основою для розробки конвенцій ООН про геноцид (1948 р.), про незастосування терміну давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності (1968 р.), а також національних законодавств багатьох європейських держав. Масив документів процесу німецькою мовою в роздрукованому вигляді містить понад 30 тис. сторінок.

У 2010 р., напередодні 65-річчя початку роботи Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу, у німецькій історіографії ствердилася думка, що ця подія – поворотний момент усїєї національної історії, яка перетворила німців на європейців¹⁷. Нюрнберзький процес став важким уроком історії, але тлумачення цього досвіду впродовж історичного періоду «холодної війни» було предметом запеклих пропагандистсько-інформаційних конфліктів не тільки між західною та східною частинами Німеччини, а й, у ширшому розумінні, між Заходом і Сходом. Для СРСР Нюрнберзький процес став символом перемоги у Другій світовій війні й визнання факту міжнародного засудження надзвичайно жорстоких воєнних злочинів, скоєних нацистами на тимчасово окупованих радянських територіях. Підсумки процесу визначалися як остаточна перемога Об'єднаних Націй над нацизмом. Нюрнберг став прикладом і для покарання японських військових злочинців в рамках Токійського трибуналу. Тож будь-які «ревізіоністські» підходи до тлумачення міжнародних процесів радянська пропаганда називала «проявами неонацизму та реваншизму». Для створеної політичною волею Москви Німецької Демократичної Республіки Нюрнберзький процес став відправною точкою внутрішньо- й зовнішньополітичної легітимізації «першої на німецькій землі держави робітників і селян». Натомість для Федеративної Республіки Німеччини Нюрнберг був водночас травматичним досвідом і «ліками» від будь-якого державного реваншизму. Зрештою окупаційним західним адміністраціям у ФРН (до 1952 р.) вдалося закласти більш надійний фундамент для розбудови «відкритого» демократичного суспільства. Водночас радянські окупаційна адміністрація у НДР працювала за лекалами авторитаризму «закритого» суспільства. Розуміння цих відмінностей актуальне й на восьмому десятку історії Нюрнберзького процесу, зважаючи на чимало спільних рис у відтворенні офіційних схем пояснення цієї історії у СРСР, НДР і Російській Федерації. На сході та на заході сучасної України колективний досвід сприйняття уроків Другої світової війни також надто диференційований.

Першим після Нюрнберзького процесу світлим спогадом для колективної пам'яті західних німців стала грошова реформа 1948 р. Успішний проект соціального ринкового господарства засвідчив, що «Боннська республіка» ніколи не буде «Ваймарською». У демократичному західнонімецькому соціумі зберігався плюралізм думок. До громадянського суспільства органічно інтегрувалися Об'єднання жертв нацизму та Союз колишніх учасників антифашистського опору. Їх діяльність дала підстави для сприйняття й самих німців як жертв нацизму. Натомість праворадикальні західнонімецькі історики продовжували

¹⁷ *Maier H.* Die Deutschen und ihre Geschichte. – München, 2010. – S.43.

спиратися на парадигму антисемітизму. Утім від цієї ідеології остаточно відійшли німецькі історики консервативної орієнтації. Фрайбурзький професор Г.Ріттер, який у липні 1944 р. схилився до підтримки змови проти А.Гітлера, протиставляв нацизму пруські консервативні традиції як одну з головних цінностей німецької національної свідомості¹⁸. Натомість патріарх німецької історіографії Ф.Майнеке в монографії 1946 р. під промовистою назвою «Німецька катастрофа» інтерпретував фашизм не як суто німецьке чи італійське явище, а як європейське¹⁹.

Нюрнберзький трибунал засудив націонал-соціалістичну ідеологію та політичну верхівку нацистської Німеччини. Процеси над багатьма іншими військовими злочинцями відбувались у різних країнах світу на основі нормативних документів саме цього трибуналу. Так, А.Кессельринг у Нюрнбергу був свідком у справі Г.Геринга. У 1947 р. британський трибунал у Венеції засудив його до страти, але 1952 р. за станом здоров'я був амністований. У спогадах колишній генерал-фельдмаршал люфтваффе писав про «відносність усіх починань»²⁰. Після вересневого 1955 р. візиту до Москви канцлера ФРН К.Аденауера з радянського полону було звільнено чимало військовиків вермахту. Один із них, Г.-Г.Комосса, став генералом бундесверу, називав репатріацію німецьких військовополонених першим прикладом торгівлі людьми після Другої світової війни²¹.

Канцлер ФРН К.Аденауер уважав надто патетичним визнання колективної провини німців, пропаговане католицькою і евангелічною церквами країни після 1945 р. Він доволі скептично ставився до американських спроб «перевиховання німців». Раціональним політику видавалося тільки переслідування справді винних. Близькими співробітниками цього канцлера були офіційний коментатор нюрнберзьких расових законів Г.Глобке, Т.Оберлендер, банкір часів Третього Райху Й.Абс. Водночас К.Аденауер нормалізував відносини ФРН з Ізраїлем, а виплата репарацій засвідчила кредитоспроможність Західної Німеччини як необхідну умову для ефективної зовнішньої політики.

У 1965 р. західнонімецьке суспільство опинилося перед проблемою «тихої амністії» колишніх нацистів, адже збігав термін давності скоєних ними злочинів. Постало непросте питання: що важливіше – правова держава або справедливість? Ключовим моментом у засвоєнні досвіду денацифікації можна вважати період правління канцлера В.Брандта (1969–1974 рр.), який у 1945–1946 рр. був суддею-референтом на процесах у Нюрнбергу. Молодше покоління німців, яке бунтувало 1968 р., звинувачувало «батьків» у потуранні нацистській диктатурі та критикувало недосконалість демократії у ФРН. Водночас «нова східна політика» В.Брандта засвідчила факт успішного засвоєння країною досвіду денацифікації та повагу до Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин.

¹⁸ Ritter G. Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung. – Stuttgart, 1954. – S.90.

¹⁹ Meinecke F. Die deutsche Katastrophe: Betrachtungen und Erinnerung. – Wiesbaden, 1946. – S.155.

²⁰ Кессельринг А. Солдат до конца: Воспоминания. – Москва, 2004. – С.490.

²¹ Комосса Г.-Х. Немецкая карта: Тайная игра секретных служб: Бывший глава службы военной контрразведки рассказывает. – Москва, 2009. – С.15.

Пов'язані з об'єднанням Німеччини події 1989–1990 рр. змінили умови існування колективної пам'яті. Однак східнонімецькі землі залишаються базою для різноманітних неонацистських угруповань. Це засвідчує, що реалізація радянської практики денацифікації та робота ідеологічних структур НДР у цьому сенсі виявилися неефективними. Відновлення єдності німецької нації стало спокутою перед історією. Наприклад, у 2010–2015 рр. прокуратури багатьох німецьких земель провели суди над військовими злочинцями, що перебували вже в дуже літньому віці. Водночас хвиля нелегальної міграції, яка поширюється Німеччиною, стимулює протестні, навіть погромницькі настрої. Демократична толерантність знову стикається з неонацистським радикалізмом. Тоталітарні конструкції виникають там і тоді, коли під впливом історичних обставин, обумовлених військовою поразкою, економічною кризою виникають зваби політики швидкої модернізації, що проводиться на основі архаїчних структур та ідеологій. У Німеччині це була ідея раси, а в Росії – громади. Обидві – ідеологічні фікції. Російська громада – такий самий штучний конструкт, як і німецьке арійство. Заклик до подолання відсталості на основі псевдотрадиційної духовності, поєднаної з «великою ідеєю», поступово маргіналізується.

Становить інтерес японський досвід подолання наслідків Другої світової війни. Переможену країну не розподілили на зони окупації, як Німеччину. Господарем ситуації став головнокомандувач американських окупаційних військ генерал Д.Макартур. Він ініціював початок роботи 19 січня 1946 р. Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу. На лаві підсудних опинилося 29 осіб, головним чином колишні члени уряду Великої Японської імперії на чолі з Г.Тодзьо. Д.Макартур призначив голову трибуналу, обвинувачів, його членів із представників держав, котрі підписали акт про капітуляцію Японії, а також Індії й Філіппін. Американський генерал мав право пом'якшувати вироки. Офіційними мовами процесу були англійська та японська. Американці зробили ставку на збереження в острівній країні конституційної монархії, адже громадянська війна у сусідньому Китаю давала небажаний альтернативний варіант розвитку подій. У 1945 р. Конгрес США зажадав страти імператора Гірогіто. Тому інші обвинувачені, керуючись кодексом честі самураїв, почали виводити його з-під удару. Вирішили також реабілітувати дядька імператора – князя Асаку, безпосередньо причетного до воєнного злочину, скоєного 1937 р. проти мирних жителів китайського Нанкіна. Провину за це взяв на себе генерал І.Мацуї, якого й було страчено²².

12 листопада 1948 р. завершилося читання вироку Токійського трибуналу. Було спростовано аргумент захисту, що, погодившись прийняти акт капітуляції, японські еліти не розуміли неминучості суду за звинуваченнями в розв'язанні війни, тому вони, мовляв, не підсудні. Зрозуміло, що під час процесу ніхто не згадував про атомне бомбардування Гірошими й Нагасакі. Переживши страшний досвід поразки у Другій світовій війні Німеччина та Японія стали процвітаючими демократичними державами. Історична покута відбулася. Але уроки історії потрібно постійно повторювати, аби не повторяти помилки та злочини.

²² Мак-Клейн Дж. Японія: От сѣгуната Токугавы – в XXI век. – С.722–723.

Урочистості 9 травня 2015 р. в Москві та 2 вересня 2015 р. в Пекіні за свідчили всю суперечливість сучасного політичного дискурсу щодо проблематики міжнародної колективної пам'яті про Другу світову війну. Чітко сформувався два табори, на які де-факто розділилися переможці. Країни Заходу на чолі зі США намагаються пролонгувати процес глобалізації, розширити коло демократичних держав у світі, адже вони, як правило, між собою не воюють. Натомість Росія прагне очолити клуб adeptів «багатополярного світу» як інструменту протидії «західній домінації» та збереження автентичності національно-специфічного шляху розвитку. Зміцнення союзницьких відносин Росії й Китаю представляється Кремлем ледь не як народження «нового багатополярного світового устрою». Московські пропагандисти намагаються переконати Пекін у тому, що російсько-євроатлантична конфронтація безпосередньо загрожує безпеці Китаю, який за поразки путінського режиму ризикує втратити «головного євразійського союзника». Причому робиться вигляд, нібито між Москвою й Пекіном немає принципових суперечностей, натомість національні інтереси обох сторін начебто органічно доповнюються. Утім варто згадати, що за місяць до участі в параді на честь Дня перемоги в Москві, Сі Цзіньпін чітко заявив, що Китай не підтримує анексію Кримського півострова. Підтвердженням цього була відсутність китайських кораблів на військово-морському параді у Севастополі, хоча це анонсувалося російською стороною. Щоправда, китайці беруть участь у спільних із росіянами навчаннях флотів у Середземному морі.

Фактично Китай намагається з максимальною користю для себе використати російський фактор у власних геополітичних іграх зі США. Звичайно, у Пекіні пам'ятають про нещодавні американсько-японські військово-морські навчання поблизу спірних для Китаю та Японії островів у Східнокитайському морі. Тож середземноморський вояж китайської ескадри має важливе для Пекіну символічне значення, підтверджуючи, що ВМС країни здатні впливати на баланс сил не лише в басейні Тихого океану. У цьому сенсі вельми показовий захід російських і китайських кораблів до бази російського флоту у сирійському порту Латакія. Це не лише стало демонстрацією підтримки Москвою й Пекіном президента Сирії Б.Асада, а й позитивним сигналом його союзникові Ірану. Водночас Китай не готовий некритично сприймати всі авантюри Кремля, особливо щодо України. Насправді спроби В.Путіна військово-політичними засобами сконструювати «русский мир» дискредитують більш раціональний стратегічний курс Пекіна на вибудовування «Великого Китаю», включно з Тайванем, за допомоги інструментів економічної, а не військової експансії. Адже ступінь взаємозалежності китайської й американської економік в умовах глобалізації настільки великий, що ані Китай, ані США не готові серйозно конфліктувати до такої міри, коли б санкції, аналогічні тим, які діють щодо Росії, фактично зруйнують економіки двох країн. Попри це, Пекін завжди готовий нагадати Вашингтону про свою потужну суб'єктність і реальну здатність послідовно захищати національні інтереси. Однак при цьому в китайського керівництва добре працюють «гальма», які забезпечують прагматичний підхід до реалізації дійсно багатовекторної зовнішньої

політики з чіткими пріоритетами. Серед останніх головними вважаються відносини Китаю з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, у тому числі з «одвічним ворогом і партнером» Японією. Принаймні не менше значення для китайської зовнішньої політики й торговельно-економічних інтересів мають і країни Латинської Америки. Далі в ієрархії китайських інтересів чітко проглядається Європейський Союз. Саме забезпечення надійних зв'язків Китаю з ЄС має гарантувати стабільна ситуація на Близькому Сході й у Центральній Азії, а також у Росії.

Перемога над мілітаристською Японією не лише завершила для Китаю трагічний період національної історії, а й стала прологом до продовження громадянської війни. Місцевим комуністам знадобилося ще чотири роки, аби здолати націоналістів із партії «Гоміньдан» і встановити свою владу в Піднебесній. З одного боку, КНР спромоглася створити власну модель «ринкового соціалізму». Можна довго сперечатися, чого в ній більше – «соціалізму» або «капіталізму». Зрозуміло, що перемогла не лише ідея «батька» китайських реформ Ден Сяопіна про те, що «неважливо, якого кольору кіт, якщо він вправно ловить мишей», а й тисячолітні конфуціанські традиції. Саме цей прагматизм дав можливість Китаю здійснити стрімкий прорив від статусу країни «третього світу» до фактично другої після США наддержави. З іншого боку, придушення у червні 1989 р. студентських демократичних протестів на площі Тяньаньмень засвідчило тенденцію до поєднання економічного лібералізму з політичним авторитаризмом. Як бачимо, певний час у специфічних соціокультурних умовах доволі ефективно працює й така «гібридна» модель суспільного розвитку. Однак серпневі 2015 р. події на китайських фондових біржах, котрі бумерангом ударили не лише по інших азіатських країнах, але й по світовій економіці загалом, показали, що існуюча модель потребує вдосконалення.

Отже через 70 років після завершення Другої світової війни у сучасному світі триває гостра конкуренція різних моделей суспільного розвитку. Домінантною залишається західна ліберально-демократична модернізація, але з нею продовжує сперечатися азіатська гібридна модель, яка діалектично поєднує політичний авторитаризм із частково вільною ринковою економікою. Цей факт засвідчує, що до «кінця історії» у сенсі історичної перемоги однієї з цих моделей ще далеко.

The article is based on a wide range the world historical experience of the end of the World War II. An important role in the study is historical aspects of Nurnberg and Tokyo Tribunals for military criminals in the currents context.

Keywords: World War II, war crimes, Nurnberg and Tokyo Tribunals, Cold War, historical experience.

О.Є.Лисенко *

ВАЖКИЙ ШЛЯХ ДО МИРУ: УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ВЛАДА У СЕРЕДИНІ 1940 – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

Розглядається комплекс проблем, пов'язаних з основними тенденціями останнього етапу Другої світової війни і переходом українського суспільства до мирних умов існування. Розкриваються заходи радянського керівництва у соціально-економічній та етноконфесійній сферах, у руслі кримінального переслідування справжніх та уявних колабораціоністів, комеморативній політиці. Аналізується характер взаємовідносин та ієрархія усередині механізму влади.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, репатріація, демобілізація, депортація, соціальні преференції, політика пам'яті.

Напевно, така вже природа людей, що вони набагато глибше й довше переживають трагічні, а не успішні сторінки минулого. Навіть тоді, коли не були безпосередніми їх учасниками. Можливо, у такий спосіб діє прихований генетичний код самозбереження, що постійно нагадує про смертельні небезпеки та загрози, повторення яких може виявитися фатальним для всієї людської цивілізації... Час, що минув від завершення найбільшого збройного протистояння в історії людства, з одного боку, навчив брати й засвоювати уроки таких вселенських катастроф, а з іншого, – продемонстрував хитку рівновагу, коли світ час від часу знову наближається до бар'єру, за яким – прірва. Усі ці 70 непростих років фахівці робили свою справу: виявляли, нагромаджували, систематизували, аналізували джерела з історії війни, видавали й інтерпретували їх. Історична пам'ять – ще донедавна така різна у громадян навіть тих держав, які тоді були союзниками, – нині яскраво еволюціонує в універсальне річище, витороване гуманітарною аксіологічною традицією. У глобалізованому світі, як це не парадоксально нині звучить, ієрархію цінностей очолюють не гроші та влада, а імперативи самоцінності людського життя, демократії, індивідуальної свободи. Очевидно, із цієї причини історієписання війни впродовж останніх кількох десятиліть поступово перетворилося з суто академічного заняття на зону співпереживання й перегуку поколінь, такі собі «діалоги з минулим», захоплюючі інтелектуальні ігри з неочікуваними відкриттями. Незвичні ракурси, з яких дослідники прагнуть розгледіти невлітими до того деталі, дають змогу не лише доволі точно реконструювати хроніку подій, а й сконструювати власну візію минулого, таку несхожу на офіційний наратив. Це принципово змінює масштаб і вагу історичного явища та задіяних у ньому акторів, коли мікрокосм індивіда виявляється чи не вагомішим й інформативно насиченішим, ніж уселенські катаклізми, а доля окремого учасника подій – цікавішою, аніж траєкторії поступу цілих держав.

* Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ
E-mail: ukr2ww@ukr.net

Та, зважаючи на інформаційний привід для підготовки цієї статті, усе ж доведеться вести мову не стільки про мікропроцеси, скільки про макроісторичний вимір для народу України, адже деякі наслідки війни залишаються відчутними й донині. Найважчими з них виявилися людські втрати. У широкому трактуванні, як демографічні наслідки, їх не подолано (принаймні в морально-психологічному плані) й донині. Держава так і не виконала свій перший та основний обов'язок перед загиблими, адже ми дотепер не знаємо поіменно всіх жертв війни. Завдяки реалізації проекту «Книга Пам'яті України» вдалося створити електронну базу даних, до якої ввійшли персональні дані про 6 млн 38 тис. наших співвітчизників, котрі загинули впродовж воєнного лихоліття. Однак свого часу цю справу не було доведено до кінця з певних політичних причин. Нині ж цю складну роботу продовжують співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війні, які завдяки пошуковим зусиллям наповнюють новими даними документальний фонд з обліку людських військових втрат України (а це – 9119 архівних справ, де міститься інформація про майже 3 млн загиблих червоноармійців)¹. Організація обліку людських втрат у радянських збройних силах під час війни була настільки незадовільною, що відповідні підрахунки велися ще впродовж цілого повоєнного десятиліття. У 1945 р. на офіційному обліку перебувало тільки 55% полеглих військовослужбовців, а решта – проходили за графою «Зниклі безвісти»².

Брак достовірних джерел змушує дослідників удаватися до екстраполяцій. За припущеннями фахівців, найменша ймовірна загальна кількість військових неповоротних людських втрат України становить близько 1,7 млн осіб, найбільша – приблизно 4,1 млн (убиті, загиблі в полоні, від хвороб, самогубств, виконання вироків військових трибуналів, у ході бойових дій на боці Німеччини, зниклі безвісти, померлі від контузій, ран і хвороб по закінченні війни)³. Майже такими ж (4,5 млн) були втрати цивільного населення УРСР, що виводить на сумарну оцінку неповоротних втрат у понад 8 млн осіб.

Втрати учасників українського самостійницького й польського національно-визвольного рухів складно стратифікувати за категоріями військових і цивільних. У складі збройних відділів ОУН, «Поліської Січі», Української повстанської армії, Армії крайової, самооборонних відділів та інших військово-політичних формувань воювало багато кадрових військовиків і простих громадян. Вони спиралися на широку підтримку українського та польського населення. Утягнуті у вир боротьби проти гітлерівського чи сталінського режимів та в українсько-польський конфлікт, люди ставали жертвами збройної боротьби або каральних акцій, що межували з етнічними чистками. У спеціальній літературі немає усталених даних про кількість загиблих, але йдеться про десятки тисяч, більшість яких становили поляки⁴.

¹ Лєгасова Л. Документи з обліку людських військових втрат України в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах як музейний предмет та об'єкт наукових досліджень // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення. – К., 2013. – С.11.

² Рибченко Л. Персональний облік людських військових втрат Червоної армії у Великій Вітчизняній війні // Там само. – С.77.

³ Безсмертя: Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С.561.

⁴ Див.: Киричук Ю. Український національно-визвольний рух 40–50-х років: ідеологія та

Набагато вищими виявилися демографічні втрати. За даними «Книги Пам'яті України», лише від січня 1941 до січня 1945 рр. вони становили 13 млн 584 тис. осіб⁵. В.Косик оцінював українські загальні демографічні втрати впродовж 1939–1945 рр. у 14,5 млн осіб⁶. Принципово важливо враховувати чинники, що обумовлювали та спричинили такі катастрофічні масштаби. Не зупиняючись на детальному їх аналізі⁷, звернімося лише до деяких цифрових характеристик.

Основним фактором, який вплинув на різку зміну демографічної ситуації в період першої радянізації західноукраїнських земель (1939–1941 рр.) стали масові репресалії. За цей час на Галичині й Волині було здійснено чотири депортації, жертвами яких, за різними оцінками, стали близько 550 тис. поляків та 500 тис. українців⁸, а також 11 тис мешканців Північної Буковини й Хотинщини⁹. 60 тис. біженців з окупованого угорцями Закарпаття спочатку утримували у двох таборах для переміщених осіб у прикордонних районах, а потім «підозрілих» розстріляли, а решту етапували до Печорлагу¹⁰. У 1939–1940 рр. в рамках німецько-радянських домовленостей 250 тис. етнічних німців із Волині, Східної Галичини, Північної Буковини й Південної Бессарабії виїхали в німецьку зону окупації¹¹. Не маючи змоги вивезти вглиб країни всіх в'язнів (це були переважно прості, ні у чому не винні громадяни), радянські власті санкціонували вбивство майже 10 тис. бранців у тюрмах західноукраїнського регіону¹².

Окупація території України німецькими військами та їхніми союзниками започаткувала найжахливішу сторінку в історії нашого народу. Згідно з нацистською політикою знелюднення «життєвого простору» для арійців, каральні органи масово знищували не тільки політичних супротивників (компартиїних функціонерів, учасників радянського, українського й польського рухів Опору, інших «ворогів Райху»), а й цивільне населення (як заручників, згідно з принципом колективної відповідальності – за порушення комендантської години, сприяння партизанам, несплату податків, утечу з примусових робіт тощо). Окрему сторінку політики геноциду становить масове винищення євреїв

практика. – Л., 2003; *Гльюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001; *Його ж.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. – Л., 2011.

⁵ Безсмертя: Книга Пам'яті України. – С.561.

⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.455.

⁷ Див.: *Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А.* Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – К., 2011. – С.737–784.

⁸ Див.: *Скоропаденко З.* Західна Україна – Сибір: Хресний шлях: роки 1939–1941 // День. – 2002. – 2 березня; *Марискевич Т., Гаврилів І.* Галичина в роки Другої світової війни: порівняльний аналіз окупаційних режимів // Історія України. – 2009. – №3. – С.48; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Т.1. – Л., 1998; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – К., 2002. – С.585; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси у 3 т. – Т.2: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.161.

⁹ *Мусієнко І.* Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.479, 482, 490.

¹⁰ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С.585.

¹¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.2. – С.164.

¹² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С.589.

(а це – 1,8 млн мешканців України¹³), а також ромів. Майже 2,2 млн жителів вивезли на роботу до Німеччини. Багато хто з них помер на чужині від травм, голоду, знущань і хвороб, а хтось вирішив не повертатися на Батьківщину по війні. На окупованій гітлерівцями та їхніми союзниками території значна кількість цивільного населення стала жертвами голоду, хвороб, відсутності житла, належних санітарно-гігієнічних умов, медичного обслуговування.

Офіційна статистика про кількість зруйнованих населених пунктів республіки, що з радянської «перекочувала» до сучасної історіографії (714 міст і 28 тис. сіл) видається дуже перевищеною (дослідникам належить підійти до цієї проблеми з усталеними, диференційованими критеріями, аби визначити групи населених пунктів за ступенем їх руйнування). До того ж практично всі ці збитки «списуються» на нацистських окупантів, хоча тактику «випаленої землі» сповідували всі воюючі сторони. Утім, як би там не було, після війни в Україні виявилось виведеним із ладу 45,1% житлового довоєнного фонду (28 млн 197 тис. 430 м²)¹⁴. Значних руйнувань і збитків зазнало 18 тис. лікувальних і санітарних установ, 1834 аптеки (75%)¹⁵. У період війни, а особливо окупації, різко зросла захворюваність на інфекційні недуги – тиф, кір, скарлатину, коклюш, дифтерію, туберкульоз, а смертність від них порівняно з довоєнним часом збільшилася на 51%, від малярії – у 5,9 раза¹⁶.

Систематичне недоїдання, збіднений раціон, відсутність якісного медичного нагляду спричинили негативні тенденції в розвитку підростаючого покоління. За два роки після вигнання гітлерівців діти дошкільного віку все ще відставали у фізичному розвитку від тих, хто народився в 1935–1940 рр. Нацисти залишили після себе вибухонебезпечну у санітарно-епідеміологічному розумінні територію. Попри всі зусилля радянських медичних служб, епідеміологічну напругу не вдалося подолати й у середині 1945 р.

Одним із помітних чинників, що вплинули на демографічну ситуацію, стали міграційні процеси, у тому числі примусові. Лише у другій половині 1941 – першій половині 1942 рр. до східних районів СРСР було евакуйовано 3,5 млн мешканців УРСР. Частина з них так і не повернулися на рідну землю, осівши в різних куточках СРСР. Нацисти, поряд із вивезенням цивільних громадян на роботи за межі України, практикували примусове виведення людських контингентів під час відступу вермахту. Відходили на захід і ті, хто в той чи інший спосіб співпрацював із німецькими властями або не бажав повертатися до «радянського раю».

Суттєві зміни в кількісному, ґендерному, етноконфесійному та соціальному складі населення республіки спричинили організовані міждержавні міграції. За неповними даними, до 1946 р. територію УРСР залишили близько

¹³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С.455.

¹⁴ Марзеев А.Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.). – Т.1. – Москва, 1948. – С.95.

¹⁵ Натарадзе А.Г., Качалов С.Ф. Материальный ущерб, причинённый здравоохранению Союза ССР немецко-фашистскими захватчиками в Великую Отечественную войну // Советское здравоохранение. – 1946. – №3. – С.10.

¹⁶ Безмертя: Книга Пам'яті України. – С.553.

1,3 млн осіб, у тому числі 810,4 тис. тих, хто виїхав до Польщі в рамках трансферу населення 1944–1946 рр. (з них 776,2 тис. поляків), 32,8 тис. чехів і словаків, 447,6 тис. німців. Натомість прибуло 482,8 тис. переселенців із Польщі (439,9 тис. із них були українцями)¹⁷.

Війна різко змінила статевий баланс населення: у 1946 р. на 100 жінок у середньому припадало 54,2 чоловіків, а у групі від 18 до 29 років – 36,4. Величезний «дефіцит» чоловіків став причиною вимушеного безпліддя жінок і низького рівня народжуваності по війні. Якщо у 1940 р. середній показник народжуваності на 1 тис. населення становив 27,3%, то в 1950 р. – лише 22,8¹⁸. Наслідком війни, який обтяжував демографічну ситуацію, стало фізичне та психічне каліцтво сотень тисяч людей. До 1 вересня 1945 р. в УРСР поставили на облік 710 304 інваліда¹⁹. У 1945 р. 58,3% їх потребували різних видів лікування: 63,6% – стаціонарного (27,4% – хірургічного, 24,9% – фізіотерапевтичного, 21,8% – санаторного). 17,1% інвалідів гостро потребували протезування²⁰. До кінця 1946 р. в республіці було створено 74 спеціалізованих шпиталі або заклади зі спеціалізованими відділеннями (на 18,1 тис. ліжок), однак цього було надзвичайно мало для лікування такої кількості інвалідів. Особливо давався взнаки дефіцит стаціонарних ліжок у сільській місцевості²¹. Складною виявилася проблема протезування, яку в основному вдалося вирішити лише на 1948 р. Важливим завданням керівників усіх рівнів стало працевлаштування людей з обмеженими можливостями. До 1 вересня того року вдалося знайти роботу для 290 тис. інвалідів (76,8%)²².

Війна стала найважчим випробуванням для дітей та підлітків. Вони масово гинули, хворіли, зазнавали каліцтв, важких морально-психологічних травм, втрачали батьків і рідних, що украй негативно позначалося на дитячій та підлітковій психіці. У першому кварталі 1944 р. на визволеній території України було взято на облік 67 тис. сиріт (із них 10,2 тис. безпритульних), а у грудні 1944 р. – уже 125 тис., причому 21 тис. таких дітей і підлітків не мали притулку²³. За час війни та в повоєнний період значного поширення набули бродяжництво, безпритульність, девіантна поведінка, летальність серед дітей і підлітків. У голодні 1946–1947 рр. ця категорія дітей у першу чергу потерпала й помирала від недоїдання, дистрофії, хвороб.

Суттєво змінився національний склад населення республіки. Згідно з переписом 1959 р. (разом із Закарпаттям та Кримом), в УРСР українці становили 76,8% (за переписом 1939 р. – 80%), росіяни – 16,9% (до війни – 9,2%),

¹⁷ Буцько О.В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С.70; Перковський А.А., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С.18.

¹⁸ Перковський А.А., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. – С.17.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1840. – Арк.99.

²⁰ Кононенко І.Ф. Изучение состояния инвалидов Отечественной войны на Украине // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. – Т.2. – Москва, 1948. – С.85–88.

²¹ Там же. – С.84, 89.

²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1840. – Арк.100.

²³ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – С.7.

євреї – 2% (5,4%), поляки – 0,9% (1,6%), німці – 0,05% (1,4%), білоруси – 0,7% (0,3%)²⁴.

Незважаючи на те, що в науковому обігу перебувають дані, які ілюструють матеріальні збитки УРСР у Другій світовій війні, їх також не можна вважати остаточними. Найчастіше наводиться статистика, запозичена з 3-го тому видання «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы». Так, згідно зі звітом Республіканської комісії сприяння роботі Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР, республіка зазнала загальних збитків на суму 285 млрд руб., з яких 74279 млн руб. припадало на державні підприємства, установи та громадські організації союзного значення, 210730 млн руб. – на державні підприємства, громадські організації республіканського та місцевого підпорядкування, колгоспи, громадян. Збитки останніх оцінювались у 84,7 млрд руб. Однак у звітах обласних комісій наводяться значно вищі цифри. Для прикладу, за даними обласної комісії Миколаївщини, сума збитків сягала 15247 млн руб. (у звіті Республіканської комісії – 6631 млн руб.), Кам'янець-Подільської області, відповідно, 18588 млн і 8274 млн руб., Житомирської – 21596 млн і 10945 млн руб. За обласними даними, матеріальна шкода, заподіяна громадянам, сягала 128722 млн руб. (у звіті Республіканської комісії – 84724 млн руб.). Автори видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.» (т.2) оцінюють загальні втрати в понад 450 млрд руб., ураховуючи додаткові збитки підприємств, установ, громадських організацій союзного значення, подані в республіканському звіті, дані по Волинській, Дрогобицькій і Станіславській областях, що не ввійшли до нього, невраховані дані про штрафи й неотримані доходи. До того ж поза цими розрахунками залишилися дані по Закарпаттю (1648 млн руб.) та Криму (14346 млн руб.). Оскільки матеріальні втрати УРСР виявилися набагато вищими порівняно з аналогічними показниками інших республік, їх директивним шляхом було занижено до 285 млрд руб. (загальні збитки СРСР становили 679 млрд руб.). Отже на репту постраждалих республік припадало 394 млрд руб.

У структурі втрат існують й інші диспропорції. За інерцією донині практично всі матеріальні збитки «приписують» окупантам. Однак значну частину обладнання, матеріалів, сільськогосподарської продукції, поголів'я худоби, тракторно-транспортних засобів було евакуйовано вглиб СРСР, звідки це все вже не повернулося в УРСР. Багато чого знищувалося на місці. Причому оскільки тактику «випаленої землі» радянська історіографія пов'язувала винятково з гітлерівцями та їхніми союзниками, замовчувалися ті дії властей, які не вкладалися у струнку версію війни, вибудовану ідеологічним апаратом Кремля. Складно визначити обсяг матеріальних цінностей, знищених та ушкоджених у ході бойових дій усіх учасників збройного протистояння. Та все ж левова частка матеріальних збитків республіки пов'язана з агресією та окупацією України німецьким вермахтом і союзниками Райху.

²⁴ Народне господарство Української РСР в 1971 р.: Ювілейний щорічник. – К., 1972. – С.9.

Людські й матеріальні втрати наклали помітний відбиток на повоєнну структуру населення, соціальну та демографічну динаміку, визначили особливості економічних процесів. Деякі наслідки війни до кінця не подолано й донині. Посттравматичний синдром залишається однією з рис суспільної свідомості громадян сучасної України та визначає їх ставлення до жертв Другої світової. Війна лише де-юре завершується підписанням акту про капітуляцію між переможцями й переможеними. Насправді її інерція ще довго відчувається у суспільстві, що тривалий час перебувало у збуреному стані, і поступово нівелюється кроками, спрямованими на повернення життя в мирне русло. Чи не найпомітніше цей процес проявляється у законодавчій сфері. «Юридична конверсія» своєрідним чином віддзеркалює не тільки загальні підходи та тенденції, а й пріоритети керівництва країни, що «лагодить містки» між війною й миром.

4 вересня 1945 р. у СРСР було ліквідовано Державний комітет оборони – надзвичайний вищий воєнно-політичний орган, в якому впродовж 1941–1945 рр. зосереджувалася вся повнота влади. Та ще до цього почала відновлюватися звична конфігурація повноважень усіх гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової. Рішення з найважливіших питань з'являлися вже не у формі постанов ДКО, а як акти Президії Верховної Ради СРСР. Так, 21 вересня 1945 р. вийшов указ «Про визнання такими, що втратили силу, указів Президії Верховної Ради СРСР про оголошення в деяких місцевостях СРСР воєнного стану». Ішлося про територію Латвійської, Литовської, Естонської РСР, західні області Білоруської та Української РСР, Грузинську, Азербайджанську, Вірменську РСР, Чечено-Інгушську, Кабардино-Балкарську, Північно-Осетинську АРСР, Орджонікідзевський край, а також Сталінградську, Саратовську й Тамбовську області. Це означало суттєву зміну режимних правил, згідно з якими вирішувалися питання про переміщення громадян між різними регіонами країни, їх статус, легітимацію місця перебування, режим праці, а також слугувало сигналом для пом'якшення юридично закріплених обмежень і санкцій щодо правопорушників.

29 червня 1945 р. з'явилася спільна директива НКВС–НКДБ УРСР про порядок перевірки та фільтрації за місцем проживання репатрійованих радянських громадян, які поверталися на Батьківщину. У документі містилися вказівки про те, що на всіх прибулих до місць постійного проживання репатріантів місцеві органи влади та внутрішніх справ мали скласти списки за певною формою, спрямувавши для обліку й перевірки до районних, міських відділів, відділень НКВС, а в обласних центрах – в управління наркомату внутрішніх справ за територіальністю для реєстрації та отримання дозволу на проживання. За цими списками органи НКВС мали здійснювати контроль щодо своєчасної явки репатріантів фронтових перевірочних таборів і збірних пунктів. Для реєстрації та перевірки таких осіб у кожному районі в органах внутрішніх справ міст, районів, обласних центрів створювалися перевірочно-фільтраційні комісії на чолі з начальниками райвідділень НКВС. Під час перевірки репатріантів кожного з них належало ретельно опитувати про обставини вибуття з місця постійного проживання й перебування на території супротивника до

моменту повернення на Батьківщину, стисло протоколювати ці показання. Після опитування й перевірки реєстрованого за оперативним обліком (а за необхідності – опитування свідків та наведення відповідних довідок) слід було робити висновок у справі репатріанта. Особливо ретельній перевірці підлягали ті, хто повернувся до місць постійного проживання, оминувши фронтові збірно-пересильні пункти. Тим репатріантам із цієї категорії, які з'явилися в населених пунктах, де до того не мешкали, але не викликали підозри, не чинили перешкод у проживанні та працевлаштуванні, а тих, хто викликав підозри, – наказувалося заарештовувати (за наявності достатніх підстав) чи агентурно розробляти. Перед районними перевірко-фільтраційними комісіями ставилося завдання виявляти у середовищі репатріантів колишніх співробітників німецьких контррозвідувальних, розвідувальних, поліцейських і каральних органів, шпигунів, «зрадників Батьківщини», пособників окупантів, інший «антирадянський елемент», а також учасників збройних формувань, створених німцями з радянських громадян (власівці, національні легіони та ін.), «білоемігрантських» і націоналістичних організацій. Репатріантам, які пройшли перевірку, видавали тимчасові посвідчення терміном на 6 місяців із правом проживання лише в даному районі. Після перевірки тим із них, хто не викликав сумнівів, видавали паспорти на загальних підставах у встановленому порядку²⁵.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. оголошувалась амністія у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною. Згідно з цим документом, звільнялися від покарання: а) засуджені до позбавлення волі на термін не більше 3 років та до м'якших покарань; б) засуджені за самовільне залишення підприємств військової промисловості, інших об'єктів, на які поширювалася чинність указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р.; в) військовослужбовці, засуджені з відтермінуванням виконання вироку в порядку прим. 2 до ст. 28 Кримінального кодексу РРФСР та відповідних статей кримінальних кодексів союзних республік; г) особи, засуджені за воїнські злочини за ст. 193.2, 193.5, 193.6, 193.7, 193.9, 193.10, 193.10а, 193.14, 193.15, 193.16 Кримінального кодексу РРФСР та відповідними статтями кримінальних кодексів інших республік. Знімалася судимість: а) із засуджених до позбавлення волі на термін не більше 1 року та м'якших мір покарання; б) із засуджених за указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р.; в) із військовослужбовців, указаних у пункті «в» ст. 1 цього указу.

Припинялися провадження за всіма слідчими справами та справами, не розглянутими судами до часу виходу указу, щодо злочинів, покарання за які не перевищувало 3 років позбавлення волі, про самовільне залишення роботи з підприємств військової промисловості та прирівняних до них, а також воїнські злочини, перелічені в пункті «г» ст. 1 указу. У справах про інші злочини суд, якщо визнавав за необхідне обрати покарання не більше 3 років позбавлення волі, звільняв підсудних від нього; у випадку обрання міри покарання, що перевищувала 3 роки позбавлення волі, – скорочував термін відповідно до

²⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.9 (УРСР). – Спр.90. – Арк.181–185.

ст. 2 указу. Знімалися всі нестягнені адміністративні штрафи і всі невиконані адміністративні покарання, передбачені пунктом «а» ст. 4 указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про военний стан», за дії, здійснені до виходу указу від 7 липня 1945 р. Амністія не застосовувалася до осіб, які неодноразово засуджувалися за розтрата, крадіжки, пограбування та хуліганство²⁶.

Не відмовившись від репресій як апробованого превентивного інструменту контролю за ситуацією у країні, Й.Сталін і його найближче оточення все ж прагнули продемонструвати демократизацію режиму. Одіозна тоталітарна система, знищивши мільйони реальних та уявних внутрішніх «ворогів народу», і після війни рішуче діяла в тих випадках, коли цього, на переконання правлячої верхівки, вимагали обставини. «Справа лікарів», боротьба проти «космополітів», інші інспіровані органами держбезпеки акції, очевидно, були покликані «підтримувати тонус» страху у суспільстві, слугували своєрідним нагадуванням про те, що чекатиме на будь-які прояви опозиційності.

Граючи на контрасті, «вождь» (через 2 роки по війні) вирішив зробити крок, який мав супроводжуватися не лише внутрішньополітичними дивідендами, а й набути широкого розголосу серед світової спільноти. Нині складно з'ясувати, наскільки поліпшилися уявлення про «країну Рад» за кордоном, але сам факт скасування смертної кари мав справити ефектне враження. Цікава мотиваційна складова цього заходу. В указі Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. наголошувалося:

«Історична перемога радянського народу над ворогом показала не тільки зростаючу могутність радянської держави, а й перш за все виняткову *відданість* (курсив наш – О.Л.) радянській Батьківщині та радянському урядові всього населення Радянського Союзу. Водночас міжнародна обстановка за період, що минув від капітуляції Німеччини та Японії, показує, що справу миру можна вважати забезпеченою на тривалий час, незважаючи на спроби агресивних елементів спровокувати війну. Ураховуючи ці обставини та йдучи назустріч побажанням професійних спілок робітників і службовців та інших авторитетних організацій, виражаючи думку широких громадських кіл, Президія Верховної Ради СРСР вважає, що застосування смертної кари більше не викликане необхідністю в умовах мирного часу».

Скасовуючи смертну кару, Президія ВР СРСР зазначала, що за злочини, котрі каралися за чинним законодавством стратою, належало застосовувати ув'язнення у виправно-трудовах таборах терміном на 25 років. Смертні вирoki, що залишалися невиконаними до виходу указу, замінювалися 25-річним табірним ув'язненням²⁷.

Чи змінило скасування вищої міри покарання зі страти на майже довічне ув'язнення правовий та суспільно-політичний клімат у країні? На наше

²⁶ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4318.htm

²⁷ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4642.htm

переконання, «іміджмейкери» режиму якщо й досягли, то лише «косметичного ефекту». До середини 1947 р. Й.Сталін покарав практично всіх, кого бажав, організованої опозиції в державі не існувало, апарат функціонував хай і не дуже ефективно, але в межах комуністичних доктринальних установок і концептуальних принципів. Долю українського самостійницького руху, що залишався останньою «скалкою в долоні вождя», було вирішено: окремі його вогнища у західноукраїнському регіоні поступово згасали в результаті плано-мірних «чекістсько-військових операцій». Масові репресії проти «ворогів народу», як у 1930-х рр., виявилися непотрібним. Й.Сталін отримав дівіший важіль впливу: в тогочасному суспільстві він асоціювався з перемогою у війні й цей флер приховував вади режиму, помилки влади, соціальну стратифікацію та несправедливість, відсутність демократичних свобод, украй низький рівень життя розорених війною людей. Радянський керівник міг дозволити собі такий жест. Більше того, він хизувався цим, а ідеологічні служби швидко вмонтувати відповідну «цеглину» у загальний міф «переваги соціалістичного ладу над капіталістичним».

Уже в перші місяці після окупації почалися реставрація й наповнення «соціального пакету» – зменшення податкового тягаря, надання певних пільг, інші преференції для різних категорій населення. 6 липня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм указом визначила терміни й порядок припинення стягнення военного податку. У документі зазначалося, що законом «Про демобілізацію старших вікових груп особового складу діючої армії» від 23 червня 1945 р. передбачалося проведення демобілізації першої черги – тринадцяти старших вікових категорій, що мала завершитися у другій половині 1945 р. Оскільки це торкалося лише меншої частини армії, держава ще впродовж якогось часу продовжувала зазнавати значного навантаження. На той момент вдалося можливим лише часткове припинення стягнення з громадян военного податку. При цьому першочергова увага зверталася на доцільність звільнення від нього робітників і службовців тих підприємств оборонної промисловості, де на той час відбувалося скасування запроваджених на період війни понаднормових робіт, які оплачувалися в півтора рази вище від звичайних. Тому Президія Верховної Ради ухвалила: 1) звільнити від сплати военного податку із зарплати, починаючи з заробітку за серпень 1945 р., робітників та службовців підприємств наркоматів авіаційної промисловості, боеприпасів, озброєння; 2) надати Раді народних комісарів СРСР право звільняти надалі від военного податку робітників і службовців підприємств, що входили до систем інших наркоматів та відомств, у міру скасування обов'язкових понаднормових робіт на цих підприємствах²⁸.

21 вересня 1945 р. союзний уряд видав постанову №2436 «Про заходи з надання допомоги демобілізованим, родинам загиблих воїнів, інвалідам Вітчизняної війни та сім'ям військовослужбовців». У документі було викладено заходи соціальної підтримки вказаних категорій: скасування недоїмок минулих років за сільськогосподарським податком, обов'язковим окладним

²⁸ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4552.htm

страхуванням і поставками сільгосппродукції державі, а також штрафів, пільги дітям із родин військовослужбовців та інвалідів війни в освітній сфері, сприяння у відновленні та будівництві житла, забезпечення паливом, продуктами харчування, промисловими товарами першої необхідності тощо. Ці пільги поширювалися й на родини загиблих партизанів²⁹.

Незважаючи на законодавчо закріплені в Основному законі СРСР та широко декларовані принципи соціальної рівності, пільговий асортимент спрямовувався в першу чергу на армійську й партійно-радянську верхівку, а також обмежене коло осіб, які мали «особливі заслуги» перед державою (Герої Радянського Союзу та Соціалістичної Праці, відомі діячі науки, техніки, мистецтва, культури та ін.). Ця тенденція знаходить підтвердження навіть за часом появи указів, законів, інших нормативно-правових актів. Так, за рік до завершення війни, 28 червня 1944 р., ДКО ухвалив постанову №6116 «Про матеріально-побутове забезпечення генералів, адміралів, комісарів державної безпеки, комісарів міліції і старшого офіцерського складу Червоної армії, військово-морського флоту, військ та органів НКВС СРСР та НКДБ СРСР, які мали термін вислуги 25 років та більше і зараховувались у запас чи звільнялись у відставку». 21 червня 1945 р. союзний уряд видав постанову №1466 «Про поліпшення житлових умов генералів та офіцерів Червоної армії», що передбачала низку пільг для тих зі вказаних категорій, хто прослужив у збройних силах 25 і більше років. Ішлося про тривалі позики (35 тис. руб. для генералів, 20 тис. руб. для вищих офіцерів), надання земельних ділянок під житлове й дачне будівництво та городництво, сприяння будматеріалами для зведення індивідуального житла тощо. 30 червня з'явилася постанова РНК СРСР №1545 «Про доповнення постанови Раднаркому СРСР від 5 червня 1941 р. «Про пенсії та допомогу особам вищого, старшого й середнього начальницького складу, особам молодшого начальницького складу надстрокової служби, спеціалістам рядового складу надстрокової служби та їхнім сім'ям», якою встановлювалося, що час перебування військовослужбовців на лікуванні в медичних установах унаслідок бойових поранень та каліцтв на фронті, а також перенесених захворювань, зараховувався їм при призначенні пенсії як служба в лавах діючої армії (кожен місяць перебування в лікувальній установі йшов як три місяці служби)³⁰. 10 червня 1946 р. Рада Міністрів СРСР затвердила постанову №1199 «Про звільнення Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці від плати за навчання у середніх та вищих навчальних закладах і про встановлення їм підвищеного розміру стипендії»³¹.

Ці та інші преференції сприяли формуванню своерідної касти військово-службовців вищої ланки, соціальний статус яких суттєво відрізнявся від становища багатьох інших категорій населення, що пережили війну. Надалі цей «плюфт» лише зростав, прирощуючись пільговими курортно-санаторними путівками, якісним лікуванням, спецпайками, доступом до освіти й культурних надбань. З огляду на ці обставини існують підстави вважати, що військова

²⁹ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4564.htm

³⁰ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4548.htm

³¹ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4599.htm

еліта перетворювалась на одну з привілейованих та лояльних до режиму соціальних когорт. Це мало неабияке значення, ураховуючи амбіційні наміри Й.Сталіна перетворити СРСР на світову державу, що без сильної армії було неможливим.

9 липня 1946 р. союзний уряд видав постанову №1516 «Про пенсії колишнім військовослужбовцям та їхнім родинам», якою встановлювалося, що колишні військовослужбовці й партизани, які стали інвалідами після звільнення з військової служби чи партизанських загонів, забезпечувалися пенсіями за інвалідністю нарівні з військовослужбовцями, якщо лікувально-трудова експертною комісією буде визнано, що інвалідність є наслідком: а) поранень, контузій та каліцтв, отриманих у боях під час захисту СРСР чи виконанні інших обов'язків військової служби, або захворювань на фронті, поранень, контузій, каліцтв, захворювань у період перебування в полоні; б) нещасних випадків, не пов'язаних із виконанням обов'язків військової служби, чи захворювань, не пов'язаних із перебуванням на фронті, але таких, що мали місце під час проходження військової служби. Родини колишніх військовослужбовців та партизанів, котрі не пізніше, як через 5 років після звільнення з військової служби та партизанських загонів, померли внаслідок викладених вище причини, мали одержувати пенсію нарівні з військовослужбовцями³².

Та було б некоректно подавати справу так, ніби всі інші категорії залишилися поза увагою радянського керівництва. Матері, діти, інваліди, громадяни, які стали жертвами окупаційної політики також перебували у полі соціальної політики уряду. 8 липня 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, посилення охорони материнства й дитинства, про встановлення вищого ступеня відзнаки – звання “мати-героїня” і запровадження ордену “Материнська слава” й медалі “Медаль материнства”».

Із початком демобілізації (23 червня 1945 р.) до мирного життя поверталися сотні тисяч громадян, що актуалізувало низку проблем економічного, соціального, демографічного, морально-психологічного змісту. Ураховуючи складну соціально-економічну ситуацію, уряд намагався амортизувати реадaptaцію демобілізованих до умов мирного життя, допомогти їм знайти себе, працевлаштуватися, вирішити гострі матеріально-побутові проблеми. Так, законодавство передбачало проїзд колишніх військовослужбовців до місць постійного проживання коштом держави, їх забезпечення повним комплектом обмундирування й взуття. Вони мали одержати одноразову грошову допомогу за кожен рік служби в армії під час війни в таких розмірах: а) рядовому складу всіх родів військ та служб, який одержував грошове утримання за загальновійськовим тарифом, – річний оклад за кожен рік служби; б) рядовому складу спеціальних частин і підрозділів, який одержував підвищене грошове утримання, – піврічний оклад за кожен рік служби; в) офіцерському складу, який служив у період війни 1 рік – двомісячний оклад, 2 роки – тримісячний, 3 роки – чотиримісячний, 4 роки – п'ятимісячний оклад.

³² [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4604.htm

Уряди союзних, автономних республік, виконкоми крайових та обласних рад, керівників підприємств, установ й організацій у міських районах було зобов'язано надавати роботу демобілізованим не пізніше місячного терміну з дня прибуття їх до місця проживання, з урахуванням набутого ними досвіду та армійської спеціальності, але не нижче виконуваної до відбуття в армію. Також належало забезпечити демобілізованих житлоплощею, паливом. Районні й сільські виконкоми, правління колгоспів повинні були надавати всебічну допомогу колишнім військовослужбовцям у працевлаштуванні та започаткуванні господарства. У постраждалих від окупації районах демобілізованим, котрі потребували допомоги в будівництві чи ремонті житла, мали безоплатно надати лісосічний фонд для заготівлі будівельної деревини, а Всесоюзний банк фінансування комунального й житлового будівництва (Цекомбанк) – видавати позики на зведення та відновлення житлових будинків у сумі 5–10 тис. руб. із терміном погашення до 10 років³³. Держава вживала заходів для амортизації згубних наслідків війни для найуразливіших категорій населення – дітей, матерів-одиначок.

Одночасно з акціями соціального захисту інвалідів війни робилися кроки, спрямовані на виявлення в їх середовищі «підривних елементів» та припинення спроб «антирадянських сил» втягнути інвалідів у «ворожу роботу». 18 травня 1944 р. наркомом держбезпеки союзних, автономних республік, начальникам УНКДБ країв та областей, начальникам транспортних і водних відділів НКДБ було надіслано директиву, в якій пропонувалося «виявити й узяти в активну агентурну розробку інвалідів Вітчизняної війни, які перебували в німецькому полоні та прибули в тиллові райони країни за підозрілих обставин», а також «провести вербування з числа інвалідів, які користуються авторитетом і мають зв'язки, що становлять оперативний інтерес, серед вороже налаштованих елементів у цьому середовищі». Особлива увага зверталася на інвалідів, які до мобілізації в армію проходили за оперативним обліком як учасники «антирадянських» груп та організацій, а також з числа дітей репресованих. «При виявленні спроб практичного здійснення ворожих намірів (особливо по лінії терору, диверсії та підготовки активних антирадянських виступів) організаторів цих груп із середовища інвалідів піддавати арешту», – наголошувалося в документі³⁴.

Радянська верхівка вміло скористалася воєнними перемогами. У свідомості громадян різними способами закріплювалися переконання, які спрямовувалися на легітимізацію та глорифікацію режиму. Однією зі знакових подій стало запровадження 9 травня нового свята – Дня Перемоги. До того найвищим у суспільно-політичному рейтингу вважалося відзначення річниць «Великої Жовтневої соціалістичної революції», що символізувало народження радянської держави. 8 травня 1945 р. розпочалося переформатування ієрархії державних свят на користь Дня Перемоги. Керівники держави наочно переконалися, який сильний вплив на москвичів та гостей столиці (в тому числі зарубіжних)

³³ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4545.htm

³⁴ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф.9 (СРСР). – Спр.19. – Арк.59–61.

справив військовий парад. Цей сценарій Кремль прагнув закласти у щорічний церемоніал 9 травня. Однак справжнього розмаху відзначення цього дня набуло тільки у середині 1960-х рр. (у нинішній Російській Федерації йому також надають специфічного політичного й ідеологічного забарвлення).

Натомість завершення Другої світової війни залишалося практично не поміченим. Нині мало хто знає, що указом Президії Верховної Ради СРСР 3 вересня проголошувалося Святом Перемоги над Японією й неробочим днем, як і 9 травня. Однак жодних більш-менш помітних атракцій з цього приводу в повоєнні роки у СРСР помічено не було. День Перемоги над Німеччиною надійно відсунув у тінь завершення Другої світової, а комеморативна політика держави забезпечила йому позиції «наріжного каменя» великого міфу війни. Ніби й не було масштабних операцій Забайкальського і двох Далекосхідних фронтів, Тихоокеанського флоту, Амурської військової флотилії (всього в них було задіяно майже 1 млн 750 тис. військовослужбовців, у тому числі значна кількість українців), чималих втрат (36 тис. 456 осіб, із них 12 тис. 031 – безповоротні)³⁵, 300 тис. нагороджених орденами й медалями (87 стали Героями Радянського Союзу). Український вимір далекосхідної кампанії та завершальної фази Другої світової війни простежується й у тому, що у складі радянського представництва, яке на американському лінкорі «Міссурі» 2 вересня 1945 р. підписало акт про капітуляцію Японії, четверо осіб були вихідцями з України: очільник делегації генерал К.Дерев'янка (2007 р. йому було присвоєно звання Героя України), генерал авіації М.Воронов, розвідник, фахівець із проблем Далекосхідного регіону Б.Одуд, а також І.Артеменко.

Одним із напрямів державної політики пам'яті по війні стало впорядкування поховань радянських військовослужбовців. Згідно з постановою РНК СРСР №405-165 від 18 лютого 1946 р. «Про благоустрій могил воїнів Червоної армії та партизанів, полеглих у боях Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та про нагляд за їх станом» ця справа покладалася на місцеві органи влади, командування військових округів, військових комісаріатів та гарнізонів. На виконання цієї постанови командування Київського військового округу 15 березня 1946 р. видало власне розпорядження, яким передбачалося до 1 червня взяти на облік існуючі військові кладовища, братські й індивідуальні могили військовослужбовців і партизанів із зазначенням їхніх прізвищ, імен та по батькові, а всі враховані поховання занести до книг пам'яті, які мали зберігатися в міських і районних виконкомах рад. До 1 серпня 1946 р. належало провести необхідні роботи з благоустрою цих могил, а індивідуальні, що перебували за межами населених пунктів, – перенести до найближчих військових чи цивільних кладовищ або об'єднати в окремі братські могили. До зведення пам'ятників на місцях поховань пропонувалося залучити архітекторів, інженерів та громадськість (типові проекти розроблялися в Комітеті з архітектури РНК СРСР і мали бути рекомендовані до 1 травня 1946 р.)³⁶.

Одночасно з фіксацією пам'яткових кластерів, що конструювали радянську версію війни, відбувалося «стирання пам'яті» про ворога. Ще 7 жовтня

³⁵ Памяти павших. – Москва, 1995. – С.103.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3046. – Арк.2–2 зв.

1943 р. нарком внутрішніх справ В.Рясной підписав директиву НКВС УРСР про заходи з прибирання трупів солдатів та офіцерів вермахту, облік і ліквідацію поховань на визволеній території республіки. У пункті 4 цього документа вказувалося:

«Забезпечити ліквідацію тимчасових кладовищ, там же, де ліквідувати їх тепер неможливо, зняти хрести й написи, зрівняти з землею могили, перепоховати неглибоко зариті трупи та порушити питання перед міськрайрадами про те, щоб було підготовлено ями на скотомогильниках, а з настанням холодів перепоховати трупи з кладовищ на скотомогильники»³⁷.

Цілком вірогідно, що таке ставлення до ворожих поховань звучало в унісон із настроями місцевого населення, яке зазнало невимовних страждань від війни та окупації. Однак з огляду на цивілізаційно-гуманітарну практику подібні заходи важко виправдати.

Та переживання перемоги у виснажливій, сповненій важких випробувань і втрат війні не стало ферментом, що перетворив би народ на моноліт. Звичайно, переважаюча більшість людей сприймала завершення воєнного лихоліття як кінець поневірянь і горя, можливість повернутися додому, зустрітися з рідними, відновити звичні ритм життя і середовище, повернути психологічну рівновагу. Однак багато хто не бажав розглядати повоєнну дійсність як фатальну й об'єктивну реальність, а тлумачив її як нав'язану згори систему, в якій народові у цілому та кожному громадянину відводилася роль слухняного, керованого виконавця волі партії та її вождя. Значна частина цього ментального протестного елемента, здатна аналізувати й порівнювати ситуацію у СРСР і зарубіжних країнах, дорікала урядові за несправджені сподівання на полегшення податкового тиску та знищення колгоспного «рабства», хронічний дефіцит, байдужість до потреб пересічних громадян, припинення беззаконня.

Про те, що чимало мешканців окупованих німцями та їхніми союзниками територій не бажали повернення радянської влади, свідчать численні документи органів держбезпеки. Ще на початку 1943 р. тимчасово виконуючий обов'язки наркома внутрішніх справ республіки С.Савченко доповідав М.Хрущову про те, що частина населення Ворошиловградської області недоброчисливо зустрічали частини Червоної армії, які вступали на цю територію. Так, мешканці Кантемирівки й Новомарківки заявляли: «Навіщо ви прийшли? Нам з італійцями добре жилося, вони нас не чіпали». Інші говорили: «Дасть Господь, що Червону армію незабаром відженуть, розіб'ють, тоді нам добре заживеться, ми позбудемося цих більшовиків, збережемо землю й будемо господарювати. Нас німці звільнили від більшовицьких податків і поборів, і ми дихнули вільніше»³⁸.

Війна стала вододілом у відносинах влади та релігійних об'єднань. Якщо в 1920–1930-х рр. завдяки політиці войовничого атеїзму фактично було зруйновано конфесійну інфраструктуру та знищено ієрархію, то в 1943 р. Й.Сталін зробив різкий поворот, в основі якого лежало його прагнення перетворити

³⁷ ГДА МВС України. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.47.

³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.685. – Арк.17–18.

Російську православну церкву на інструмент політичного впливу, своєрідну державну інституцію зі специфічними функціями, а інші конфесії – на другорядні, але лояльні утворення. Відновлення патріаршого статусу мало закріпити авторитет РПЦ і нагадувати решті про їх місце у цій «табелі про ранги». Однак залишалися два питання, вирішення яких вождь відклав на повоєнний час. Давнє несприйняття Ватикану підживлювалося тим, що римо-католицька церква підтримувала спроби польського еміграційного уряду та підпілля відновити Польщу в довоєнних кордонах. Цю проблему фактично було нівельовано шляхом переселення поляків з УРСР на їхню історичну Батьківщину під час польсько-українського трансферу цивільного населення 1944–1946 рр. Католицизм втратив свій вплив на теренах СРСР через малу кількість віруючих та духівництва.

Складнішим для Москви виявилось питання греко-католицької церкви, що уособлювала український самостійницький рух та, одночасно, «руку Ватикану». Із метою конфесійної уніфікації західних регіонів країни Й.Сталін зрежисував справжній спектакль за такою близькою йому формулою «возз'єднання». У березні 1946 р. радянські органи держбезпеки втілили цей задум, брутально знищивши авторитетну на заході України конфесію. У 1949 р. схожий сценарій було втілено на Закарпатті. Для цього тут не зупинилися навіть перед убивством єпископа Теодора (Ромжі), який навряд чи погодився б на компроміс із владою. На довгі десятиліття греко-католицька церква перетворилася на «катакомбну», а її репресоване духівництво й віруючі – на переконаних супротивників тоталітарного режиму, який безоглядно цькував свободу і лише назовні, для зарубіжжя, декларував толерантність до релігійних спільнот.

Сталінський режим мав специфічні іманентні властивості: з одного боку, він постійно мімікрував, дещо змінюючи власний образ у бік «демократизації», відкритості, соціальної орієнтації тощо, а з іншого, – не відмовлявся від кондичійних, силових засобів управління й мобілізації суспільства в потрібному йому руслі, що балансували між «добровільно-примусовими» (цей оксюморон найкраще передає сутність явища) акціями та державним терором. Наприклад, НКДБ і НКВС 3 березня 1946 р. було реорганізовано в милозвучніші міністерства, хоча вал репресалій не вщухав і після цього. Правова база переслідування власних громадян, які завинили перед радянською владою, закладалась упродовж усієї війни. У наказі НКВС СРСР від 12 грудня 1941 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», постанові ДКО №1074 від 27 грудня 1941 р. «Про родини осіб, які співпрацювали з німецькою владою», циркулярі НКВС СРСР «Про організацію оперативно-чекістської роботи у визволених від німецько-фашистських окупантів містах і районах Радянського Союзу з метою виявлення пособників окупантів та їхньої агентури» (початок 1942 р.), постановах пленуму Верховного Суду СРСР від 25 листопада 1943 р. («Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками») та 7 березня 1944 р. («Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника») містилася кваліфікація дій, що підпадали під кримінально-політичне переслідування, і міри покарань, давалися дефініції для різних категорій колабораціоністів та

«зрадників Батьківщини». Особливістю цих нормативно-правових актів стало застосування принципу колективної відповідальності, коли винними у злочинах проти держави визнавалися члени родин «ворогів народу».

Масштаби діяльності органів державної безпеки та внутрішніх справ ілюструють статистичні дані. Із доповідної записки про результати оперативної роботи 2-го управління МДБ УРСР за березень 1946 р. постає, що від початку вигнання з території республіки німецьких військ на той момент було заарештовано 89 769 осіб, у тому числі 13 190 тих, хто служив у гестапо, поліції, жандармерії, 76 387 «агентів іноземних розвідок», а також «шпигуни, оунівці та упівці», «зрадники Батьківщини», «пособники ворога»³⁹. Динаміка репресій у 1940–1950-х рр. простежується в таблиці⁴⁰:

Рік	Притягнуто до кримінальної відповідальності	Засуджено	У тому числі до позбавлення волі	У тому числі до вищої міри покарання
1939	47 422	66 627	56 806	2601
1940	137 019	75 126	68 316	1863
1941	209 015	111 384	87 596	23 726
1942	197 329	96 809	78 463	26 510
1943	263 837	82 425	78 315	12 569
1944	104 271	91 526	75 417	3110
1945	121 674	105 251	86 861	2308
1946	91 385	105 251	100 282	2273
1947	77 212	73 714	71 400	898
1948	74 619	72 017	70 993	–
1949	73 359	74 778	63 980	–
1950	59 790	60 908	53 197	468
1951	47 735	55 738	50 061	1602
1952	18 143	30 307	27 157	1611
1953	12 675	12 807	11 998	300

До таблиці не ввійшли дані про осіб, репресованих упродовж 1941–1945 рр. органами військової контррозвідки без будь-якого судового вироку. Із цих загальносоюзних даних неможливо виокремити українську складову, але загальне уявлення про тенденції репресалій вони дають.

Лише за «співпрацю з німцями» в період 1943–1953 рр. було заарештовано 320 тис. радянських громадян⁴¹. Не очікуючи завершення війни, Й.Сталін вирішив покарати частину мешканців Кримського півострова. Масове «зачищення» території відбувалося на етнічній основі та на засадах колективної відповідальності за нібито «співпрацю з німецькими окупантами». 11 травня 1944 р.

³⁹ Пастушенко Т. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР: 1941–1956 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип.16. – К., 2013. – С.132.

⁴⁰ Див.: Лунев В.В. Преступность XX века: Мировые, региональные и российские тенденции. – Москва, 1997. – С.180.

⁴¹ Мозохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР за период с 1931 по 1953 год [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/255>

«вождь народів» підписав постанову ДКО про депортацію кримських татар. 29 травня нарком Л.Берія надіслав у Кремль лист, в якому викладалася доцільність виселення з півострова також болгар, вірмен і греків. Депортація кримських татар (191 тис.), греків, болгар, вірменів (37 тис.) стала першим масовим актом державного терору після німецької окупації⁴².

Після масових депортацій Й.Сталін вирішив кардинально змінити етнічний ландшафт Кримського півострова. Постановою ДКО від 12 серпня 1944 р. «з метою якнайшвидшого освоєння родючих земель, садів та виноградників Криму» було визнано за необхідне до 1 жовтня поточного року переселити сюди з РРФСР та УРСР 17 тис. господарств колгоспників (51 тис. осіб), у тому числі 3 тис. господарств із Краснодарського, 2 тис. – Ставропольського країв, по 2 тис. – з Воронежської, Тамбовської, Ростовської, та по 1 тис. – з Орловської, Брянської, Курської областей, а також 3 тис. – з УРСР (9 тис. селян). У такий спосіб забезпечувалося домінування на півострові російського етнічного компонента⁴³. У 1946 р., згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР, Кримську АРСР було перетворено на однойменну область.

Окрему сторінку переходу від війни до миру становить протистояння радянського режиму й українського самостійницького руху. Із формально-юридичного погляду органи держбезпеки СРСР захищали конституційний лад і цілісність країни, у тому числі й у тих регіонах, які фактично було окуповано чи анексовано в Польщі та Румунії і приєднано до «країни Рад». Це, як уважали у Кремлі, слугувало достатньо підставою для того, аби екстраполювати на учасників українського самостійницького руху політичне за внутрішнім змістом, але кримінальне за формою правове поле. Так, нарком держбезпеки УРСР С.Савченко 1 лютого 1944 р. звернувся до очільника союзного НКДБ В.Меркулова з листом, в якому констатував, що у кваліфікації діяльності та пропонуваніх прокурорами мірах покарання спостерігалися розбіжності. Деякі прокурори пропонували висувати оунівцям звинувачення за ст. 54-10, 54-11, інші – за ст. 54-2, 54-11, а хтось – за ст. 54-1«а» Кримінального кодексу УРСР. С.Савченко наголошував

«порушити питання перед прокурором СРСР про те, щоб усіх учасників оунівських організацій, у зв'язку з тим, що за своїми злочинами вони є явними терористами й карателями та ведуть активну боротьбу проти існуючого ладу, – розглядати як зрадників Батьківщини та відповідно до цього висувати їм звинувачення за ст. 54-1“а” й 54-11 КК УРСР і дати відповідні вказівки всім органам прокурорського нагляду на місцях. Таке визначення складу злочинів оунівців дасть змогу розповсюджувати закон про зрадників Батьківщини на родини учасників ОУН»⁴⁴.

31 березня 1944 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія підписав наказ, в якому наголошувалося: «1. Всіх повнолітніх членів родин засуджених

⁴² Безсмертя: Книга Пам'яті України. – С.574.

⁴³ [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_?????.htm

⁴⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.8131. – Оп.37. – Д.1897. – Л.230.

оунівців, а також активних повстанців, як арештованих, так і вбитих під час зіткнень – засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати згідно з наказом НКВС СРСР №001552 від 10 грудня 1940 р.»⁴⁵. 2 грудня 1944 р. він надіслав Й.Сталіну листа, в якому пропонував із метою прискорення розгляду справ на заарештованих оунівців та учасників «оунівських банд» спрямувати у західні області УРСР дві виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР: одну – для розгляду справ УНКВС–УНКДБ Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Чернівецької, другу – Рівненської (тоді – Ровенської), Волинської й Тернопільської областей, а також надати їм права військово-польських судів (із винесенням смертних вироків через повішання та засудженням до каторжних робіт). До проекту постанови, що додавалася, увійшов пункт про публічне проведення страт учасників самостійницького руху через повішання в «місцях здійснення засудженими злочинів»⁴⁶.

Радянське керівництво комбінувало заходи морально-психологічного впливу на підпільників. Спеціально з цією метою винайшли новий формат – звернення до різних категорій мешканців Західної України та учасників самостійницького руху, в яких містилися обіцянки амністії для тих, хто добровільно здасться радянським властям і припинить боротьбу. Особливо інтенсивно ці засоби використовувалися в період підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР 1946 р., які мали стати ще одним свідченням «демократизації» режиму та чинником його легітимзації. Однак обіцянки було порушено. Так, у період від лютого 1944 до липня 1945 рр. із повинною з'явилася 41 тис. осіб, з яких 17 тис. одразу заарештували⁴⁷. Значну частину завербували радянські спецслужби, що використовували колишніх повстанців як інформаторів, аґентів, членів легендарованих груп і загонів, котрі діяли під виглядом відділів УПА та боївок ОУН. Одночасно у західноукраїнських областях розширювалися масштаби проведення «чекістсько-військових операцій», у ході яких не тільки знищували оунівців, а й тероризували місцеве населення.

У серпні 1945 р у містах Західної України відбулася низка судових процесів над учасниками українського національно-визвольного руху та привселюдні страти через повішання, на чому особливо наголошував М.Хрущов. Дієвим засобом знекровлення підпілля, скорочення його соціальної бази стали депортації членів родин повстанців. У 1944 р. у віддалені райони СРСР було виселено 12 762, у 1945 р. – 17 497 осіб⁴⁸. Згідно з планами МВС УРСР, у 1946 р. передбачалося переправити на схід 30 тис. спецпереселенців із західних областей республіки⁴⁹. Однак встигли вивезти «лише» 6609 осіб⁵⁰. Одночасно з депортаціями ще одним методом скорочення соціальної бази

⁴⁵ ГДА МВС України. – Ф.9 (СРСР). – Спр.19. – Арк.180–181.

⁴⁶ ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Арк.55–56.

⁴⁷ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным: Украинские повстанцы. – Санкт-Петербург, 2004. – С.303.

⁴⁸ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – С.352.

⁴⁹ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С.69.

⁵⁰ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – С.354.

повстансько-підпільного руху стали «оргнабори» на промислові підприємства й шахти Донбасу та Подніпров'я, а також інших регіонів СРСР, у результаті чого десятки тисяч підлітків та молодих людей було «вирвано» з традиційного середовища та від родин (щоправда багато їх «самовільно» залишали школи ФЗН, ремісничі училища, робочі місця й поверталися додому). Усього за 1944–1946 рр. з УРСР депортували 15 040 родин учасників українського національно-визвольного руху (36 609 осіб)⁵¹. Примусове виселення цієї категорії населення продовжувалося й у наступні роки. Шляхом «насильницького рекрутування» в розпорядження комбінатів «Кузбасвугілля», «Карагандавугілля», «Челябінськвугілля», «Молотоввугілля» передали близько 20 тис. членів сімей «активних націоналістів і бандитів». У 1947 р. депортували ще 78 327 мешканців Західної України⁵².

Про те, що репресивна лінія йшла по висхідній, свідчив вихід указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР»⁵³. Таким чином, радянська «правова» система примудрялася двічі карати за одну «провину». Деякими новаціями було позначено постанову Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. «Про виселення на спецпоселення з території західних областей УРСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти». Документ юридично закріплював практику «відплатних» репресалій на «бандпрояви» українського підпілля⁵⁴.

Якщо у 1948 р. було депортовано 240 родин (817 осіб) мешканців Західної України, то в 1948 р. – 6951 родину (22 951 особа), що разом із примусово вивезеними в попередні роки становило 138 704 особи⁵⁵. А всього впродовж 1944–1952 рр. з УРСР у східні райони СРСР заслали 206 644 особи (з них 186 893 – члени сімей учасників українського національно-визвольного руху)⁵⁶.

Не зумівши здійснити «цивілізаційний стрибок» (війна перешкодила виходу СРСР на передові індустріальні позиції), унаслідок спустошливих бойових дій, обопільного втілення «тактики випаленої землі», евакуаційних заходів комуністична система отримала надзвичайно складні стартові позиції для відновлення економічного потенціалу у визволених від противника регіонах. Як індустріалізація 1930-х рр., так і ведення війни виявилися успішними не в останню чергу завдяки технологічним запозиченням із Заходу (в першу чергу зі США). Та навіть ця обставина не дала змоги піднятися до рівня промислово розвинених країн світу. На переконання М.Гаррісона, СРСР залишався слабшим як від колишніх союзників, так і переможених, що ускладнювало його повернення на довоєнну траєкторію⁵⁷.

⁵¹ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – С.362.

⁵² Там само. – С.369, 374.

⁵³ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С.78–79.

⁵⁴ Бугай М. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – Москва, 2006. – С.231–232.

⁵⁵ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – С.382, 388.

⁵⁶ Там само. – С.440.

⁵⁷ Harrison M. Accounting for War: Soviet production, employment and the defence burden, 1940–1945. – Cambridge, 1995. – P.162–165.

Радянське керівництво не скористалося шансами для виходу на новий рівень економічної конкурентоспроможності. Ще тривала війна, а в американському Сенаті дискутувалися можливості надання Москві величезної позики (25 млрд доларів) для відбудови економічної та соціальної інфраструктури. Частина радянського керівництва (В.Молотов та інші) ці ініціативи заокеанського союзника сприймала позитивно (звичайно, за умови відсутності будь-яких політичних зобов'язань)⁵⁸. Однак Й.Сталін ідеологічні принципи поставив вище.

Війна продемонструвала всі сильні та слабкі сторони системи. З одного боку, здатність до швидкої мобілізації людських і матеріальних ресурсів, максимальна концентрація управлінських важелів в одному центрі, що спрощувало та скорочувало шлях до ухвалення стратегічних рішень, сувора відповідальність за їх реалізацію; з іншого, – надзвичайно розгалужений по вертикалі й горизонталі апарат, паралелізм і дублювання функцій в окремих його ланках, низька ефективність та виконавська дисципліна, абсолютизація вольових («політичних») рішень, бюрократизація механізмів влади, брак ініціативи, невисокий професійний рівень функціонерів різних структур тощо. Очевидні вади командно-адміністративної системи породили у вищому ешелоні влади міркування про можливі варіанти її трансформації. Ще до завершення війни, 24 січня 1944 р., В.Молотов, М.Хрущов та Г.Маленков передали Й.Сталіну проект постанови «Про поліпшення державних органів на місцях». Один із початкових варіантів мав конкретнішу назву: «Про піднесення ролі й поліпшення роботи РНК союзних та автономних республік, крайвиконкомів, облвиконкомів, міських і райвиконкомів». У документі констатувалося, що

«неправильна практика, коли місцеві керівники партійних і радянських органів дублюють один одного, часто займаючись одними й тими самими питаннями, склалася в довоєнні роки. [...] І там, і тут відбуваються засідання, наради з одних і тих самих питань, нерідко за одного й того самого персонального складу учасників. Оперативні вказівки йдуть як від партійних, так і від радянських органів, відбувається непотрібна для справи марнотратна витрата сил та часу. Практика оперативного керівництва господарством одночасно з партійних і радянських органів в організаційному відношенні знаходить свій вираз у розпорощенні сил між партійними й радянськими органами на місцях і, що особливо важливо, – у неправильному розподілі керівної роботи між ними. [...] апарат партійних органів за своєю структурою більше пристосований до оперативного керівництва справами господарства й культури, аніж апарат раднаркомів. [...] Так, в обласних комітетах партії існують цілком сформовані відділи з окремих галузей промисловості, сільського господарства, які дають змогу місцевим керівникам повсякденно втручатися в роботу промисловості, у тому числі й у роботу підприємств союзних наркоматів. Натомість у раднаркомі таких відділів немає, що ставить у складне становище ради при здійсненні повсякденного оперативного керівництва господарством і зовсім виключає для них будь-яку можливість займатися справами підприємств

⁵⁸ История военной стратегии России. – Москва, 2000. – С.412.

союзної промисловості. [...] у крайвиконкомах та облвиконкомах були відсутні організаційні відділи, це сильно послаблювало щоденне керівництво місцевими органами з боку [вищих] рад. Місцеві керівники партійних органів унаслідок неправильного співвідношення сил між партійними й радянськими органами взяли на себе невластиві їм функції безпосереднього порядкування господарськими справами, у той час, як вони не мають права виступати в ролі адміністративно-господарських органів. [...] Як відомо, такі права мають, згідно з нашою Конституцією, радянські й господарські органи».

Апеляція в такому гострому питанні до Основного закону в документі подібного рівня зустрічається чи не вперше. А коли брати до уваги час його появи – війну, то стає зрозумілою вага та принциповість проблеми, адже реально ставилися під сумнів конфігурація та ієрархія органів, які уособлювали владні повноваження.

Указуючи на те, що накладання функцій партійних і господарських органів «ставлять партійні органи у двозначне становище», автори документа пропонували звести «оперативне керівництво, господарське й культурне будівництво в одному місці – радянських органах». Крім того, передбачалося «зосередити кращі кваліфіковані сили з керівництва господарством і перетворити їх на ділі на повноправні органи державного управління, що цілком відповідають за стан господарства й культури країни на своїй території».

Прагнучи подолати дублювання, В.Молотов, Г.Маленков і М.Хрущов убачали головний організаційний засіб на цьому шляху в поєднанні посад перших секретарів ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, окружкомів, міськкомів, райкомів партії з посадами голів раднаркомів союзних та автономних республік, виконкомів крайових, окружних, обласних, міських і районних рад. Цей суперечливий заключний акорд, що значною мірою нівелював попередні позиції, сприймається як компроміс, адже партія «не втрачала обличчя» та своєї «провідної ролі» в державі й суспільстві, що також закріплювалася Конституцією. Залишаються невідомими аргументи, завдяки яким реформаторський проект було відхилено. Але сам факт появи таких документів свідчив про кризові явища у владних структурах та спроби пошуку шляхів оптимізації апарату в умовах, коли перед державою поставали нові завдання⁵⁹.

Пропозиції В.Молотова, Г.Маленкова та М.Хрущова до певної міри ілюстрували тенденції, що мали місце в деяких ланках функціонування партійного апарату. Так, у ВПК дещо нівелювалася роль контрольних функцій партійних органів, із 1946 р. зменшувалася кількість партторгів ЦК ВКП(б) на індустріальних об'єктах. Натомість вага спецкомітетів та відповідних головних управлінь при союзному уряді помітно зростає⁶⁰. Місцеві партійні органи в більшості випадків не мали доступу до таємних і режимних підприємств, які діяли на «іхній» території, та не мали впливу на їх керівників, підзвітних винятково союзному центрові.

⁵⁹ Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов. – Москва, 2006. – С.34–36.

⁶⁰ Быстрова И.В. Военно-промышленный комплекс СССР в годы «холодной войны». – Москва, 2000. – С.175.

Світ вступав в ядерну епоху й вища ієрархія у СРСР постала перед необхідністю змін. Нові виклики висували на порядок денний необхідність не тільки осмислення поточної геополітичної ситуації, а й вироблення адекватних відповідей. Та навіть такі загрози, як імовірність початку третьої світової війни, не могли змусити Й.Сталіна відмовитися від кардинальної перебудови владних структур. Як зауважує В.Шестаков, він та його найближче оточення,

«очевидно, цілком усвідомлювали, що в ідеократичній державі, якою був СРСР, партія – не гілка влади, а фундамент усієї системи, тому знищення функцій партії означає знищення всієї системи, а не її модернізацію. [...] Сталін однобоко витлумачив нові історичні виклики й не зміг запропонувати суспільству переконливу стратегію реагування на них. Ядерний виклик мав швидше інтелектуально-світоглядний характер. По суті, питання стояло про виживання радянської системи в нових умовах. Цей виклик було сприйнято сталінським керівництвом як суто військово-технологічний»⁶¹.

Та чи могло бути по-іншому в державі, що беззастережно стояла на ідеологічних аксіомах, абсолютизації сумнівних «законів розвитку соціалізму», котрі суперечили основним законам економіки й ринку?! Перемога у війні кристалізувала ілюзію комуністичних лідерів про надзвичайний військово-економічний потенціал країни та практично необмежені мобілізаційні ресурси й можливості. Ці переконання базувалися на тому, що в той час радянська суспільно-політична та економічна система ще «не вийшла за межі свого історичного часу й володіла певним запасом міцності»⁶².

Але на відміну від інших переможців – капіталістичних союзників СРСР по антигітлерівській коаліції – радянська верхівка не змогла відмовитися від «єдино вірної» теоретичної моделі, що жорстко програмувала вектори суспільного поступу і продовжувала експлуатувати підходи, засновані на тотальному державному диктаті, відмові від ринкових відносин та регуляторів, жорсткій дисципліні й підпорядкування нижчих органів вищим, неухильному виконанні директив «згори» в рамках вироблених планів, ігноруванні соціальних інтересів і запитів громадян, уніфікації господарського, суспільно-політичного життя.

Це спричинило консервацію виробленої до війни соціально-економічної доктрини, що в поєднанні з геополітичними амбіціями визначала модель економічної стратегії на повоєнний період. СРСР утягнувся у «холоду війну» та гонитву озброєнь, уже звично відсунувши аграрний сектор і соціальну сферу на периферію. Маючи всі можливості для глибоких реформ, Кремль обрав шлях, що прирікав його на ізоляцію від інноваційних технологічних та економічних рішень, маргіналізацію й відставання від світових тенденцій суспільного розвитку.

Друга світова війна глибоко «переорала» свідомість більшості її учасників та сучасників. Наступні покоління успадкували від них повагу до тих, хто боровся проти загроз людській цивілізації, пам'ять про незчисленні жертви.

⁶¹ Там же. – С.36–37.

⁶² Там же. – С.38.

Різні версії цієї війни, їх міфологічне й ідеологічне обрамлення, що підживлюється певними політичними силами, не можуть спростувати одного: історична пам'ять залишається засобом передачі генетичного коду нації, її життєстверджуючим чинником, що оптимізує сучасне буття та перспективи на майбутнє. Попри будь-які прагнення втиснути її у вузькі рамки політтехнологій, вона функціонує (принаймні на індивідуальному рівні) за власними законами й виконує своє головне призначення. Завдання істориків – підживлювати пам'ять про війну фундаментальним знанням, яке має збагачувати її, а не каналізувати в річище політичної кон'юнктури.

The article deals with the complex of problems associated with the main trends of the last phase of the World War II and the transition of Ukrainian society to peaceful conditions. The actions of the Soviet leadership in the socio-economic and ethno-confessional areas, prosecution of real and imaginary collaborationists, commemorative politics are disclosed. The kinds of relationships and hierarchy within the machinery of government are also analyzed.

Keywords: *World War II, Ukraine, repatriation, demobilization, deportation, social preferences, politics of memory.*

А.Юсупович *

**ЧИ ХОДИВ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ НА/ДО ЛЯХІВ?
(ПОЛЬСЬКО-РУСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ Х – НА ПОЧАТКУ ХІ ст.)****

Крізь призму боротьби за «червенські гради» й Перемишль розглядаються взаємовідносини володарів Польщі та Русі. Доводиться, що Нестор у «Повісті временних літ» за трьома датами (981, 1018, 1031 рр.), з яких лише середня була точною, описав певний історичний процес. Натомість першу та третю дати створено, імовірно, самим літописцем, котрий мав деякі відомості про польсько-руське суперництво за прикордонний регіон. Представлено, що два записи, під 981-м і 1031-м роками, про суперечки щодо контролю над червенськими містами та Перемишлем, становлять штучні цезури історичного процесу, котрі свідчать про територіальне розширення Русі у західному напрямку. Аргументовано, що кульмінацією першого етапу боротьби за пограниччя стала відмова Болеслава Хороброго від цього регіону бл. 992 р., другого – повернення в 1018 р. польським королем червенських міст і Перемишля, третього – відмова Казимира Відновителя від претензій на пограниччя на користь Ярослава Мудрого.

Ключові слова: Русь, Польща, червенські міста, Перемишль, Володимир Великий, Болеслав Хоробрий, Ярослав Мудрий, Казимир Відновитель.

Тема «червенських міст» («червенських городів», «червенських градів») ось уже понад 250 років хвилює істориків. Упродовж цього часу написано чимало праць, в яких досліджувалося питання локалізації. Так, М.Барсов розміщував їх між Західним Бугом і Дністром¹, а сам Червен ідентифікував із селом Чермно, розташованим на південь від Грубешова². Я.Фіялек ототожнював територію червенських міст із Волинню³. А.Лонгінов уважав, що за Володимира Великого цей регіон охоплював пізніші Галицьку, Перемишльську, Белзьку, Берестейську, Холмську та частково Володимирську землі⁴, а Червен, на його думку, згодом став Чермнем⁵. В.Семкович обстоював ідею про лівобережну частину пізнішої Холмської землі з річками Вепш, Буг, а також Гучва та Влодавка. Під згаданими в «Повісті временних літ» (рік 981-й) «іншими градами» він розумів низку міст, зокрема Белз⁶. Я.Натансон-Лескі останніми вважав

* Юсупович Адриан – доктор філософії в галузі історії, науковий співробітник Інституту історії імені Т.Мантейфеля Польської академії наук (Варшава, Польща); e-mail: ajusupovicster@gmail.com

** Статтю написано в рамках реалізації гранту NPRH (12H 12 0064 81) «Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnie i Gródku (Grody Czerwieńskie) – chronologia i funkcja w świetle badań dawnych oraz weryfikacyjnych»

Переклад із польської мови – Василь Кононенко (Київ)

¹ Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии: География начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885. – С.39.

² Там же. – С.102.

³ Fijałek J. Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach // Sprawozdania PAU, posiedzenie wydziału historyczno-filozoficznego. – 8.IV.1911. – S.13.

⁴ Лонгинов А.В. Червенские города: Исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червонной Руси. – Варшава, 1885. – С.13, 67–68, 96.

⁵ Там же. – С.83.

⁶ Semkowicz W. Geograficzne podstawy Polski Chrobrego // Kwartalnik Historyczny (далі – КН). – Т.39. – Warszawa, 1925. – S.310–312.

Стовп'я, Верешин та Угровськ⁷. Ю.Скшипек схилився до думки, що ми маємо справу з кількома «градами» у самому Червені, тобто з містом зовнішнім і внутрішнім. Згідно з його гіпотезою, на момент зайняття Володимиром Червена в 981 р. тут існував лише один замок. Утім київський князь, котрий побоювався втратити набуте, подбав про численні укріплення, отже «гради» треба розуміти як фортифікації. Таким чином, Червен міг бути центром відповідної землі⁸. О.Головко обмежував територію річками Вепш, Буг і Сан⁹. С.Церха вважав, що червенські міста збігалися з Луцькою землею як територією бужан, котра, своєю чергою, у середині X ст. входила до складу лендзянської спільноти. Пізніше ці терени окреслювали назвою «Холмська земля»¹⁰. На сьогодні цей погляд загальноприйнятий, така інтерпретація популяризується й деталізується¹¹. С.Кучинський допускає, що Червен і Волинь становили ядро Червоної Русі¹². Утім А.Поппе розглядає Волинь як осередок поза межами політичних та господарських впливів Червена¹³. Т.Василевський уважав, що «оселі дулібів були розташовані на Волині й на території червенських міст – тобто пізнішої Холмської та Белзької земель»¹⁴.

Не менше дискусій викликало повідомлення «Повісті временних літ» під роком 981-м про похід Володимира Святославича на ляхів та захоплення Червена, інших міст, а також Перемишля. Обмежена можливість пов'язати цей запис з іншими відомими джерелами, котрі стосуються цих теренів, спричинила численні дискусії серед дослідників. Результатом стала низка гіпотез, серед яких можна виокремити чотири основних припущення про те, що виправу київського князя було здійснено: 1) на чехів; 2) на ляхів (поляків); 3) проти незалежного племінного союзу або повсталого руського племені; 4) і, зрештою, що насправді ніякого походу не було.

Прихильники першої гіпотези припускають, що Червенська, а також Перемишльська землі були залежними від Кракова. Це надвісянське місто починаючи з середини X ст. належало до Чехії. Підтвердження цих міркувань

⁷ *Natanson-Leski J. Zarys granic i podziałów Polski najstarszej.* – Wrocław, 1953. – S.100.

⁸ *Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich.* – Warszawa, 1962. – S.62.

⁹ *Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* – К., 1988. – С.8–9, 39; *Его же.* К вопросу о роли «червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI в. // *Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева.* – Минск, 1983. – С.107–109.

¹⁰ *Cercha S. Gdzie znajdowały się Grody Czerwieńskie?* // *Litwa i Ruś.* – Т.ІІІ. – Wilno, 1912. – S.21–40, 166–185; *Idem. Chełmszczyzna – ziemią «Grodów Czerwieńskich»* // *Świat Słowiański.* – Т.І. – Kraków, 1913. – S.261–271.

¹¹ *Поп.: Łowmiański H. Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespolonych badań polsko-radzieckich* // *КН.* – Т.60. – Warszawa, 1953. – S.60–42; *Wąsowicz T. Czerwieński gród* // *Słownik Starożytności Słowiańskiej.* – Т.1. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. – S.301.

¹² *Kuczynski S.M. Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980)* // *Początki państwa polskiego: Księga tysiąclecia.* – Poznań, 2002. – S.241 [препринт видання 1962 р. зі вступом І.Лябуди]; *Idem.* О выprawie Włodzimierza ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w *Opowieści lat doczesnych: Studium krytyczne* // *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* – Warszawa, 1965. – S.74.

¹³ *Poppe A. Gród Wołyn: Z zagadnień osadnictwa wczesno-średniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim* // *Studia Wczesnośredniowieczne.* – Т.4. – Warszawa; Wrocław, 1958. – S.228.

¹⁴ *Wasilewski T. Dulebowie – Ledzianie – Chorwaci: Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku* // *Przegląd Historyczny.* – Т.67. – Warszawa, 1976. – S.182.

пропонується шукати в оповіді Ібрагіма ібн Якуба, у «Даґоме юдекс»¹⁵, а також у Празькому документі 1086 р.¹⁶ І.Лябуда вважає 965–984 рр. періодом певної співпраці поляків і чехів (між іншим, вони разом ставали на бік баварського князя Генріха Норовистого в його суперництві з Оттоном II, а потім з Оттоном III за німецький трон). Таким чином, захоплення Кракова було на той час неможливим, а тому здобуття червенських міст, описане в «Повісті временних літ» під 981 р., не поширюється на поляків як народ, але лише на лендзян як плем'я під чеською юрисдикцією¹⁷. Такі міркування без особливих застережень прийняв М.Парчевський¹⁸. Утім питання стосовно належності цих теренів надзвичайно складне. Свого часу Б.Ґреков акцентував на проблемі, котра полягає в тому, що «з тексту літопису випливає належність Перемишля та Червена на 981-й рік до Польщі, але не вона володіла цим регіоном Підкарпаття, а Чехія»¹⁹. Зрештою він визнав повідомлення «Повісті временних літ» за вірогідне, уважаючи, що конфлікт між поляками й русичами існував до X ст.: поляки під час колонізації східних земель будували міста-фортеці або займали вже існуючі; у будь-якому разі вони були прийшлим елементом²⁰.

¹⁵ Латиномовний документ X ст. («Dagome iudex»), акт передачі польської держави, уособлюваної князем Мешком I і його дружиною Одою, під захист Святого престолу (*прим. ред.*).

¹⁶ Гіпотезу про належність Кракова до Чехії висунув Й.Лелевель (див.: *Lelewel J. Zdobycze Bolesława Wielkiego // Tygodnik Wileński. – Wilno, 1816. – S.2–3, 49–51; Idem. Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski. – Poznań, 1953. – S.711–913*). Переїняв її Ф.Палацький (див.: *Palacky F. Geschichte von Böhmen: Grösstentheils nach urkunden und handschriften. – T.1: Die Urgeschichte und die zeit der herzoge in Böhmen bis zum Jahre 1197. – Prag, 1844. – S.226–229; Idem. Dejiny narodu Ceskeho a w Moravach. – T.1. – Cz.1. – Praha, 1848. – S.260–261*). Міркування Ф.Палацького розвинув Я.Ісаєвич (див.: *Исаевич Я. «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов: Эпоха средневековья: Киевская Русь и её славянские соседи: Сб. ст. / Ред. В.Д.Королюк. – Москва, 1972. – С.107–118*). Також див.: *Arnold S. Budowniczości państwowości polskiej // Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. – T.1: Od pradziejów do roku 1572 / Red. W.Antoniewicza. – Warszawa, 1927. – S.57; Флоровский А. Чехи и восточные славяне. – T.1. – Прага, 1935. – С.37–38; Łowmiański H. Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespolowych badań polsko-radzieckich. – S.80–84; Крыжановский Е. Зарубежная Русь // Его же. Собрание сочинений. – T.2. – К., 1890. – С.330–332 (автор зупиняється на питанні, чому Мешко I не відреагував у 981 р. на втрату таких важливих міст; він дійшов висновку, що Володимир у той час не воював із поляками за червенські міста); *Havlík L.E. Tri kapitoly z nejstarších cesko-polských vztahu // Slovanské historické studie. – T.4. – Praha, 1961. – S.70–73* (дослідник замінив «ляхів» із повідомлення 981 р. на «чехів»); *Natanson-Leski J. Państwo Mieszka Pierwszego // Studia Wczesnośredniowieczne. – S.67–68* (представлено, що без Кракова Мешко I не міг би володіти «червенськими градами»); *Головко А.Б. К вопросу о роли «червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI в. // Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева. – С.107–108*. Згідно з дослідженнями українського історика О.Головка, головним політичним центром спочатку був Перемишль (час чеських впливів), а потім Червен. У такий спосіб інтерпретується факт, що в 981 р. Володимир перейняв ці міста від чехів. Дослідник вважає, що сильні лендзянські (лядські) впливи були незаперечними, оскільки вони будували у цьому регіоні замки (пор.: *Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С.8–9, 12*). Більше про русько-чеські контакти див.: *Florowski A.B. Cesko-ruske obchodni styky v minulosti (X–XIII st.). – Praha, 1954. – S.8, 18*.*

¹⁷ *Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. – T.2. – Poznań, 1988. – S.169–171; Idem. Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku // Szkice historyczne X–XI wieku: Z dziejów organizacji Kościoła w Polsce we wczesnym średniowieczu. – Poznań, 2004. – S.143*.

¹⁸ *Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. – Kraków, 1991. – S.30–37*.

¹⁹ *Ґреков В. Walka Rusi o stworzenie własnego państwa. – Warszawa, 1951. – S.69–70*.

²⁰ *Ґреков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1949. – С.467*. Дослідник стверджував, що червенські міста заселяла руська людність. Ці висновки ґрунтувалися на трьох аргументах: 1) територію

Дослідники, які схиляються до польського генезису червенських міст, звертають увагу на перебільшення та логічні помилки у працях прихильників чеської гіпотези. Я.Домбровський зазначав, що чехи оволоділи Краковом у період між битвою на річці Лех і перебуванням Ібрагіма ібн Якуба у Центральній Європі, тобто в 955–965 рр. На питання, чи можливо, щоб за такий короткий відрізок часу Чехія подвоїла свою територію, історик відповідає негативно²¹. Утім з'явилися слушні міркування, що й без контролю над Краковом поляки могли поширити свою владу на терени, які досліджуються у цій статті²². За К.Бучеком, оповідь Ібрагіма ібн Якуба (965 або 973 рр.) доводить чеську належність Кракова, що має підтверджувати Празький документ 1086 р., котрий, на його думку, потрібно віднести до часу заснування Празького (вірогідно й Моравського) єпископства, тобто приблизно до 973 р.²³ Краків не було згадано в акті Мешка I та Оди, оскільки він належав Болеславу Хороброму як окремий уділ. Старший син Мешка мав здобути місто впродовж 977–981 рр. Подібно до Й.Лелевеля К.Бучек уважав, що володіння ним автоматично давало владу над «червенськими градами» й Перемишлем²⁴. К.Потканський зазначав, що навіть якщо Краків було здобуто, то східні межі Малопольщі все одно не сягали Бугу та Стиру. Ці терени належали до держави Мешка I до 981 р.²⁵ Дослідник указував на те, що «документ від 1086 р. містить опис реальних рубежів Празької єпархії, а також охопив кордони Краківської дієцезії часів Болеслава Хороброго, що було явним політичним заграванням»²⁶. А.Насонов оповідання «Повісті временних літ» під роком 996-м, в якому йдеться про доброзичливі відносини між Володимиром Великим і Болеславом Хоробрим, вважає за аргумент на користь того, що раніше вони були гіршими, а значить згадка 981 р. має відношення до ляхів²⁷. С.Кучинський трактує зміст повідомлення «Повісті» під роком 981-м вірогідним, із застереженням, що виправи Володимира тоді не було. Дослідник називає дві дати, коли цей похід міг відбутися: 992 і 1012 рр.²⁸, зазначаючи, що немає жодних підстав відмовлятися від буквального розуміння джерела, а значить у згаданих літописцем містах

заселяли дуліби; 2) археологічні дані свідчать про єдність культури від Карпат до Дніпра; 3) сучасне українське суспільство – не прийшло населення, а місцеве, оскільки поляки не проживали на цих теренах до українців.

²¹ *Dąbrowski J.* Studia nad początkami państwa polskiego // *Rocznik Krakowski*. – Т.34. – Kraków, 1958. – С.37. Більше того, аналізуючи інформацію «Дароме юдекс», дослідник дійшов висновку, що Краків належав до Польщі (див.: *Idem.* Studia nad początkami... – С.50–52).

²² *Widajewicz J.* Kraków i Poważe w dokumencie biskupstwa praskiego z 1086 roku. – Poznań, 1938. – С.1 (автор вважає, що П'ясти опанували червенські міста, Белз і Перемишль із території Сандомирської землі); *Wojciechowski Z.* Polska nad Wisłą i Odrą w X w. – Poznań, 1945. – С.20–21 (наголошується, що П'ясти від самого початку бажали встановити контроль над східними теренами: спочатку Куявією й Мазовією, потім Сандомирською землею та червенськими містами).

²³ *Buczek K.* Pierwsze biskupstwa polskie // *KH*. – Т.52. – Warszawa, 1938. – С.195.

²⁴ *Ibid.* – С.202–204.

²⁵ *Potkański K.* Przywilej z 1086 roku // *Ibid.* – Т.17. – С.24–25. Провівши мовний аналіз, подібних висновків дійшов А.Малецький (див.: *Malecki A.* Lechici w świetle historycznej krytyki. – Lwów, 1897. – С.21).

²⁶ *Potkański K.* Przywilej... – С.27–28.

²⁷ *Насонов А.Н.* Русская земля и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. – Санкт-Петербург, 2006. – С.115–119.

²⁸ *Kuczyński S.M.* O wyprawie Włodzimierza... – С.33–118.

перебували поляки, а не чехи²⁹. Г.Пашкевич, підтримуючи версію про польську належність червенських міст, остаточно відкинув аргументи на користь їх руської або чеської підпорядкованості (йдеться про ліси, які відділяли державу П'ястів від цього регіону, адже, на його думку, великі лісові масиви ніколи не ставали перешкодою у воєнних виправах)³⁰. Т.Лер-Сплавинський, вивчаючи географічні назви пограниччя, дійшов висновку, що «з'ясувати польське або руське походження Червена та Перемишля неможливо, однак третє місто – Белз – має для нас дуже важливе значення: звучання цього слова безпомилково свідчить про польське походження»³¹. Це спостереження дозволило авторові висловити думку про те, що «червенські гради» – Белзька та Перемишльська землі – були місцем розселення племені лендзян, пізніше, у X–XI ст., ставши об'єктом руської експансії. Останнім часом стосовно належності червенських міст до Польщі висловилися О.Назаренко³² та М.Матля-Козловська³³.

Існує чимало історіографічних конструкцій, в яких інтерпретується повідомлення «Повісті временних літ» під роком 981-м про похід Володимира на ляхів. М.Карамзін уважав, що оскільки територію червенських міст залюднювали дуліби та хорвати, то ці терени належали до Русі з 907 р. Тобто Олег під час походу на Константинополь підпорядкував дулібів і хорватів Києву. Пізніше, уже за Ярополка, Русь втратила ці землі, але 981 р. повернула їх³⁴. Подібний сценарій подій (із певними модифікаціями) допускали С.Соловйов³⁵, І.Линиченко³⁶ та М.Барсов³⁷.

А.Лонгінов уважав, що ідея про належність «червенських градусів» до Польщі або Чехії сумнівна. На його думку, на цій території функціонували певні місцеві племінні структури³⁸. До такого погляду схилялися В.Абрагам³⁹ та Т.Василевський⁴⁰. А.Грабський натомість припускав, що ці міста не

²⁹ *Idem*. Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980) // Początki państwa polskiego: Księga tysiąclecia. – S.251.

³⁰ *Paszkiewicz H.* Początki Rusi. – Kraków, 1996. – S.94.

³¹ За словами дослідника, «комплекс -l-, який перед твердим зубним приголосним є специфічним польським продовжувачем праслов'янського l' (l м'якого складоутворення), невідомий у жодній іншій слов'янській мові. На руському ґрунті в такому випадку фігурує комплекс -ol-» (див.: *Lehr-Splawinski T.* Lędzice – Lędzanie – Lachowie // *Opuscula Casimiro Tumienski septuagenario dedicata.* – Poznań, 1959. – S.205–206).

³² *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С.393–409.

³³ *Matla-Kozłowska M.* Pierwsi Przemysłidzi i ich państwo (od X do połowy XI wieku): Ekspansja terytorialna i jej polityczne uwarunkowania. – Poznań, 2008. – S.285–299.

³⁴ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1892. – С.87, 138.

³⁵ *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1851. – С.179–184.

³⁶ *Линиченко И.* Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. – Ч.1. – К., 1884. – С.77–78.

³⁷ *Барсов Н.П.* Очерки... – С.39.

³⁸ *Лонгинов А.В.* Червенские города. – С.65.

³⁹ *Abraham W.* Organizacja kościoła w Polsce: Do połowy wieku XII. – Lwów, 1890. – S.42.

⁴⁰ *Wasilewski T.* Dulebowie – Lędzianie – Chorwaci: Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku // *Przegląd Historyczny.* – Т.67. – Warszawa, 1976. – S.189–193.

обов'язково належали Польщі: регіон, який зайняв Володимир, міг бути областю розселення хорватів і бужан⁴¹.

М.Грушевський припускав, що виправи 981 р. взагалі не було, а сам переказ – лише пізніша інтерполяція згадок, котрі містяться в «Повісті временних літ» під 1018 і 1031 рр.⁴² Підтвердженням цієї думки є повідомлення від 996 р. про дружні взаємини Володимира Великого та Болеслава Хороброго. Подібної позиції дотримувалися М.Кордуба⁴³ та Є.Кухарський⁴⁴.

Підсумовуючи, доцільно навести міркування С.Кучинського: «Не слід ототожнювати політичний, державний кордон з етнічною межею; судження, що кордони Київської держави чи держави П'ястів могли сягати лише до межі заселення східних або західних слов'ян, є логічним припущенням, котре призводить до помилкових висновків». Локалізацію прикордонних міст слід розглядати з перспективи державної належності даного регіону, а не етнічних меж. Більше того, «визнання будь-якого терену за польською чи руською стороною не обов'язково означає, що він мав бути заселеним чи то руською чи польською людністю (не виключається відсутність першої та другої)»⁴⁵. Слід визнати, що наукових підстав для поділу західних і східних слов'ян за наперед заданим меридіаном немає. Метою ж цієї статті є вивчення питання державної належності червенських міст упродовж X–XI ст.

Ібрагім ібн Якуб, «Даґоме юдекс» і Празький фальсифікат 1086 р. як джерела з історії польсько-руського прикордоння X ст.

Перед висвітленням власне політичної належності червенських міст у X–XI ст. слід відповісти на питання: наскільки важливі при дослідженні польсько-руського прикордоння тексти Ібрагіма ібн Якуба, «Даґоме юдекс» та Празький фальсифікат 1086 р.? Як видно з поданого вище огляду літератури, історики використовували ці джерела, щоб довести належність «червенських градів» до Польщі або Чехії.

Оповідання Ібрагіма ібн Якуба⁴⁶ відоме за посередництва аль-Бекрі. Останній також користувався географічним трактатом аль-Масуді «Золоті луки» (вірогідно 947 р.)⁴⁷. За творами аль-Бекрі та аль-Масуді не можна

⁴¹ *Grabski A.F.* Повість временных лет jako źródło do dziejów Polski – w świetle nowszej literatury // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. – 1955. – №1/2. – S.265–266.

⁴² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.1: До початку XI в. – К., 1991. – С.493.

⁴³ *Korduba M.* Stosunki polsko-ukraińskie w w. X–XIII // *Sprawy Narodowościowe*. – Т.7. – №6. – Warszawa, 1933. – S.756.

⁴⁴ *Kucharski E.* Polska w zapisie karolińskiej, zwanej właściwie «Geografem bawarskim» // *IV Zjazd Historyków Polskich w Poznaniu 1925, Sekcja II, Pamiętnik*. – Т.І. – Lwów, 1925. – S.11.

⁴⁵ *Kuczyński S.M.* Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku... – S.233–234.

⁴⁶ Літературу див.: *Labuda G.* Ibrahim ibn Jakub: Najstarsze relacje o Polsce w nowym wydaniu // *Rocznik Historyczny*. – Т.16. – Poznań, 1947. – S.100–183; *Dąbrowski J.* Studia nad początkami państwa polskiego // *Rocznik Krakowski*. – Т.34. – Kraków, 1958. – S.23–28.

⁴⁷ Поп.: *Lewicki T.* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // *Slavia Antiqua*. – Т.2. – Poznań, 1949/1950. – Z.2. – S.355. Як писав Г.Ловмянський (див.: *Lowmiański H.* Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich. – S.64), арабісти низько оцінюють вірогідність цього джерела. Також див.: *Kuczyński S.M.* Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII // *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* – Warszawa, 1965. – S.12.

достеменно стверджувати, що Краків належав до Чехії або довести протилежне⁴⁸. Я. Домбровський детально проаналізував це джерело, висловивши певні сумніви щодо тексту:

«1. Користувався аль-Бекрі твором Ібрагіма напряму, чи за посередництва іншого джерела? Казвіні, який брав інформацію з праць Ібрагіма через аль-Удрі, має текст, відмінний від аль-Бекрі, але це також не слугує доказом, що текст аль-Бекрі ближчий до оригіналу. 2. Що зі вступу, присвяченому слов'янам, походить власне від Ібрагіма? Деякі частини цього вступу взято з аль-Масуді, які запозичив в останнього аль-Бекрі, але невідомо, чи містяться там дані з інших джерел. У будь-якому разі маємо справу з компіляцією аль-Бекрі, а не з текстом Ібрагіма. 3. Чи можливо з текстів аль-Бекрі та Казвіні реконструювати перший текст Ібрагіма, і що саме можна відтворити? 4. Яка копія є на сьогодні відомим текстом аль-Бекрі, котрого не знаємо в оригіналі, а лише з копії, що походить із 1337 р. (другий рукопис є її списком XV ст.), оскільки це збільшує ймовірність неточностей та огріхів переписувачів»⁴⁹.

Фактично в переказах аль-Бекрі та Казвіні містяться витяги, а не копія тексту Ібрагіма ібн Якуба. Це значить, що ці джерела для X ст. є недостовірними, а для нашого дослідження – третьюрядними⁵⁰. Незалежно від цінності цього джерела, яка є дискусійною⁵¹, воно безпосередньо не стосується червонських теренів. Як слушно зауважив Г. Ловмянський, цей текст, подібно до «Даґоме юдекс», містить загальну інформацію про польсько-руський кордон часів Мешка⁵².

Темі «Даґоме юдекс» присвячено чималу літературу, огляд якої нещодавно зробив П. Новак⁵³. Думки фахівців, котрі намагаються реконструювати східну та південну межі держави П'ястів із посиланням на цей документ, різні. Частина вважає, що Краків входив до складу Польщі⁵⁴. Останнім часом на користь такого припущення висловився П. Урбанчик⁵⁵. К. Бучек зазначив, що це місто в тексті «Даґоме юдекс» згадано серед сусідів («affines»), тож воно не

⁴⁸ *Stasiewski B.* Untersuchungen über die Quellen zur ältesten Geschichte und Kirchengeschichte Polens. – Breslau, 1893. – S.28; *Dąbrowski J.* Studia nad początkami... – S.27–28.

⁴⁹ *Dąbrowski J.* Studia nad początkami... – S.25.

⁵⁰ Я. Домбровський (див.: *Dąbrowski J.* Studia nad początkami... – S.26), слідом за В. Кентржинським (див.: *Kętrzyński W.* Granice Polski X w.: Przyczynki do historii Piastowiczów i Polski piastowskiej // *Polska Akademia Umiejętności.* – Т.37. – Krakow, 1898. – S.37), вважає інформацію Ібрагіма ібн Якуба за третьосортне для X ст. джерело. Як невірогідне історичне свідчення цей текст також розглядав С.М. Кучинський (див.: *Kuczyński S.M.* O wyprawie Włodzimierza... – S.75–76).

⁵¹ Літературу див.: *Łowmiański H.* Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespolonych badań polsko-radzieckich. – S.64–65; *Persowski F.* Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. – S.49

⁵² *Łowmiański H.* Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich... – S.65.

⁵³ *Nowak P.* Dagome iudex w zbiorze kanonów kardynała Deusdedita // *Studia Źródłoznawcze.* – Т.51. – Warszawa, 2013. – S.88–94.

⁵⁴ *Dąbrowski J.* Studia nad początkami... – S.50–52.

⁵⁵ *Urbańczyk P.* Mieszko Pierwszy Tajemniczy. – Toruń, 2012. – S.369–386. Критичну рецензію на цю книжку див.: *Sikorski D.A.* Mieszko Pierwszy Tajemniczy i jeszcze bardziej tajemnicza metoda historiograficzna // *Roczniki Historyczne.* – Т.79. – Poznań; Warszawa, 2013. – S.183–203.

належало до держави Мешка I⁵⁶. Це питання спеціально розглянув П.Новак, дійшовши висновку, що Краків перебував поза межами Мешкових володінь⁵⁷. Своєю чергою Г.Лябуда вважає, оскільки до держави Мешка входила Мазовія, окреслення «*locus Ruzze*», яке міститься в «Дагоме юдекс» (990–991 рр.), свідчить про відповідний кордон між володіннями П'ястів та Рюриковичів на русько-мазовецькому відрізьку⁵⁸. Не вдаючись до глибокого аналізу проблематики документа й на завершення огляду дискусій про згадане джерело, слід погодитися зі спостереженням Е.Ковальчик та наведеною вище думкою Г.Ловмянського про те, що «Дагоме юдекс» не дає можливості нанести на мапу тогочасний польсько-руський кордон⁵⁹.

Празький документ видав Генріх IV. Сталося це під час собору в Майнці 29 травня 1086 р. на прохання єпископа Яромира-Гєбгарда⁶⁰ та його братів – короля Чехії Вратислава II й князя Моравії Конрада, котрі прагнули до об'єднання Моравського єпископства з Празьким. Як аргумент на користь цієї справи було використано привілей св. Войцеха, підтверджений імператором Оттоном I та папою Бенедиктом. У ньому йшлося про кордони Празької єпархії⁶¹, до якої входила й Моравія. Новий документ (фахівці датують його 29 травня 1086 р.⁶²), який підтверджував старий (виданий бл. 973–974 рр.), підписав Генріх IV і затвердив антипапа Клеменс III. Дослідники зазвичай вказують на те, що він складався з двох частин: 1) детального переліку племен⁶³, 2) загального переліку географічних регіонів як кордонів єпископства⁶⁴. Другу частину історики критикують найчастіше. У важливому для нашого дослідження тексті зазначається:

⁵⁶ *Buczek K.* Pierwsze biskupstwa polskie. – S.201–202.

⁵⁷ *Nowak P.* Civitas Schinesghe w regeście dokumentu Dagome iudex (na marginesie książki Przemysława Urbańczyka, *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*) // *Przegląd Historyczny*. – Т.104. – Warszawa, 2013. – З.3. – S.566–568.

⁵⁸ *Labuda G.* Studia nad początkami państwa polskiego. – S.169.

⁵⁹ *Kowalczyk E.* Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego: Na styku historii i archeologii // *КН*. – Т.107. – Warszawa, 2000. – №2. – S.52.

⁶⁰ На Мюнхенському соборі (кінець квітня – початок травня 1085 р.) Яромир-Гєбгард закликав до об'єднання Празької та Оломоуцької єпархій. Пор.: *Labuda G.* Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku // *Szkice historyczne X–XI wieku: Z dziejów organizacji Kościoła w Polsce we wczesnym średniowieczu*. – Poznań, 2004. – S.154.

⁶¹ Пор.: *Trestik D.* O dokumencie praskim z roku 1086 // *Studia Źródłoznawcze*. – Т.5. – Warszawa, 1950. – S.79–88; *Potkański K.* Przywilej... – S.2–3; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – Москва, 1964. – С.119–125; *Его же.* К вопросу об отношениях Руси и Польши в X в. // *Краткие сообщения Института славяноведения*. – Т.9. – Москва, 1952. – С.43–50; *Его же.* К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного славянства // *Древнерусское государство и славяне*. – Минск, 1983. – С.108; *Persowski F.* Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. – S.50–55; *Labuda G.* Czeskie chrześcijaństwo... – S.140, 155–156.

⁶² Пор.: *Королюк В.Д.* Западные славяне... – С.125. Г.Лябуда не вважав, нібито Празький документ окреслював кордони на 873 або 900 рр. На його думку, межі Празького єпископства, визначені у привілеї, відповідали політико-географічній ситуації 973 р. Ця держава мала включати Краків із Сандомирор і фактично сягала до Бугу та Стиру, але без територій віслян і лендзян (див.: *Labuda G.* Studia nad początkami państwa polskiego. – S.145–146).

⁶³ *Potkański K.* Przywilej... – S.3–4. Дані про силезькі племена представив З.Войцеховський (див.: *Wojciechowski Z.* Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja [Śląska] do r. 1139 // *Historia Śląska*. – Kraków, 1933. – S.123–154).

⁶⁴ *Potkański K.* Przywilej... – S.4.

«Кордони цього єпископства, ідучи у західному напрямку, такі: Тугость (Tuhošť) [нині Домажліце з околицею], який тягнеться аж до середньої течії річки Хуб (Chamb) [далі] зедлза (слідчани), і лусани (лончани), і дасана (дечани), літомержици (Litomierzycze), лемузи, аж до середини лісу, котрий Чехію розмежовує (яким Чехія обмежена). Північні кордони такі (далі на північ такі межі): пшов'яни, [одні] хорвати та інші хорвати, сленжани, тшебов'яни, бобжани, дзядошици (дзядошани), аж до середини лісу, де збігаються межі (яким оточені є кордони) з мільчанами. Звідси у східному напрямку такі пограничні ріки, а саме Буг і Стир, включно з містом Краковом і з територією (провінцією), яка називається Ваґ, та з усіма повітами, належними до згаданого міста, котре називається Краків»⁶⁵.

Частина дослідників уважала, що Яромир не знав, яку початкову територію займала Празька єпархія, тому сфальсифікував документ⁶⁶. Огляд літератури, присвяченій цій темі, представила у своїй праці З.Козловська-Будкова⁶⁷. Нещодавно М.Матля-Козловська пристала до думки чеських дослідників, які «під тими “племенами” бачать не племінні назви, а штучно утворені найменування від географічних назв регіонів чи міських округів за часів правління Болеслава І»⁶⁸. Брак аналогічної інформації стосовно інших теренів автор Празького фальсифікату замінив більш загальним описом, удавшись до назв річок як меж Празького єпископства.

Ґ.Лябуда запис у документі вважає логічним. Нестача даних про племена призвела до того, що його автор перейшов до простішого використання річок на позначення кордонів єпархії⁶⁹. С.Кучинський свого часу зазначав, що друга частина фальсифікату 1086 р. свідчить про південні прив'язки до території, а не північні⁷⁰. У своїй останній праці, присвяченій цій проблемі, дослідник висловив думку, що Празький документ 1086 р. є фальсифікатом, дієцезії у зазначених межах ніколи не існувало, він не свідчить про поширення Чеської держави до Стиру й Бугу, а максимум про зверхність Великої Моравії над

⁶⁵ Kosmasa Kronika Czechów. – Warszawa, 1968. – S.283–285. Також див.: Cosmas Pragensis Chronica Boemorum // Monumenta Germaniae Historica. – Т.ІІ. – Berlin, 1955. – P.137–139 («Termini autem eius occidentem versus hii sunt: Tugast, que tendit ad medium fluminis Chub, Zelza et Liusena et Dasena, Lutomerici, Lemuzi usque ad mediam silvam, qua altera Chrowati, Zlasane, Trebowane, Boborane, Dedosese usque ad mediam silvam, qua Milcianorum occurrunt termini. Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet et Ztir cum Krakoua civitate provinciae, cui Wag nomen est, cum omnibus regionibus ad predictam urbem pertinentibus, que Krakova est»). Видання документа пор.: *Friedrich G.* Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. – Т.І. – №86. – Praha, 1904–1907. – P.94. Відома ще одна редакція зі списку кінця XI – початку XII ст. (одного з мюнхенських монастирів): *Stumpf-Brentano K.F.* Acta imperii inde ab Heinrico I ad Heinricum VI usque adhuc inedita // Reichskanzler vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts: nebst einem Beitrage zu den Regesten und zur Kritik der Kaiserurkunden dieser Zeit. – Т.3. – №76. – Innsbruck, 1880.

⁶⁶ *Королюк В.Д.* Западные славяне... – С.131–132. На думку В.Королюка, у фальсифікаті передусім був зацікавлений празький єпископ. Ґ.Лябуда вважав, що Яромир продемонстрував присутнім на соборі якийсь «пергамін», але не документ св.Войцеха (див.: *Labuda G.* Czeskie chrześcijaństwo... – S.157).

⁶⁷ *Kozłowska-Budkova Z.* Repetytorjum polskich dokumentów doby piastowskiej. – Zeszyt 1: Do końca wieku XIII. – Kraków, 2006. – S.51, 65–67.

⁶⁸ *Matla-Kozłowska M.* Pierwsi Przemysłidzi... – S.203.

⁶⁹ *Labuda G.* Studia nad początkami państwa polskiego. – S.136–137.

⁷⁰ *Kuczyński S.M.* O uprawie Włodzimierza... – S.76–77.

частиною лендзянської спільноти⁷¹. Виваженою стосовно можливого північно-східного кордону Празького єпископства стала думка Г.Пашкевича про те, що Буг і Стир течуть більш-менш паралельно з півдня на північ, однак якщо межею є Буг, то нею вже не може бути Стир. Остання річка впадає до Прип'яті, а перша – до Нарева, а через нього у Віслу. Справа виглядає інакше, якщо припустимо, що йдеться про Бог⁷². Тоді можливі кордони пересуваються на південь та не охоплюють терен, що нас цікавить⁷³.

Незалежно від наведених міркувань належить чітко зазначити, що маємо справу з фальсифікатом, з якого не можна видобути інформацію про те, чи існував документ св. Войцеха, або в який час його творець доповнив текст. Як зазначив Я.Домбровський, лише віднайдення установчого акта Празького єпископства зможе розв'язати сумніви стосовно вірогідності цього джерела⁷⁴.

Підсумовуючи розгляд тексту Ібрагіма ібн Якуба, «Дагоме юдекс» та Празького фальсифікату 1086 р., потрібно визнати, що вони засвідчують сусідство п'ястівської Польщі з Руссю⁷⁵. Утім за ними не можна достовірно визначити довжину кордону. Це – розмиті свідчення, що інтерпретують політичну ситуацію X ст., однак не можуть бути основними джерелами у студіях над польсько-руським пограниччям, а отже, як зазначалося вище, мають у цій справі невелику цінність.

Ляхи, ледзяни, чехи чи русичі? Згадка 981 р.

Чимало фахівців ставили під сумнів доцільність уживання терміна «ляхи» стосовно згадки, записаної в «Повісті временних літ» під роком 981-м. У процесі роботи історики прагнули визначити територію, залюднену у X ст. племенами, котрі можна було б визнати як польські. Нерідко висловлювані гіпотези характеризувалися дріб'язковими тонкощами⁷⁶, які впливали на інтерпретацію згадок про польські племена. Більшість дослідників однак погоджуються, що записи «ляхи» («Повість временних літ»), «ліцике» («Про управління імперією» Константина Багрянородного), а також «ліцикавікі» (Відукінд) відносяться до прапольської спільноти⁷⁷. З.Голомб, вивчаючи два останніх записи, дійшов висновку, що це – патронімічні терміни. Обидва означали «лестковичів» (слово,

⁷¹ Kuczyński S.M. Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku... – S.250.

⁷² Південний Буг (прим. перекл.).

⁷³ Paszkiewicz H. Początki Rusi. – S.89.

⁷⁴ Dąbrowski J. Studia nad początkami... – S.54.

⁷⁵ Kuczyński S.M. O wyprawie Włodzimierza... – S.76–77.

⁷⁶ Вивчення теми перших поляків та їхніх назв підсумував у своїй магістерській праці, написаній під керівництвом проф. С.Гавляса (Варшавський університет), М.Терпиловський (див.: Terpiłowski M. Najstarsza nazwa mieszkańców państwa Piastów, Warszawa 2007 // Archiwum Uniwersytetu Włrszawskiego. – Mps. – Sygn.207231). Принагідно висловлюємо вдячність авторові за можливість використати це поки що неопубліковане дослідження.

⁷⁷ Поп.: Lewicki T. Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biali Serbowie w północnej Polsce // Roczniki Historyczne. – Т.22. – Poznań, 1956. – S.9–10; Lehr-Splawiński T. Łędzice – Łędzanie – Lachowie. – S.195–209; Labuda G. Licicaviki // Słownik Starożytności Słowiańskiej. – Т.3. – Warszawa, 1973. – S.56–57; Idem. Studia nad początkami państwa polskiego. – S.182–183; Paszkiewicz H. Początki Rusi. – S.14, 45, 407; Gołęb Z. Jak sąsiedzi zachodni nazywali Polaków w połowie X w. // Slavia Orientalis. – Т.48/49. – Poznań, 1991/1992. – S.85–92; Banaszkievicz J. Lestek (Lesir) i Lechici (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej // KH. – Т.108. – Warszawa, 2001. – Z.2. – S.19–23.

утворене від імені Лех-Лестек)⁷⁸. Я.Банашкевич, аналізуючи скандинавську традицію та порівнюючи її зі свідченнями латинських джерел, дійшов висновку, що «Lesir» походить від «Lesar», «скандинавської назви лехитів». Дослідник зазначав, що «назви Lesar, Lesir, Lesy інтуїтивно підштовхують до слова Lestek», котре виступає епонімом спільності, тобто від нього походять назви «Lechici», «Lesar» чи також «Lechoi». Свої міркування з цього приводу Я.Банашкевич завершив так: «На початку XI ст. для позначення спільноти, яка розташовувалася навколо Гнезно, використовувався інший етнізм, ніж той, до якого ми звикли (Polanie, Poloni, Polacy). Це була назва, що її плем'я саме собі “розробило” і котра швидко розповсюдилася серед сусідів у чужоземних формах, залежних від мовного сприйняття»⁷⁹. М.Терпиловський, порівнявши інформацію Константина Багрянородного та Нестора⁸⁰, дійшов висновку: «Подібність цих згадок може свідчити про те, що Нестор використовував у своїй роботі трактат “Про управління імперією”. Однак немає жодних інших доказів, котрі підтверджували б слушність цієї тези»⁸¹.

І.Лябуда вважає, що перше окреслення «ляхи» не було записане під роком 981-м у «Повісті временних літ» – у цьому випадку йшлося про плем'я ледзян-ленхів⁸². Припущення про проживання лендзян⁸³ на цих теренах спирається на два джерела: текст угоди великого князя Ігоря з Візантією бл. 944 р., в якому присутня інформація про лендзянського князя Водзіслава⁸⁴, та працю Константина Багрянородного «Про управління імперією», де йшлося про лендзян⁸⁵. С.Кучинський ототожнював ляхів із лендзянами, вважаючи, що так називався «надплеменний організм, із застереженням, що племена Північно-Західної Польщі утворювали окрему спільноту під зверхністю полян»⁸⁶. Схожу

⁷⁸ Див.: *Gołqb Z. Jak sąsiedzi zachodni nazywali Polaków...* – S.85–92.

⁷⁹ Див.: *Banaszkiewicz J. Lestek (Lesir) i Lechici (Lesar)...* – S.19–23.

⁸⁰ Пор.: Константин Багрянородний: *прибув від нехрещених [народів], котрі проживали понад річкою Вісла [Вісла], які називалися ліццике*; «Повість временних літ»: ті слов'яни, прибувши, оселилися на Віслі й називалися ляхами.

⁸¹ *Terpilowski M. Najstarsza nazwa...* – S.45.

⁸² *Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego.* – S.182–183; *Idem. Mieszko I.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2002. – S.160. Слід зазначити, що термін «ленхи» сконструював Й.Лелевель (див.: *Lelewel J. Narody na ziemiach słowiańskich...* – S.794). Як зазначає у своїй праці М.Терпиловський (див.: *Terpilowski M. Najstarsza nazwa...* – S.46), у А.Нарушевича, котрий писав мало не на століття раніше, фігурували не «ленхи», а «лешки» (див.: *Naruszewicz A. Historia narodu polskiego.* – Т.1. – Kraków, 1859. – S.9). Навіть у «Старій легенді» сучасника Й.Лелевеля – Ю.Крашевського немає жодної згадки про «ленхів», натомість так, як і в А.Нарушевича (та інших авторів того часу) – «лешки». Висновок із цього такий: термін «ленхи» створив Й.Лелевель, сучасники котрого нічого не знали ані про «ленхів», ані про якусь традицію, із ними пов'язану.

⁸³ *Łowmiański H. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich.* – Warszawa, 1963. – S.111–114; *Jażdżewski K. Stosunki polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu w świetle archeologii // Pamiętnik Słowiański.* – Т.4. – З.2. – Poznań; Wrocław, 1954. – S.347. Ці дослідники вважали, що лендзяни займали Сандомирську землю та червенські міста; наприкінці IX – на початку X ст. підпорядковувалися Великоморавській державі, а після її занепаду визнали владу київського князя.

⁸⁴ *Памятники русского права.* – Вып.1: *Памятники права киевского государства X–XI вв.* / Сост. А.А.Зимин. – Москва, 1952. – С.30–35.

⁸⁵ *De administrando imperio // Testimonia do najdawniejszych dziejów Słowian.* – Т.2. – Seria grecka. – Ks.33. – Warszawa, 1995. – S.294. Пор.: *Kuczyński S.M. Stosunki polsko-ruskie...* – S.15–16.

⁸⁶ *Kuczyński S.M. O wyprawie Włodzimierza...* – S.74–75. Дослідник зазначав, що термін «ляхи» (лендзяни) стосується не тільки сандомирян, але й мазовшан, віслан та племен з-понад Бугу та Стиру. Т.Лер-Сплавинський уважав, що слово «ляхи» – «руського походження, яке виникло,

думку має Г.Пашкевич. Розглядаючи використання терміна «ляхи» автором «Повісті временних літ», він зазначає, що поняття «Русі» виросло з Київської землі як політичного й державного осередку. Нестор називав різні племена – фінів, балтів – «котрі платили данину Русі», тобто Київській державі. Коли в 981 р. Володимир Великий зайняв Перемишль, Червен та інші міста, літописець додав: «Які є аж до сьогоднішнього дня під Руссю». У 984 р. той самий князь переміг радимичів, що походили від ляхів (як і в'ятичі)⁸⁷, котрі «платять данину Русі, повинність несуть аж до сьогоднішнього дня» тощо⁸⁸. Як зауважила М.Матля-Козловська, коли у 6473 р.⁸⁹ згідно з «Повістю временних літ», Святослав пішов на хозар, він здобув Білу Вежу. За два роки відбувся похід проти болгар та захоплення 80 їхніх міст. У випадку з виправами, метою яких було підпорядкування племен (в'ятичів, радимичів, ятвягів та ін.), літописне джерело не конкретизувало перемог, оскільки підкорювалися цілі племінні організми. Якби події 981 р. так само стосувалися лендзян, то Нестор записав би: «Пішов Володимир на лендзян», тоді б Володимир захопив незалежний племінний союз, а не Лядську землю. Непотрібним теж був би допис Нестора: «Які аж до сьогоднішнього дня під Руссю». Ляхів потрібно інтерпретувати аналогічно до болгар і хозар. Це значить, що навіть якщо на цих теренах і був значний племінний організм лендзян, то для літописця він не був якоюсь важливою самодостатньою одиницею, а уявлявся складовою частиною ляхів⁹⁰. Як не дивно, це підтверджує спостереження К.Фокта, хоча його дослідження мало інше спрямування. Племена над Бугом, Стиром і Саном творили спільноту, що її окреслювали терміном «лендзяни». Автор «Повісті временних літ» був свідомий того, що до її складу входили дуліби. Ця назва мала існувати в пам'яті тогочасних людей⁹¹. Це означає, що Нестор, описуючи похід Володимира 981 р., котрий завершився оволодінням червенськими містами, свідомо приписував цю територію ляхам. Другорядним є питання, чи ці терени залюднювали лендзяни, бужани або древляни. Як зазначив Г.Пашкевич, «тим самим терміном (ляхи – А.Ю.) оперував літописець, визначаючи етнічну належність радимичів і в'ятичів, довільно припускаючи існування тих самих етнічних рис у понятті *ляхи*».

Термін «ляхи» на означення польських племен виник як наслідок тривалого процесу міжслов'янських культурних контактів у басейнах Вісли, Одри, Дністра, Бугу та інших річок. За часів Нестора й до XI ст. поняття це мало значення надплемінного організму⁹². До наведених вище міркувань щодо

напевно, у першій половині X ст. в північному регіоні русько-польського пограниччя, звідки на рубежі X–XI ст. поширилося на ціле пограниччя, замінивши чи витіснивши інші, старші назви (ледзяни ≤ *lędjane, *lędene) та окресливши не лише власне польські, але й інші близькі їм племена, які у сучасній науці можна назвати конвенціональним терміном лядські (lechicki)» (див.: Lehr-Splawinski T. Lędzice – Lędzanie – Lachowie. – S.209).

⁸⁷ Paszkiewicz H. Powstanie narodu ruskiego. – Kraków, 1998. – S.371.

⁸⁸ Paszkiewicz H. Początki Rusi. – S.14.

⁸⁹ 965 р. за н.ст. (нрпм. ред.).

⁹⁰ Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi... – S.288–289.

⁹¹ Fokt K. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // Przegląd Historyczny. – T.95. – Warszawa, 2004. – S.253.

⁹² Paszkiewicz H. Powstanie narodu ruskiego. – S.363, 373–375; Idem. Początki Rusi. – S.45.

чіткого поділу Нестором на «ми» й «вони» належить додати ще одну особливість. У «Повісті временних літ» щодо сусідів, які не були залежними від Русі, уживалися поняття, котрі окреслювали їхні політично-державні риси, тобто «ляхи», «чехи». Із цієї перспективи гіпотеза І.Лябуди стосовно помилки літописця, яка мала полягати в невірному записі племені лендзян, залишається без аргументації, оскільки слово «ляхи» в літопису під роком 981-м було вжито свідомо. Нестор чітко розрізняв такі етноси, як ляхи та чехи⁹³. Слід наголосити, що терен червенських міст у X й XI ст. він розглядав як польські землі. Це пояснюється бажанням літописця підкреслити успіх Володимира Святославича та зміну володаря тієї території. Факт внесення в текст⁹⁴ (через дописування слів «які аж до сьогоднішнього дня під Руссю») інформації, що походила з X ст., про зайняття розглянутої території, підкреслюємо, слугує аргументом на користь польської присутності у цьому регіоні. У Київському, чи також у Галицько-Волинському літописах цього вже робити не доводилося. Для літописців було зрозумілим, що ці землі – руські. Отож свідченням тривалої їх належності до Русі були згадки під 981, 1018 і 1031 рр.

Записи 981, 1018 і 1031 рр. в «Повісті временних літ»

Джерелознавчі питання. Правильно інтерпретувати та датувати літописні записи під 981, 1018 і 1031 рр. без належного джерелознавчого аналізу неможливо. О.Шахматов, досліджуючи сліди ранньосередньовічних зводів у «Повісті временних літ», зауважував, що вони мали невпорядкований запис за роками⁹⁵. Серед прикладів він наводив випадок із Володимиром Святославичем, котрий у залежності від літописних свідчень, як вирахуємо, правив від 978 або 980 рр. На думку фахівця, дату «11 червня 980 р.» скомбіновано автором «Пам'яті та похвали»⁹⁶. Хронологічні неточності чітко видно й у наступній частині «Повісті временних літ». Під роком 1030-м читаємо про смерть Болеслава Хороброго, який фактично помер 1025 р. О.Шахматов зазначав, що ані з X, ані з першої половини XI ст. до нас не дійшло жодної точної дати, не пов'язаної з церковними справами. До 1061 р. (6569 р.) уклад за роками в «Повісті временних літ» неточний⁹⁷. Це може пояснюватися тим, що від цієї дати маємо справу з новим літописцем, котрий працював за новими стандартами, або до 1061 р. події було датовано на підставі усних переказів⁹⁸. Д.Лихачов уважав, що перші хронологічні записки в «Повісті» починаються

⁹³ Королюк В.Д. Западные славяне... – С.84.

⁹⁴ Нестора або ж редактора попередніх літописних зводів.

⁹⁵ Шахматов А.А. История русского летописания. – Т.1: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – Кн.1: Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 2002. – С.21, 37, 270.

⁹⁶ Пор.: Там же. – С.37–39.

⁹⁷ Пор.: Там же. – С.39, 270. Приклад із проблемою датування приходу до влади Володимира, як і захоплення Корсуня та хрещення, представив М.Присёлков (див.: Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.57–58, 62–64).

⁹⁸ Пор.: Шахматов А.А. История русского летописания. – С.271–273. М.Присёлков уважав, що монах Печерського монастиря Никон від 1060-х рр. почав збирати матеріали, які стали основою для майбутнього літопису (див.: Присёлков М.Д. История русского летописания... – С.59–60).

з 1073 р.⁹⁹ Це значить, що автор ранньосередньовічного зводу користувався церковними записами, які містили дати смерті князів із династії Рюриковичів, і не мав літопису з порічним укладом¹⁰⁰. Крім того, слід пам'ятати, що численні редакції XI та XII ст. спричинили те, що літописний текст, відомий нам сьогодні, виправлявся й доповнювався¹⁰¹. Інформація літопису мала бути простою, зрозумілою. Таке завдання поставало перед редактором, а пізніше – копіїстом, який довершував інтерпретацію нечитабельного чи малозрозумілого тексту. У випадку з копіїстом не треба забувати, що він жив у певному місці, у той чи інший проміжок часу. Часто події столітньої й більшої давності були для нього оповиті темрявою минувшини, незрозумілими. Тож у частині літописів, котрі містять «Повість временних літ», зберігся переказ про «червенські гради», а не точна інформація про ці міста. Найдавніша компіляція з «Повістю» у своєму складі дійшла до наших днів у Лаврентіївському літопису (1377 р.)¹⁰². На той час Червен утратив своє значення, а його назва мало про що говорила копіїстові¹⁰³.

Перед початком аналізу джерел зауважимо, що тут не порушуватиметься питання кількості редакторів «Повісті временних літ» та часу ймовірного створення редакцій. Проблема, коли саме було створено найстарішу редакцію літописного тексту (в 1037 р., як аргументував О.Шахматов¹⁰⁴, у 1044 р., як писав М.Присьолков¹⁰⁵, у 996 р., як доводив Л.Черепнін¹⁰⁶), не має впливу на оцінку вірогідності джерела та (за винятком дрібних застережень, представлених нижче) не позначається на нашому дослідженні. Це, однак, не вирішує хронологічних питань, до яких, як вище показано, можна мати багато застережень. Наведемо приклад Галицько-Волинського літопису, котрий спочатку не мав порічного укладу, утім, оскільки його написано на основі свідчень сучасників, він вважається одним із найцінніших (якщо справа йде про вірогідність) джерел XIII ст. Події у цій пам'ятці середньовічної літератури не укладено хронологічно та практично кожен абзац вимагає глибокого аналізу й

⁹⁹ Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С.85.

¹⁰⁰ М.Присьолков уважав, що літописець року 1044-го не мав у своєму розпорядженні літопису (див.: Присёлков М.Д. История русского летописания... – С.58–59).

¹⁰¹ Пор.: Шахматов А.А. История русского летописания. – С.24, 284. За словами О.Творогова, «аналізуючи текст середньовічних джерел, дослідник ніби йшов слідами писаря та редактора, намагаючись зрозуміти, як і навіщо змінювали вони попередній текст, творячи нове прочитання чи нову редакцію. Одним із найбільш розповсюджених слідів такої праці літописця стало скорочення або, навпаки, розширення та доповнення тексту, створеного його попередником» (див.: Творогов О. Археография и текстология древнерусской литературы: Курс лекций. – Москва; Санкт-Петербург, 2009. – С.110).

¹⁰² Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.1: XI – первая половина XIV в. / Ред. Д.С.Лихачёв. – Ленинград, 1987. – С.241–245.

¹⁰³ Пор.: Порре А. Gród Wolyń: Z zagadnień... – S.283–284.

¹⁰⁴ Шахматов А.А. История русского летописания. – С.21.

¹⁰⁵ Присёлков М.Д. История русского летописания... – С.50, 58. За словами М.Присьолкова, записи 1038–1043 рр. О.Шахматов вважає за дописи до ранньосередньовічного зводу 1037 р.

¹⁰⁶ Черепнин Л.В. «Повесть временных лет», её редакции и предшествующие ей летописные своды // Исторические записки. – Т.25. – Москва, 1948. – С.331. На думку Л.Черепніна, 996-й був останнім роком, яким закінчився ранній літописний звід, написаний у кінці X або на початку XI ст.

датування, проте це аж ніяк не зменшує її значення¹⁰⁷. Однак повернімося до наших міркувань стосовно хронології червенських подій, описаних у «Повісті временних літ». Як слушно відзначав М.Присьолков, інформація у запису під роком 1031-м (6539 р.) могла підштовхнути літописця до спроби датування за допомогою констатації більш ранньої належності червенських міст до Русі. Це означає, що дату було штучно створено шляхом віднімання від 1031 р. п'ятдесяти років¹⁰⁸. М.Кордуба стверджував, що згадка 981 р. «є лише комбінацією редактора літопису, із перспективи його часу (кінця XI ст.), оскільки в 981 р. ані Перемишль, ані Червен не належали та не могли належати Польщі»¹⁰⁹. С.Кучинський уважав, що Польща й Русь до кінця XII ст. мали добрі відносини. Аргументував він це твердження тим, що, починаючи від уявної виправи 981 р. до 1194 р.

«на кілька десятків польських чи руських воєнних походів припадає лише три, стосовно яких можна бути переконаним, що вони не мали характеру союзницьких родинних інтервенцій. А саме: а) виправа Володимира I “до ляхів”, імовірно року 981-го, але яка фактично відбулася 1012 р. б) наїзд на польське пограниччя Ярослава Мудрого і в) зафіксований у літопису під роком 1030-м похід Ярослава Мудрого на Белз, що реально відбувся 1037–1038 рр.»¹¹⁰.

В.Корольок звернув увагу на повідомлення «єже суть и до сего дне под Русью», яке містилося в «Повісті временних літ» під 981 р. На його основі він аргументував, що такий рік є наслідком пізнішої редакції, ініційованої переказом 1018 і 1031 рр. Вставка, найімовірніше, виникла пізніше, але наведена вище аргументація недостатня для того, щоб підважити запис під 981-м роком¹¹¹. Необхідно зазначити, що перекази 1018 і 1031 рр. у жодному разі не припускають, що в попередній час червенські міста були під владою Польщі; з цього випливає, що інформацію 981 р. потрібно розуміти як незалежну та не пов'язану з літописними переказами під 1018 і 1031 рр. Крім того, як справедливо зазначив Г.Пашкевич, записом «єже суть и до сего дне под Русью» («які аж до сьогоднішнього дня під Руссю»), Нестор недвозначно ствердив, що зв'язок цих земель із Київською державою відбувся в результаті їх завоювання в 981 р.¹¹²

Це означає, що запис про похід князя Володимира на ляхів варто розглядати як вірогідний. Не існує також підстав для інтерпретації цього запису як ампліфікації, що виникла із запису під роком 1031-м. Погоджуємося з думкою А.Поппе, що сам запис, пізніше введений до «Повісті временних літ»

¹⁰⁷ Дискусії з приводу Галицько-Волинського літопису та огляд літератури див.: *Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1264): Studium prozopograficzne.* – Kraków, 2013. – S.23–36.

¹⁰⁸ *Присьолков М.Д.* История русского летописания... – С.63.

¹⁰⁹ *Korduba M.* Stosunki polsko-ukraińskie... – S.756.

¹¹⁰ *Kuczyński S.M.* Stosunki polsko-ruskie... – S.20.

¹¹¹ *Корольок В.Д.* Западные славяне... – С.86.

¹¹² *Paszkiewicz H.* Początki Rusi. – S.77.

або також ранньосередньовічного зводу, виник раніше, незалежно від запису 1031 р. Якщо визнати запис під 981 р. за пізніший, то навіть в 1018 і 1031 рр. літописець писав про «червенські гради», а не «Червен та інші гради»¹¹³. Правдоподібно, що під роком 981-м зберігся правильний запис, а під роками 1018-м і 1031-м – хибний¹¹⁴. У Лаврентіївському літопису під 1018 р. читаємо: «Болеславъ же побеже ис Кыева, възма именье и бояры Ярославле и сестре его, и Настаса пристаи Десятиньнаго ко именью, бе бо ся ему в вериль лестью, и люди и множество веде с собою, и гроды Червеньскыя зая себе, и приде в свою землю»¹¹⁵; під 1031 р.: «Ярославъ и Мьстиславъ собраста вои многъ, идоста на Ляхы, и заяста грады Червеньскы опять, и повоеваста Лядьскую землю, и многы Ляхы приведоста, и разделивша я; Ярославъ посади [свою] по Рьси, и суть до сего дне»¹¹⁶. А.Поппе¹¹⁷ вказує, що в «Погодінському літопису» міститься версія – чернігівських городів. Утім факсиміле цієї пам'ятки старовини не підтверджує цього, бачимо там: «и грады Червеньскыя»¹¹⁸. Запис «грады Черниговскыя» (переправлений видавцями тексту на «грады Червеньскыя») міститься під роком 1031-м у синодальному рукопису Софійського першого літопису¹¹⁹, а також під роками 1018-м і 1031-м в академічному Новгородському п'ятому літопису¹²⁰. Зазначена ситуація ймовірно виникла з помилкового прочитання написів копіїстів XIV–XVIII ст. Згідно з А.Поппе, це припущення підтверджує легенда про св. Бориса та Гліба з Чудівської церкви XV ст.¹²¹ В енциклопедичному виданні дослідник зазначав, що

«сам термін червенські гради не має відповідника в географічно-політичній номенклатурі ані сходу, ані заходу слов'янського світу. Це дозволяє припускати, що початкове звучання згадок під роками 1018-м і 1031-м у літописних зводах, що передували «Повісті временних літ», було аналогічним до запису під 981-м роком: «Червен та інші городи»¹²².

Узявши до уваги наведені вище міркування, дотичні відсутності точних нецерковних дат до 1061 р., датування встановлення Ярославом Мудрим контролю над червенськими містами залишається сумнівним. На нашу думку, щодо того часу більш доречніше було б послуговуватися такими формулюваннями: впродовж останніх двадцяти років, або в останній декаді X ст. Утім для

¹¹³ Poppe A. Gród Wolyń: Z zagadnień... – S.277.

¹¹⁴ На думку П.Толочка, статтю чи просто інформацію «Повісті временних літ» під 981 р. було створено в X ст. (див.: Толочко П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С.21–22).

¹¹⁵ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Москва, 2000. – Стб.144. Подібно і в: Ипатьевская летопись // Там же. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб.131.

¹¹⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.150.

¹¹⁷ Poppe A. Gród Wolyń: Z zagadnień... – S.284.

¹¹⁸ Поп.: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) // The old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices [=Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts, t.8]. – Cambridge, 1990. – P.440, 443

¹¹⁹ Софийская 1-я летопись // ПСРЛ. – Т.5. – Ч.1. – Ленинград, 1925. – С.126.

¹²⁰ Новгородская пятая летопись // Там же. – Т.4. – Ч.2. – Ленинград, 1917. – С.111, 116.

¹²¹ Poppe A. Gród Wolyń: Z zagadnień... – S.283–284.

¹²² Ibid. Grody czerwieniekie // Słownik Starożytności Słowiańskiej. – Т.1. – S.168.

впорядкування хронології подій вживатимемо такі дати: бл. 981, чи також бл. 992 рр. Аналогічна ситуація стосується й 1030-х рр. Єдиною точною датою, підтвердженою іншими джерелами, є рік 1018-й. Коли ж відбулося фактичне зайняття червенських міст, яке літописець позначив під 981, 1018 і 1031 рр.?

Загадковий запис 981 р. Не бажаючи повторно детально аналізувати всі гіпотези, дотичні до тих подій, відсилаємо читача до вступу. Дослідники, які вивчали ці питання, називали такі дати: 979 р.¹²³, остання декада X ст.¹²⁴, 993 р.¹²⁵, 992 або 1012 рр.¹²⁶ Противники датування під роком 981-м наголошують, що це – не точна дата виправи Володимира на Червен, а лише гіпотетична¹²⁷. С.Кучинський зазначав, що Володимир Великий, у 980 р. обійнявши київський престол, потребував часу для зміцнення свого становища, тобто малоймовірно, щоб наступного року по здобутті великокнязівської влади він розпочав війну з ляхами. Крім того, варягів, котрі допомогли Володимирові опанувати Київ, він відпустив до Царгорода. Навряд би він так діяв, якби справді планував похід. Сам літописець підкреслював у тексті, що київський володар учинив так зі скандинавами, оскільки не довіряв їм.

На думку більшості істориків, хорвати проживали в районі Перемишля¹²⁸. Тому В.Королюк¹²⁹ звернув увагу на запис у «Повісті временних літ» під 992 р.: «Иде [Володимир] на хорваты»¹³⁰. Згідно з його версією, початково запис року 981-го виглядав так: «Иде [Володимир] на хорваты и дулебы». На думку цього дослідника, під «дулібами» можна розуміти територію червенських міст. У своїх подальших студіях він визнав 981 р. за пізнішу, зроблену редактором зводу 1039 р., інтерполяцію¹³¹, а за правильну дату зайняття «червенських градів» прийняв 992 р. Утім останні дослідження М.Парчевського та К.Фокта локалізують плем'я хорватів на південь від Перемишля¹³².

Захисники дати 981 р. доводять, що інформацію про виправу Володимира було взято літописцем із пасхальних таблиць. Однак потрібно зазначити, що, як уже було аргументовано вище, ми не маємо авторського рукопису «Повісті временних літ», а найстарша пам'ятка руського літописання, що її містить, постала в 1377 р. Джерела, з яких черпав відомості автор літопису XII ст., невідомі та гіпотетичні. З огляду на міркування про точність порічного укладу до третьої чверті XI ст., слід висловити сумніви щодо вірогідності дати 981 р. Р.Гродецький із цього приводу песимістично зауважував: «Втрата червенських

¹²³ Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши... – С.77; Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii // Rocznik Wołyński. – Т.ІІІ. – Równe, 1934. – S.82; Wasilewski T. Dulebowie – Ledzianie – Chorwaci: Z zagadnień... – S.189; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С.408.

¹²⁴ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XIV вв. – Ленинград, 1940. – С.28; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т.1. – Москва, 1938. – С.96.

¹²⁵ Widajewicz J. Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI w. – Poznań, 1937. – S.3; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.33; Королюк В.Д. Западные славяне... – С.89.

¹²⁶ Kuczyński S.M. O wyprawie Włodzimierza... – S.39, 105.

¹²⁷ Королюк В.Д. Западные славяне... – С.89.

¹²⁸ Літературу див.: Королюк В.Д. Западные славяне... – С.89.

¹²⁹ Там же. – С.81.

¹³⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб.122.

¹³¹ Королюк В.Д. Западные славяне... – С.88–89.

¹³² Parczewski M. Początki kształtowania... – S.36–37; Fokt K. Zagadka plemion... – S.441–456.

міст є фактом, який не вдається органічно зв'язати з рештою тогочасних відомих фактів»¹³³. Тодішні джерела дійсно становлять основу для припущень, котрі, утім, неможливо верифікувати; реконструкція тих подій часто також гіпотетична. Завдання історика полягає в доведенні власних інтерпретацій. На нашу думку, не можна однозначно виключати, що похід міг відбутися 981 р. Ключовим моментом є 992 р. Згідно з «Гільдесгаймськими анналами», тоді польсько-руські відносини загострилися¹³⁴. Болеслав Хоробрий не зміг на виклик імператора Оттона III прибути до Бранденбурга через приготування до «великої війни» з Руссю. Як слушно зауважував С.Кучинський, «ця інформація не перебільшена. Невідомо, чи дійшла справа до походу»¹³⁵. Найвірогідніше, що ні. У Никонівському літопису, який мало використовується дослідниками, читаємо: «Того же лета посла Володимерь [військо свое] на печенеги, и одолеша имъ, и възвратишася съ победою и радости къ Володимеру. Того же лета придоша послы къ Володимеру отъ Болеслава Лятцкаго»¹³⁶. Звідси випливає, що бл. 992 р. (або пізніше) Болеслав ініціював переговори з Володимиром, які, вірогідно, закінчилися мирними домовленостями та призвели до поліпшення відносин між обома володарями. Це підтверджується записом під роком 996-м, уміщеним у «Повісті временних літ»: «И бе жива [Володимир] съ князи околними миромъ, съ Болеславомъ Лядьскимъ, и съ Стефаномъ Угрьскимъ, и съ Андрихомъ Чешьскимъ, и бе миръ меж ю»¹³⁷. Як слушно зауважив А.Насонов, наведений запис доводить не лише те, що бл. 996 р. взаємини між правителями були добрими, але також і те, що раніше доходило до конфліктів, доказом чого стала звістка, уміщена під роком 981-м¹³⁸.

Інформацію з «Гільдесгаймських анналів» можна інтерпретувати як підтвердження тривалого польсько-руського конфлікту, котрий закінчився бл. 992 р., або як повідомлення про неминуче зіткнення. У першому випадку дату 981 р. потрібно визнати правильною, у другому ж рік 992-й – за дату *post quem* виправи Володимира. Слід зауважити, що обидві інтерпретації правдоподібні. Одним із доказів на користь неточності дати 981 р., окрім уже наведених хронологічних аргументів, є той, що якби Володимир, тільки-но обійнявши київський престол, вирушив у похід на ляхів, то він ризикував ув'язнути у війні на кілька фронтів. Можливо, ситуація у сусіда сприяла прийняттю такого, а не іншого рішення, але цього не підтверджує жодне з відомих джерел.

¹³³ Grodecki R. Dzieje Polski do r. 1194 // Dzieje Polski średniowiecznej. – Т.І. – Kraków, 1926. – С.53.

¹³⁴ Annales Hildesheimenses // Monumenta Germaniae Historica: Scriptores Rerum Germanicarum. – Т.8 / Hrsg. G. von Waitz. – MGH. – Т.3. – Hannoverae, 1878. – Р.25 («Болеслав, син Мешка, не зміг прибути на допомогу своєму сюзеренові через безпосередню загрозу великої війни з Руссю» / «Bolizlao vero Misachonis filius, pes se ipsum ad dominum nequaquam valens, imminebat quippe illi grande contra Rusianos bellum»; див.: Annales Hildesheimenses»).

¹³⁵ Kuczyński S.M. Stosunki polsko-ruskie... – С.20–21.

¹³⁶ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1862. – С.64 («Того же лета посла Володимерь на Печенеги, и одолеша имъ, и възвратишася съ победою и радостію къ Володимеру. Того же лета придоша послы къ Володимеру отъ Болеслава Лятцкаго»).

¹³⁷ Powieść minionych lat: Najstarsza kronika kijowska / Tłum. i opr. F.Sielicki. – Wrocław, 2005. – С.112–113. Також див.: Лаврентьевская летопись. – Стб.126 («И бе жива съ князи околними миромъ, съ Болеславомъ Лядьскимъ, и съ Стефаномъ Угрьскимъ, и съ Андрихомъ Чешьскимъ, и бе миръ межю ими и любви живяше же»).

¹³⁸ Насонов А.Н. Русская земля... – С.115.

Утім такого припущення не можна однозначно виключати. Інший сценарій веде до констатації, що польсько-руські конфлікти почалися перед зайняттям Володимиром Києва.

С.Кучинський указував на два можливих моменти опанування київським князем території, яка розглядається у цій статті. Один із них – 1012 р. Коли Болеслав Хоробрий воював у Саксонії, імператор Генріх II мав домовитися з Володимиром Великим стосовно проведення диверсії¹³⁹. Другий – стосується 992 р. Обидві дати С.Кучинський уважав за можливі, утім схилився до року 1012-го. На нашу думку, зважаючи на наведені вище міркування щодо виникнення згадки 981 р., більш правдоподібним датуванням є час після 992 р. Тоді переплелось декілька чинників. Помер Мешко I, невдовзі після цього Болеслав Хоробрий вигнав мачуху Оду з її синами. Тітмар Мерзбургський так описував ці події:

«25 травня року Божого 992-го, десятого року володарювання Оттона III, згаданий вище князь Мешко, виснажений віком та знесилений лихоманкою, перенісся з цього місця вигнання до вічної батьківщини, залишивши свою державу поділеною між кількома князями. Із лисячою хитрістю з'єднав потім її в єдине ціле його син Болеслав, вигнавши мачуху і братів та осліпивши своїх довірених Одилена і Прибивоя»¹⁴⁰.

Точна дата вигнання Оди, а також принципи поділу спадщини Мешка I невідомі. Можна припустити, що по смерті чоловіка вдова від імені малолітніх синів – Мешка, Святополка й Ламберта – правила якимись землями. Як слушно зауважив А.Плещинський, «Гільдесгаймські аннали», описуючи допомогу, що її надав Болеслав Хоробрий, виславши імператорові Оттонові III військо для війни з велетами, підтверджують, що первородний син Мешка I по смерті батька за традицією був наступником¹⁴¹. Глава династії П'ястів мав рахуватися з політичною ситуацією, упродовж багатьох років співпрацюючи з німцями. Широкі контакти серед імперської еліти мала, напевно, і Ода, адже вона походила з німецького графського роду¹⁴². Утім видається, що не це спричинило вигнання мачухи з Польщі Болеславом. Мешко I подбав про забезпечення інтересів своєї дружини. Вона мала певну політичну, а значить і військову підтримку. Тітмар згадував двох можновладців, які стояли на її стороні – Одилена та Прибивоя. Лояльність еліт була вирішальним чинником утримання володаря на троні. Еліти завжди діяли у своїх інтересах. Перемога володаря, якого вони не підтримували, зазвичай оберталася кінцем кар'єри

¹³⁹ Kuczyński S.M. O wyprawie Włodzimierza... – S.106–113.

¹⁴⁰ Kronika Thietmara / Tłum i opr. A.Z.Jedlicki. – Ks.IV. – 58. – Poznań, 1953. – S.224–225 («Sed anno dominicae incarnationis DCCCCXCII, regni autem terci Ottonis (X et VIII Kal. Iunii) prefatus dux iam senex et febricitans ab exilio hoc ad patriam transit, relinquens regnum suimet plurimis dividendum, quod postea filius eiusdem Bolizlavus, noverca et fratribus expulsa execatissime familiaribus suis Odilieno atque Pribuvoio, vulpina calliditate contraxit in unum»).

¹⁴¹ Pleszczyński A. Początek rządów Bolesława Chrobrego // *Viae historicae: Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin.* – Wrocław, 2001. – S.225.

¹⁴² Pleszczyński A. Początek rządów... – S.229.

або початком вигнання. Тому вони були рішучими в боротьбі за життєві інтереси Оди та її дітей. Слід пам'ятати, що суперечка Болеслава Кривоустого зі Збігневом тривала декілька років після смерті їхнього батька – Владислава Германа. Пізніший король Польщі отримував у цьому конфлікті допомогу з боку руських та угорських військ. Цілком вірогідно, що самостійно він не зміг би перемогти брата. Аналогічний сценарій слід шукати у випадку конфлікту Оди з Болеславом Хоробрим. Загострення суперечностей наступило після смерті Мешка I, а вигнання мачухи могло статися по 992 р. Не виключено, що посольство до Володимира Великого (бл. 992 р.) започаткувало союз володарів Польщі й Русі.

Можливо, результатом польсько-руської співпраці бл. 992 р. стала взаємодопомога в боротьбі з зовнішніми та внутрішніми ворогами. Підтвердженням цього припущення може бути історичний твір В.Кадлубека, в якому йдеться про те, що Болеслав Хоробрий, вирушивши на південний схід, «підкорив своїй владі гунів, тобто угорців, хорватів і значну частину могутніх мардів»¹⁴³. Галл Анонім своєю чергою писав: «Чи то не він (Болеслав Хоробрий – А.Ю.) багаторазово переміг у битві угорців і цілий їхній край аж до Дунаю своїй владі підкорив»¹⁴⁴. Останні археологічні дослідження дозволяють говорити, що в першій половині X ст. землі навколо Перемишля було захоплено угорцями¹⁴⁵. Слід пам'ятати, що Нестор, Галл Анонім чи В.Кадлубек намагалися створити наративи, у котрих прославлялися б династії, тому важливою для них була форма переказу, а не історичні деталі. Володарі зображувалися тут як доблесні захисники християнства. Залишається актуальним спостереження Б.Кербіс, що автор першого польського наративу «своє історієписання сприймав як otium, тобто інтелектуальну розвагу, адресовану князеві та людям з його оточення, котрі були належно до цього приготованими»¹⁴⁶. У такий, власне, спосіб слід розуміти й інформацію з «Повісті временних літ» щодо почергового встановлення контролю київського князя над племенами, як і про похід 981 р.

Якщо 992 р. як дату *post quem* виправи Володимира на «червенські гради», тоді належить скоригувати інтерпретацію самого переказу, який міститься під роком 981-м. С.Кучинський¹⁴⁷ звернув увагу на те, що в «Повісті временних

¹⁴³ *Mistrz Wincenty Kadłubek*. Kronika polska / Tłum. i opr. B.Kürbis. – Wrocław, 2003. – S.55–56. Також див.: *Magistri Vincentii Dicti Kadłubek*. Chronica Polonorum // Monumenta Poloniae Historica, SN. – T.11 / Opr. M.Plezia. – Kraków, 1994. – S.41 («Hunos seu Vngaros, Crauacios et Mardos gentem ualidam suo mancipauit imperio»).

¹⁴⁴ *Gall Anonim*. Kronika polska / Tłum. R.Grodecki, wstęp i opr. M.Plezia. – Wrocław, 2003. – S.18. Також див.: *Idem*. Gesta Principum Polonorum // Central European Medieval Texts. – T.3 / Tłum. P.W.Knoll, F.Schaber. – New York, 2003. – P.30–32 («Numquid non ipse Ungaros frequencius in certamine, totamque terram eorum usque Danubium suo dominio mancipavit»).

¹⁴⁵ *Parczewski M*. Początki kształtowania... – S.37–40; *Koperski A*. Cmentarzysko staromadziarskie z X w. w Przemyślu // Przemyśl wczesnośredniowieczny / Pod red. E.Sosnowskiej. – Warszawa, 2010. – S.386.

¹⁴⁶ *Kürbis B*. Wstęp // *Mistrz Wincenty Kadłubek*. Kronika polska. – S.80. *Idem*. Jak Mistrz Wincenty pojmował historię Polski // *Studia Źródłoznawcze*. – T.20. – Warszawa, 1976. – S.65. Поп.: *Sielicki F*. Najdawniejsze polsko-ukraińskie stosunki kulturalne w świetle Latopisu Kijowskiego i Kroniki Kadłubka // *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich* / Pod red. S.Kozaka i M.Jakóbca. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S.59–60.

¹⁴⁷ *Kuczyński S.M*. O wyprawie Włodzimierza... – S.58–61, 68.

літ» ужито формулювання «до ляхів», а не «на ляхів»¹⁴⁸. Перше вказувало б на мирну акцію¹⁴⁹, пов'язану з якимось польсько-руським порозумінням. Історик припустив, що Болеслав Хоробрий разом із Володимиром Великим могли створити коаліцію проти печенігів¹⁵⁰. До вказаних міркувань слід додати ще один чинник. Дослідження залишків червенського валу, котрі провела в 2014 р. група археологів під керівництвом М.Волошина і Т.Дзеньковського, свідчать, що на рубежі X–XI ст. його не знищили. Тож місто було зайняте в мирний спосіб. Це могло статися у двох випадках: або залога склала зброю без боротьби, або в результаті мирного договору та подальшої співпраці двох володарів. За часів середньовіччя останнє було поширеною формою компенсації за військово-політичну підтримку. У 1145 р. Владислав II заплатив князеві Всеволодові Олеговичу округом Візни над Наревом, від якого вимушено зрікся Болеслав Кучерявий:

«Наидоша брата два Владиславля – Болеслава и Мъжекоу, стояча за болотомъ. И переяхавша на сю сторону и поклонистася Игореву, и съ братьею его, и целовавъше крестъ межи собою, и тако рекоша: аще кто перестоупить крестное целование, на того быти всимъ. И даста брата своему Владиславу 4 городы, а Игореву съ братьею Визну, и тако узвратишася въ свояси, многъ полонъ возьмъше»¹⁵¹.

У 1018 р. Болеслав Хоробрий як плату за допомогу Святополкові Володимировичу отримав ті самі терени, що засвідчує пам'ять володаря Польщі про належність цих земель у попередні десятиліття, і про те, як вони перейшли під владу Рюриковичів.

Із певними застереженнями можна висловити гіпотезу, безпосередньо не підтверджену джерелами, про те, що зречення П'ястом Перемишля, Червена та інших міст було пов'язане з допомогою Володимира у вигнанні Оди. Розвиваючи це положення, момент вигнання вдови належить датувати часом після 992 р. Не виключено, що Болеслав Хоробрий, підтриманий загонами Володимира, використав хаос, який запанував у 994 р. у зв'язку з повстанням велетів та захопленням Бранденбурга, а також здобуттям Пржемисловичами

¹⁴⁸ Лаврентьевская летопись. – Стб.81 («Иде [Володимеръ] к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червень и ины грады, еже суть и до сего дне подъ Русью»).

¹⁴⁹ Поп.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1893. – С.1386–1387; Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – Т.3. – Москва, 1990. – С.343–346.

¹⁵⁰ *Kuczyński S.M.* O wyprawie Włodzimierza... – S.68.

¹⁵¹ Ипатьевская летопись. – Стб.318. Поп.: *Włodarski B.* Problem jaćwieski w stosunkach polsko-ruskich // *Zapiski Historyczne*. – Т.24. – Z.2/3. – Toruń, 1958–1959. – S.24; *Kuczyński S.M.* Stosunki polsko-ruskie... – S.25; *Kamiński A.* Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego // *Rocznik Białostocki*. – Т.1. – Białystok, 1961. – S.32; *Powierski J.* Stosunki polsko-pruskie do 1230 r.: Ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. – Toruń, 1968 [Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. – 74. – Z.1. – 1969]. – S.111–112; *Biskup M.* Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach: Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia. – Gdańsk, 1984. – S.84; *Latopis Kijowski 1118–1158 / Przeł. E.Goranin*. – Wrocław, 1995. – S.42 (przyp.284); *Brodzicki Cz.* Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym regionie Polski (do 1529 roku). – Warszawa, 1994. – S.42.

Лібіца (28 вересня 995 р.)¹⁵². Імовірно, має рацію А.Плециньський, який вигнання Оди датує 995 р. (логічне питання: чи не було обмежено свободу її діяльності раніше?). 6 грудня 995 р.¹⁵³ у Франкфурті-на-Майні Оттон III видав диплом для єпископа майсенського Ейдо, за яким передавав під церковну юрисдикцію значну територію польської Силезії, і не лише Нижньої (регіон Дзядошан), до якої Майсен уже висував претензії, але й до частини Верхньої по лівому берегу Одри [...]. Зміст документа треба однак розуміти не як дійсну спробу розширення володінь Майсенського єпископства, але радше як політичну декларацію ворожих намірів імперії супроти держави П'ястів, а також Чехії¹⁵⁴.

Гіпотези про відступлення Болеславом Хоробрим червенських міст і Перемишля на користь Володимира не суперечать відомим джерелам. Слід ще раз підкреслити, що обидва припущення стосовно переходу «червенських градів» під владу київського князя бл. 981 і в 992–995 рр. правдоподібні. Повертаючись до згаданих вище хронологічних застережень, більш достеменним окресленням явища, яке досліджується у цій статті, є таке: «Події мали місце в останніх двох декадах X ст.». Це підштовхує до подальшої розробки гіпотези про те, що «Гільдесгаймські аннали» інформують нас про польсько-руський конфлікт, який тривав упродовж тривалого часу. Втиснення в коротке речення чи фрагмент оповіді подій, котрі відбувалися у проміжку 3–4, а інколи й 20 років – спостерігається в літописанні й XIII ст. У такий спосіб було створено короткі історії у самому тексті. Так, у кільканадцяти рядках Іпатіївського літопису вміщено двадцятилітню історію Холма¹⁵⁵. Ще один фрагмент («До тієї пори єпископом в Угровеську був Асаф, який самовільно зайняв митрополичий престол, а тому був позбавлений своєї кафедри, центр єпархії було перенесено до Холма¹⁵⁶») *de facto* описує кількарічний період¹⁵⁷. Складається враження, що літописець уміщував такого типу оповідь у свій текст із бажанням її деталізації в майбутньому (це підтверджує запис: «За благословенням Божим, Данило заклав місто Холм. Про його заснування ще розповімо»¹⁵⁸). На жаль, із невідомих причин, про які лише можемо здогадуватися, обіцяне ніколи не виконувалося (бодай у вигляді згадок). Аналогічно у схожій ситуації діяв й автор «Повісті временних літ», котрий під 1097 р. описав події 1097–1099 рр. Під наступними роками опис був більш детальним. У подібний спосіб слід розуміти похвалу Володимирові, на яку також припадає згадка 981 р. Незважаючи на те, що вона лягала у хронологічну канву, насправді це міг бути короткий огляд подій із довшого проміжку часу. Непрямим підтвердженням такої інтерпретації стало дописування речення пізнішим редактором «Повісті»:

¹⁵² *Pleszczyński A. Początek rządów...* – S.230.

¹⁵³ *Kodeks Dyplomatyczny Śląska / Wyd. K.Maleczyńskiego.* – Т.І/1. – №3. – Wrocław, 1958. – S.9–12.

¹⁵⁴ *Pleszczyński A. Początek rządów...* – S.226.

¹⁵⁵ *Ипатьевская летопись.* – Стб.842–843.

¹⁵⁶ Там же. – Стб.740 («Бе бо преже того пискупъ Асафъ в угровьскыи, иже скочи на столь митрофоліч, и за то свержень бысть стола своего, и переведена бысть пискупья во Холмъ»).

¹⁵⁷ Пор.: *Jusupović A.* «Богу же изволившю Даниль созда градъ Холмъ»: *Geneza Chełma i jego biskupstwa // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.* – Т.12. – Lublin, 2014. – Z.6. – S.11–26.

¹⁵⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб.740 («Богу же изволившю, Даниль созда градъ именемъ Холмъ. Создание же его иногда скажемъ»).

«Які аж до сьогоднішнього дня під Руссю». Водночас уміщений під роком 981-м запис належить інтерпретувати так: за правління Володимира Великого тривав польсько-руський конфлікт, який завершився бл. 992 р. Результатом його стала втрата П'ястами червенських міст і Перемишля раніше або бл. 992 р. У будь-якому разі разом із завершенням періоду напруженості в польсько-руських відносинах старший син Мешка I свідомо зрікся претензій на цей регіон. Такий хід подій дозволив Несторові більш зрозуміло представити непевну (але важливу в контексті здобуття Володимиром Великих земель, що раніше належали до Польщі) історію з кінця X ст. Відтак на запис 981 р. слід дивитися як на історичний процес.

Також доцільно в контексті запису під роком 981-м розглянути проблему Перемишля. С.Кучинський дійшов висновку, що літописець помилився, і замість «Перемиль» написав «Перемишль». Історик аргументує це тим, що Перемиль знаходився на шляху з Києва до Червена. Крім того, період існування обох міст робить помилку пізнішого переписувача правдоподібною¹⁵⁹. Г.Пашкевич, розглядаючи згадки 981, 1018 і 1031 рр., дійшов висновку, що Перемиль, як і Перемишль, – правдоподібні кандидати на місце літописного «граду». Адже, на думку дослідника, ані відстань, ані географічні перешкоди не були проблемою в реалізації влади над віддаленим регіоном¹⁶⁰. Т.Василевський¹⁶¹ і К.Фокт, розглядаючи загадку племен із-понад Бугу, Сану, Дністра та Стиру, дійшли висновку, що вони становили племінний союз ледзян. Коли слово «ляхи» почало означати в Русі поляків, його перестали використовувати для окреслення племен із-над Бугу, Сану, Стиру. Однак ця назва продовжила своє існування в литовському («lenkas») та угорському («lengyel») варіантах¹⁶². Отже, узявши до уваги наведені вище міркування, схилиємося до версії про те, що літописець у запису під 981 р. мав на увазі Перемишль.

Згадки під 1018 і 1031 рр. у «Повісті временних літ». Датування переходу червенських міст до держави П'ястів за Болеслава Хороброго не викликає питань. Більшість дослідників погоджується, що це мало статися в 1017 або в 1018 рр. М.Барсов у своїй праці (на двох різних сторінках) подав обидві дати¹⁶³. Слід сказати, що ці події добре відомі, їх описували Галл Анонім, Тітмар і Нестор. Зокрема Тітмар, який жив і писав саме в ті часи, що розглядаються у цій статті, негативно ставився до Болеслава Хороброго. Він згадував цю подію, датуючи її 1018 р., так:

«Не можна не сказати про скорботну поразку, яка сталася в Русі. Болеслав вторгся у той край і вчинив там великі шкоди за нашою намовою. [...] Тим часом Ярослав силою взяв один град, який належав до його брата, і вивів його мешканців. Дуже потужне місто Київ із намови Болеслава стало жертвою постійних нападів та в результаті пожеж зазнало великих втрат. Його мешканці боронилися, але невдовзі відкрили браму перед іно-

¹⁵⁹ Kuczyński S.M. O wyprawie Włodzimierza... – S.82–84, 103.

¹⁶⁰ Paszkiewicz H. Początki Rusi. – S.91, 94.

¹⁶¹ Wasilewski T. Dulebowie – Ledzianie – Chorwaci: Z zagadnień... – S.193.

¹⁶² Fokt K. Zagadka plemion... – S.453.

¹⁶³ Барсов Н.П. Очерки... – С.86, 105.

земною потугою. Залишений своїм володарем, який утік, Київ прийняв 14 серпня Болеслава й вигнаного князя Святополка, котрий, використавши страх перед нашими, підкорив собі весь край. [...] Одночасно здобув Болеслав незлічену кількість грошей, значну частину яких розділив між своїми союзниками та улюбленцями, певну частину відправив на Батьківщину. Серед загонів, які знаходилися при згаданому князеві, від нас було триста, від угорців – п'ятсот і насамкінець від печенігів – тисяча людей. Усіх їх відіслав володар додому, оскільки міг ствердити з радістю, що мешканці цього краю прихильні до нього та свою вірність йому виказують»¹⁶⁴.

У більш хвалебному тоні, але з меншою кількістю деталей цю виправу описав Галл Анонім¹⁶⁵. Слід зауважити, що цей автор не дуже добре орієнтувався в подіях, які відбувалися в Польщі на початку XI ст. Опис періоду правління Болеслава Хороброго в нього надто скупий. Дослідники часто вказують на невірогідність згадки 981 р. з огляду на брак відповідної інформації у «Хроніці польській». Варто брати до уваги, що її автор не мав детальної інформації про часи перших П'ястів. Підкреслимо, що він нічого не знає про зайняття червенських міст Болеславом Хоробрим у 1018 р. Можемо від нього лише дізнатися, що Болеслав допоміг Святополкові повернутися до влади, за що отримав щедрю винагороду. Не виключено, що й «червенські гради». Провівши десять місяців у Русі син Мешка I повернувся на Батьківщину. На шляху додому йому довелося воювати з загонами Ярослава Мудрого.

Останнім джерелом, яке описує події 1018 р., є «Повість временних літ». Цей твір було написано в контексті глорифікації династії Рюриковичів, а тому Болеслава Хороброго тут представлено як ласого до грошей монарха, який нищить країну. З'являється новий мотив – вигнання Болеслава Святополком через неправди першого. Це джерело підтверджує повідомлення Галла Аноніма про збирання військ Ярославом, конкретизуючи, що до них входили варяги, і про його виправу проти Болеслава. Підсумовуючи наслідки походу Болеслава Хороброго, літопис повідомляє:

«Болеслав утік із Києва, забравши з собою скарби та бояр Ярослава, і сестру його, а Настаса з Десятинної церкви поставив при скарбах, оскільки [він] підлабузництвом своїм утерся в його довіру. Багато люду забрав із собою, і червенські гради забрав собі, і прийшов до свого краю. Святополк почав княжити в Києві»¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Kronika Thietmara. – Ks.VIII. – 32. – S.620–623 («Nec tacendum est, quod in Ruscia contigit lugubre damnum. Bolizlavus namque eam grandi exercitu peciit multumque ei nostro fame nocuit. [...] Interea quedam civitas fratris suo tunc obediens a Iarizlavo vi capitur, et habitator eiusdem abducitur. Urbs autem Kitava nimis valida ab hostibus Pedeneis ortatu Bolizlavi crebra impugnatione concutitur et incendio gravi minoratu. Defensa est autem ab suis habitatoribus, sed celaliter patuit extraneis viribus; namque a regno suo in fugam verso relicta XVIII Kal. Sept. Bolizlavum et, quem diu amiserat, Zentepulcum seniore suus, cuius gratia et nostrorum timore omnis hec regio conversa est, suscepit. [...] Ineffabilis ibi pecunia ei ostenditur, cuius magna pars hospitiibus suis ac fautoribus distribuitur, quedam vero ad patriam mittitur. Fuerant in auxilio predicti ducis ex parte nostra trecendi et ex Ungariis quingenti, ex Petineis autem mille viri. Omnes hii tunc domum remittebantur, cum indigenas adventare, fideles sibi apparere senior prefatus letabatur»).

¹⁶⁵ Gall Anonim. Gesta Principum Polonorum. – P.40–46.

¹⁶⁶ Powieść minionych lat. – S. 127. Також див.: Лаврентьевская летопись. – Стб.142 («Болеславъ

Більшість істориків дослівно розуміють цей текст, зокрема місце про те, що лядський князь, утікаючи до Польщі, зайняв червенські міста¹⁶⁷. Відкинувши негативне ставлення Тітмара й Нестора до особи Болеслава Хороброго та пом'якшивши панеґіричний характер «Хроніки польської», маємо у своєму розпорядженні відомості трьох незалежних джерел, які доповнюють одне одного. Німецький і польський історики у загальних рисах описують зиски польського князя за його допомогу Святополкові у здобутті київського столу, оповідаючи про чималі багатства. Наведені вище повідомлення підтверджує й руський літописець, із тією різницею, що вичерпно перелічує вигоди лядського князя, серед яких називає червенські міста. З огляду на археологічні дослідження, що не підтверджують знищення фортифікацій Червена XI ст., слід визнати: якщо в першу половину князювання Болеслав Хоробрий у результаті мирних переговорів зрікся претензій на так звані «червенські гради» й Перемишль, то в 1018 р. поновлення польського контролю над цим регіоном стало умовою допомоги Святополкові. Бажання старшого сина Мешка отримати саме ці землі в 1018 р. підтверджує правдивість згадки 981 р. та, що важливіше, кореляцію обох переказів. Ситуація щодо 1031 р. аналогічна.

Незабаром Ярослав Володимирович вигнав Святополка з Києва, після чого останній помер. Натомість розпочалася боротьба між синами Володимира – Ярославом і Мстиславом, яка привнесла в польсько-руські взаємини тимчасове замирення. У 1026 р. брати поділили сфери впливу. У 1036 р. Мстислав пішов із життя. Разом зі смертю Болеслава Хороброго розпочалася активність руських князів на прикордонні. Під 6538 р. (1030 р.) у «Повісті временних літ» читаємо про зайняття Ярославом Белза – міста, яке напевно входило до сфери впливу так званих «червенських градів». Цілком імовірно, що дійшло до порозуміння Ярослава з імператором Конрадом II, який у той час вів війну з Мешком II¹⁶⁸. У літопису під наступним роком читаємо про зайняття червенських міст: «Ярослав та Мстислав зібрали багато війська, пішли на ляхів і знову зайняли червенські городи та спустошили лядську землю, і велику кількість ляхів привели та поділили їх»¹⁶⁹. Частина дослідників, визнаючи правильність дати, уважають, що Ярослав Мудрий уклав зі Мстиславом союз, і в 1031 р. напав на Польщу¹⁷⁰. Як уже зазначалося, цей проміжок часу в «Повісті временних літ» не містить точних нецерковних дат. Згадка 1031 р., подібно як і 981 р., описує певний історичний процес, що тривав кільканадцять років. Нестор, імовірно, не мав змоги датувати окремі події, а тому обмежився поданням остаточної інформації про тривале приєднання червенських міст і Перемишля до Русі. Як зазначалося вище, можна погодитися з дослідниками,

же побеже ис Києва, възма именье и бояры Ярославле и сестре его, и Настаса пристави Десятигнаго ко именью, бе бо ся ему ввериль лестью, и людий множество веде с собою, и городы Червенския зая себе, и приде в свою землю. Святополкъ же нача княжити в Києве».

¹⁶⁷ Лонгинов А.В. Червенские города. – С.58; Пащито В.Т. Внешняя политика... – С.35–37; Головки А.Б. Древняя Русь и Польша... – С.27–30.

¹⁶⁸ Головки А.Б. Древняя Русь и Польша... – С.36.

¹⁶⁹ Powieść minionych lat. – S.133. Також див.: Лаврентьевская летопись. – Стб.150 («Ярославъ и Мстиславъ собрата вой многоъ, и идоста на Ляхы, и заяста грады Червенския опять, и половеаста Лядскую землю, и много Ляхы приведоста, и разделиста я»).

¹⁷⁰ Головки А.Б. Древняя Русь и Польша... – С.36 (тут див. літературу).

котрі цю оповідь пов'язують із безкоролів'ям, що наступило по смерті Мешка II. В.Пашуто ці події пов'язував із намаганням Казимира Відновителя повернути батьківський престол. Ярослав Мудрий в обмін на виправи в Мазовію та допомогу синові Мешка II мав отримати, згідно з угодою 1042 р., червенські міста, Белз і Берестя. Згоду ствердили шлюбом Казимира з Доброгнівою та Ізяслава Ярославича – з Гертрудою¹⁷¹. Подібне спостереження висловив Г.Демиденко¹⁷². С.Кучинський датував угоду 1039 р., зазначаючи, що польсько-руський трактат містив:

- «1) Справу шлюбу Казимира Відновителя з сестрою Ярослава Мудрого, Марією-Доброгнівою, узгоджену в перших місяцях 1039 р.
- 2) Питання звільнення руських полонених, яких у 1018 р. захопив Хоробрий.
- 3) Справу воєнного союзу проти Мецлава та литовців.
- 4) Проблему врегулювання польсько-руського кордону. Русь вірогідно отримала бужанські міста з Володимиром-Волинським. Польща втримала Лівобережжя¹⁷³: Белз і Перемишль залишилися в польських руках»¹⁷⁴.

Погодимось зі спостереженнями С.Кучинського, що угода мала відбутися до військової допомоги Ярослава Казимирові. Очевидно близько 1031 р., коли ситуація в Польщі була не найкращою, Рюриковичі почали захоплювати Перемишль, Червен та інші прикордонні міста. Відмова Казимира Відновителя приблизно в 1039 р. від претензій на ці території в обмін на руську військову допомогу закінчила півстолітню боротьбу за цей регіон.

Підсумовуючи, зауважимо, що Нестор описав певний історичний процес із трьох дат, з яких лише одна точна, тобто 1018 р. Інші було сконструйовано напевно самим літописцем, котрий зі своїх джерел знав про суперництво володарів Польщі та Русі за прикордонні землі, яке тривало приблизно п'ятдесят років та увінчалось перемогою Ярослава. Два записи, уміщені в «Повісті временних літ» під 981 і 1031 рр., незважаючи на те, що самі містять короткі історії або етапи суперечок за червенські міста й Перемишль, є штучними цезурами історичного процесу, котрі свідчать про територіальне розширення Русі.

Дослідники, котрі займаються вивченням польської історії, на руські джерела нерідко дивляться як на додаткові. Часто виправляють їх, убачаючи в них очевидні помилки копіюста чи некомпетентність редактора; уважають, що фахівець має перевагу над творцем-літописцем. У такий спосіб намагаються реконструювати середньовічну реальність відповідно до своїх гіпотез та уявлень. Натомість завдання історика – оцінити достовірність пам'ятки, показати

¹⁷¹ Пашуто В.Т. Внешняя политика... – С.39.

¹⁷² Демиденко Г. Ярослав Мудрий: Великий князь Русі. – Х., 2013. – С.238–244.

¹⁷³ Лівий берег Буга (прим. ред.).

¹⁷⁴ Kuczyński S.M. Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 // Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S.130.

її внутрішні суперечності. «Повість временних літ» – основоположне джерело для вивчення польсько-руського прикордоння. Знаємо її з пізніших копій, зокрема з Хлебниковського літопису XIV ст. дізнаємося, що першим редактором твору був Нестор. Пам'ятку слід визнати вірогідним нарративом із не зовсім докладною хронологією до 1061 р., що особливо помітно на прикладі періоду 1030-х рр. Утім знання Нестора про прикордонні справи, у тому числі про місцеві племена, дуже цінні. Із нашого дослідження випливає, що в ужитому літописцем слові «ляхи» зафіксовано окреслення надплемінного організму (який збігається з територією розселення лендзян). Це означає, що в повідомленні 981 р. читаємо про Володимира, який атакував землі, підконтрольні П'ястам. Значно важче визначити момент самої події. Найвірогідніше згадка виникла ще в X ст. і стосувалася певного історичного процесу, який відбувався за князювання Володимира Великого й закінчився бл. 992 р., коли дійшло до тісної співпраці П'ястів і Рюриковичів, що тривала до кінця XI ст. Це польсько-руське співробітництво коштувало Болеславу Хороброму на початку його князювання відмови від претензій на Перемишль, Червен та інші міста. Здобув Володимир ці території раніше, чи вони перейшли під його руку в результаті мирних переговорів – ці питання становлять другорядну дослідницьку проблему. Самі виправи 1018 і 1031 (1039) рр. слід трактувати в контексті допомоги володаря своєму сусідові у справі відновлення влади останнього.

The article deals with relations between rulers of Poland and Rus' during early medieval ages. It is presented that the relationships were strictly linked to an issue of so-called Cherven towns, concerning dates: 981, 1018 and 1031. It is stated that Nestor the Chronicler described a historical process in this three dates (out of the three only one date is accurate). It is proved that the other two were probably established by Nestor himself, who was aware from his sources of a rivalry between Polish and Rus' rulers regarding the boarder land. It is emphasized that the culminating point of the first phase of the fighting was Boleslaw the Brave waiving his claims to the Cherven towns about 992; the second phase ended in regaining the towns by Polish king in 1018; finally the third one when Casimir the Restorer renounced the claims to the Cherven towns.

Keywords: Rus', Poland, Cherven towns, Przemyśl, Volodymyr the Great, Boleslaw the Brave, Yaroslav the Wise, Casimir the Restorer.

В.М.ГОРОБЕЦЬ*

ПРАВО ВІЛЬНОЇ ЕЛЕКЦІЇ ПОЛКОВНИКА ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО: КОЗАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ У ВИПРОБУВАННІ ІМПЕРСЬКИМИ НОВАЦІЯМИ

Досліджується вплив російської влади на трансформацію однієї з наріжних засад культури козацької військової демократії середини XVII – першої половини XVIII ст. – права вільної елекції старшини, зокрема полковників Війська Запорозького. Визначено правові акти та політичні заборони російської влади, через які здійснювалися обмеження, з'ясовано, наскільки ефективними ці заборони були на практиці та яким чином втручання ззовні вплинуло на іманентні процеси розвитку козацької державності.

Ключові слова: Військо Запорозьке, гетьман, право вільної елекції, полковник, козацька старшина, політична культура.

Право вільної елекції козацьким товариством полковників Війська Запорозького, як уже неодноразово зауважувалося в історичній літературі¹, належало до числа тих небагатьох наріжних основ соціополітичної лексеми «старожитні права та вольності козацькі», які, власне, маркували поняття козацьких свобод і привілеїв. Саме їх захист став однією з головних причин і, водночас, приводів до вибуху козацького повстання проти Речі Посполитої в 1648 р., що з часом переросло в Українську революцію середини XVII ст. й увінчалось становленням козацької державності.

На перемовинах щодо умов переходу Війська Запорозького під протекцію московського царя 1654 р. та у заключних документах переговорного процесу, так званих «Березневих статтях», право вільного обрання як гетьмана, так і козацької старшини було визнано безумовною прерогативою Війська Запорозького, що регулювалася винятково «старожитніми правами та привілеями» козацтва. І якщо стосовно обрання гетьмана козацьке керівництво ще включило у запропонований українською стороною проект згадку: «Чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царському величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то давной извычай войсковой», то щодо обрання всіх інших козацьких старшин у документах перемовин навіть і не згадувалося, а лише йшлося про доцільність виділення з царської скарбниці «жалованья» обраним вільними голосами старшинам, оскільки вони чи то «разходы великие имеют», чи то «всегда

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Ширше про це див.: Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.50–70; Його ж. Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції у світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.88–125.

на услугах войсковых бывають и хлеба пахать не могут»². І, варто зауважити, російська влада, вочевидь узявши до уваги застереження гетьмана «преж сего от королей польських никакова гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы на всякий чин свою волость имели, и мы им верно служили; а нене за наступанье на волности наши, понуждены есмы его царському величеству под крепкую и высокую руку поддатца», цілком усвідомило дражливість ситуації та продемонструвало у цьому питанні свою повну відстороненість, навіть не намагаючись тут щось змінити.

Уперше ж російська влада засвідчила свій інтерес до проблеми елекції козацької старшини вже по смерті Б.Хмельницького та по завершенні українсько-російської війни 1658–1659 рр. Отож восени 1659 р., коли постало питання щодо поновлення українсько-російського союзу, порушеного гадяцькими домовленостями уряду І.Виговського з Річчю Посполитою 1658 р.³, до «Нових статей» Ю.Хмельницького 1659 р. (що слугували додатком до так званих «Прежних статей Богдана Хмельницького»⁴), було внесено норму, згідно з якою обрання полковників, як і інших старшин, обов'язково мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства («а чтобъ выбирать в Войско полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»)⁵. Крім того, Переяславські статті 1659 р. містили ще низку заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення полковників Війська Запорозького. Зокрема до них було включено заборону обрання на полковництво кандидатів з інших полків: відтепер обирати на уряд потрібно було «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»⁶. Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, і на інші старшинські уряди) іновірців: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людеямъ, кроме православныхъ христіянъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впрעדъ не быть»⁷.

Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям. Обґрунтування як першої, так і другої вимог, як видається, випливали з недавніх споминів про роль колишнього аріаніна Ю.Немирича в розриві стосунків Війська Запорозького з Москвою та укладенні Гадяцької угоди 1658 р. з Річчю Посполитою. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено та, що не менш важливо, соціально привабливо: «Потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»⁸.

² Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографической комиссией. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – С.445–452; Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.323–325; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – Т.3. – Москва, 1954. – С.560–565.

³ Авторське бачення суті цієї події див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁴ Ширше про це див.: *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. – Ч.1. – К., 1928.

⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.119.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

Привертає увагу той факт, що московський уряд, переслідуючи насамперед завдання забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, намагався вибудувати певну систему противаг гетьманській владі, у тому числі й через посилення позицій полковників (іншим напрямом такої цілеспрямованої роботи було застереження права козацького загалу впливати на еліту, розвиток охлократичних тенденцій через неправомірно гіперболізоване тлумачення суті так званих чорних або чернецьких військових рад)⁹. У цьому контексті вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у випадку позбавлення їх влади. Отож мало того, що, згідно з положеннями договору 1659 р., цілий ряд старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою цареві, практично виводилися з-під юрисдикції гетьмана, у тому числі отримували імунітет у справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу Москви, так ще гетьманові заборонялося відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді («полковниковъ гетманъ безъ рады не повиненъ отставливать»)¹⁰.

Приділивши так багато уваги процедурі обрання на полковництво у статтях 1659 р., у наступних українсько-російських договорах, що їх сторони укладали впродовж 1660–1680-х рр., про цю прероґативу згадувалося вельми побіжно, переважно лише в контексті соціального й матеріального винагородження царем полковників за їхню «вірну службу» привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями¹¹.

До того ж на практиці далеко не всі обмеження, упроваджені 1659 р. до сфери кадрової політики Гетьманщини, справно працювали. І тут, вочевидь, не зайвим буде акцентувати увагу на неабиякій «елегантності» представлених українською стороною російському керівництву аргументів щодо принципової доцільності ігнорування обмежень суверенітету гетьманського уряду, включених до угоди царя з Ю.Хмельницьким. Отож на перемовинах із повноважними послами Олексія Михайловича, що проходили восени 1663 р. в Батурині, оточення гетьмана І.Брюховецького, покликавшись на той факт, що статті 1659 р. було ухвалено «зрадником Юраськом Хмельницьким із радниками своїми», котрі відзначалися «хитаннями і непостійністю», а натомість теперішнє керівництво Війська Запорозького «великому государеві [...] обіцялося служити вірно і в підданстві бути на віки невідступно», заявило, що «їм тих усіх статей нині прийняти й дотримуватися неможливо»¹².

В який спосіб посідання полковницького уряду відбувалось у реальній політичній практиці можна уявити, проаналізувавши історію обрання І.Лисенка переяславським полковником у 1690 р.¹³ У серпні того року гетьман І.Мазепа,

⁹ Ширше про це див.: *Горобець В.* «Чорна рада» 1663 року: Передумови, результати, наслідки. – К., 2013.

¹⁰ Універсали українських гетьманів... – С.119.

¹¹ Див.: *Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским.* – Ч.1. – Москва, 1858. – С.144–145, 218, 256.

¹² Книги разрядные, по официальным оных спискам. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1885. – Стлб.987.

¹³ Див.: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. – Ніжин, 1929; *Горобець В.* Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції... – С.88–125.

отримавши повідомлення про обрання І.Лисенка на уряд, офіційно підтвердив результати виборів і видав йому універсал на полковництво в Переяславі, вручивши при цьому полкову корогву, пернач, печатку й литаври. Опис процедури передачі новообраному полковникові символів влади наводив у своєму звіті московський дяк В.Посников, котрий саме тоді перебував із місією в гетьманській резиденції. Зокрема він інформував, що 5 серпня 1690 р. він був на прощальній аудієнції в гетьмана («на отпуске был») і якраз перед офіційною частиною відпуску посольства та вже по завершенні розмови з посланцем І.Мазепа прикликав новообраного переяславського полковника й за присутності царського представника (вочевидь це мало символізувати особливу врочистість моменту) передав йому полковницький пернач (московський дяк помилково назвав його «булавою на полковництво») та виголосив промову, в якій наказав вірно служити «великим государям», а не так, «как бывшей переяславской полковник Полуботок ему гетману повиновенья никакова не отдавал»¹⁴. Як слушно звернув увагу М.Петровський¹⁵, на той час затвердження законності виборів на полковництво перебувало у виняткових прерогативах гетьманської влади й не потребувало підтвердження царського уряду. Принаймні у звіті В.Посникова про це не обмовлялося ані словом. А вважати, що це був лише дрібний епізод, який не заслуговував уваги московського представника, підстав немає, адже все, що стосувалось царської влади в будь-яких її проявах, як правило потрапляло до посольських звітів. У листі гетьмана до Малоросійського приказу від 28 червня 1690 р. також лише містилась інформація про перебіг і результати переяславських виборів: «О семъ убо покорнее вамъ доносячи [...] отдаюся премилосердной монаршой вашего царского пресветлого величества благостине»¹⁶.

На завершення процедури І.Лисенко, прийнявши від гетьмана символи полкової влади й вислухавши настанову регіментаря, «кланявся і служить великим государем, іх царському величеству, обіщався во всякой вірности»¹⁷. Останні слова, вочевидь, слід розуміти, як принесення новообраним старшиною присяги вірності російському монархові, що було передбачено нормами угоди 1659 р.¹⁸

Утім такий алгоритм дій гетьманського уряду з обов'язковим доведенням до відома центральної влади про кадрові переміщення на горішніх щаблях козацької ієрархії розглядався як бажаний варіант. А гетьманська влада, зі свого боку, очевидно, намагалася використати цю процедуру з метою показної демонстрації власної лояльності щодо царської влади. Особливо привабливо такий жест виглядав на тлі обвинувачень І.Самойловича у самовільному призначенні та звільненні полковників і старшин високого рангу. Тим паче, що до пори до часу московська адміністрація не так уже й активно використовувала можливості свого впливу на кадрову політику гетьманату. Отож і бачимо,

¹⁴ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. – С.71.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Листи Івана Мазепи: 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – Т.1. – К., 2002. – №186. – С.402.

¹⁷ Цит. за: Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. – С.71.

¹⁸ Універсали українських гетьманів... – С.113–124.

наприклад, як 5 березня 1689 р. гетьман звертався до князя В.Голіцина ось із таким проханням про роз'яснення:

«Как время то придет, что я по их великих государей указу киевского полковника Солонину от полковничества отставлю, а на его место иного поставлю, тогда весть ли мне о том к великим государем, и к боярину ко князю Алексею Васильевичу Голицыну к Москве о том писать, или только вашей вельможности то донести, о том милостиваго наставления прошу»¹⁹.

Мотиви ж звернення І.Мазепи до В.Голіцина з проханням про роз'яснення виразно проступають із тексту ще одного його клопотання аналогічного спрямування – про ставлення гетьманського уряду до приїзду євреїв із теренів Речі Посполитої. Так ось, буквально кілька днів по тому, як гетьман просив роз'яснення царського вельможі з приводу процедури кадрових ротацій, 9 березня 1689 р. він звернувся до В.Голіцина із проханням про апробацію його наказу порубіжним полковникам щодо недопущення на Лівобережжя євреїв «с польской стороны», котрі, як стверджував І.Мазепа, «сюды в малороссийские города приежающие людей обманывают и новокрещенных жидов прельщают и приводят к своей поганской вере да и детей христианских крадут и увозят»²⁰. Мотивував же гетьман своє звернення до князя «за наставлением» тим, що він прагне, аби «не было то дело противно договорным статьям»²¹.

Князь В.Голіцин улітку 1689 р. скористався зі своєї можливості впливати на кадрову політику Гетьманщини на регіональному рівні, замовивши слово за Л.Полуботка як претендента на полковий уряд у Переяславі. Як нагадував трохи згодом князеві гетьман,

«я из Батурина еду к царствующему граду Москве постановил совершенным полковником Леонтья Полуботка, а то учинил я по имянному вашей княжной вельможности предложению, памятуя что ваша княжная вельможность усмотрев ево к их царскому пресветлому величеству верность многократно ходатайственное свое за него о таковом ево на уряд воздвижении изволил мне говорить слово»²².

Так само згодом гетьман І.Мазепа ставив до відома російську владу і про призначення полковником І.Лисенка в 1690 р., і про повернення в 1705 р. М.Миклашевському стародубського полковництва, та, вочевидь, в інших подібних випадках. І, скажімо, у випадку з М.Миклашевським реґіментар поновив полковника на своєму уряді лише отримавши відповідний дозвіл із Москви²³. Що було, власне, і не дивно з огляду на обставини відсторонення того від уряду за звинуваченнями у вчиненні злочинних дій. Щоправда порівняльний аналіз

¹⁹ Листи Івана Мазепи... – Т.1. – С.307.

²⁰ Там само. – С.315.

²¹ Там само.

²² Там само. – С.346.

²³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.201.

кореспонденції гетьмана І.Мазепи до Посольського й Малоросійського приказів, впливових царських вельмож упродовж 1687–1691 рр. та 1692–1700 рр., зроблений на підставі уведеного до наукового обігу В.Станіславським корпусу архівних джерел, засвідчує виразну тенденцію до істотного зменшення кількості звернень гетьманського уряду до Москви з приводу своїх кадрових рішень²⁴.

І лише після подій, пов'язаних із розривом гетьмана І.Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано думку про необхідність провадження цілеспрямованого курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладдю полковників, виведення останніх із-під контролю гетьманів та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики. Вельми показовим у контексті вирішення російською владою таких підходів у сфері кадрової політики гетьманату видаються підходи української сторони у цьому питанні, артикульовані в положеннях Конституції 1710 р., де проблема кадрового забезпечення української автономії стала предметом публічного обговорення й отримала доволі чітке, комплексне правове вирішення²⁵. Наскільки вона була важливою для політичного життя Гетьманщини видно вже з того, що автори документа актуалізували її у вступній частині, увівши положення про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковницький уряд, а також про способи запобігання корупційних діянь при реалізації гетьманом своїх повноважень:

«Поневажъ всякіе на людей верныхъ тяжести, утиски и здирства походятъ найбарзей отъ властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундуячися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несътою пожадливістю, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце гетманское корруціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, надъ слушность и право, то на уряды полковничіе, то на иншыя власть»²⁶.

Із метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли:

«Абы ясневельможный гетманъ жадными, хочъ бы наибольшими, не уводячися датками и респектами, никому за корруціи урядов полковничьихъ и иншыхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники мѣють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обирань»²⁷.

²⁴ Пор.: Листи Івана Мазепи... – Т.1; Листи Івана Мазепи: 1691–1700 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – Т.2. – К., 2010. – 752 с.

²⁵ Авторське бачення проблеми див.: *Горобець В.* Устроєва модель Гетьманату за Конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. – К., 2011. – С.234–248.

²⁶ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.251–252.

²⁷ Там же. – С.252.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори документа водночас ставили процес виборів/перевиборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії («однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ воле гетманской отпраоватися повиннь»)»²⁸. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтврерживань»)»²⁹.

Утім політичний розвиток Гетьманщини після подій 1708–1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулися принципової ваги зрушення. Зокрема в доповіді київського генерал-губернатора Д.Голіцина щодо першочергових заходів із забезпечення спокою й гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалося: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом [...] надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»³⁰.

Але, що цікаво, князя Д.Голіцина не можна вважати ексклюзивним автором подібного урядового курсу щодо України. Як випливає з аналізу наявних історичних джерел, у вищих колах Московської держави він розроблявся вже принаймні з кінця 1680-х рр. Зокрема ще в 1688 р. один із царських наближених – генерал П.Гордон записав у своєму щоденнику, що відпускаючи 19 червня того року з Москви в Україну переяславського полковника Р.Дмитрашка-Райчу, незважаючи на наполегливе прохання гетьмана І.Мазепи затримати того у столиці, аби він не мав змоги «бунтувати» козаків проти регіментаря, російські можновладці якраз і «вважали за доцільне, щоб якомога більше полковників різним чином та шляхом ставали незалежними від гетьмана й тим самим не дозволили, щоб гетьман мав такий авторитет і таку владу, які мав його попередник»³¹.

На доцільність активного втручання російської влади в кадрову сферу Гетьманщини, зокрема й у питання призначення на полковництво та відбирання в діючих полковників владних повноважень, указували практично всі вищі сановники з оточення царя, задіяні в українських справах. Зокрема той самий князь Д.Голіцин, окрім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу у відповідній царині, рекомендував Петрові I змістити з урядів полтавського й корсунського полковників та загалом звільнити зі старшинських посад усіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі І.Мазепи – В.Г.) и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали»³². Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал

²⁸ Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.252.

²⁹ Там же.

³⁰ Ширше про цей аспект проблеми див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С.64–66.

³¹ Щоденник Патрика Гордона за часів його перебування в Росії (Переклад з нім. В.Дятлова)// Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С.15.

³² *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Т.16. – Кн.4. – Санкт-Петербург, 1861. – С.32.

граф Б.Шереметев наполягав на негайному звільненні актуальних на той час стародубського, лубенського, ніжинського та прилуцького полковників. А царський резидент при гетьманському уряді стольник Ф.Протасєв радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому, Ніжинському полках³³.

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер І.Головкін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») удаватися до таких радикальних дій у цій делікатній справі, оскільки це могло б спровокувати негативні наслідки. До того ж сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаєм заочно, кого на их место определить добрых и верных»³⁴.

Тож ротації у цей час відбувалися лише за нагальної потреби, як це було, скажімо, зі справою винагородження прилуцького полкового обозного І.Носа, котрий як наказний полковник був залишений гетьманом І.Мазепою старшим над козаками Прилуцького полку в Батурині, але гетьманський наказ не виконав, а натомість прислужився російському командуванню при штурмі гетьманської резиденції. Як проголошував текст жалуваної грамоти царя, виданої І.Носові на «чин полковничій» 14 листопада 1708 р., тобто вже менш, ніж за два тижні після тих трагічних подій, полковий уряд старшина отримав за те, що «противу наших, е.ц.в. ратных великороссийских людей не бился и там [...] бит был, окован и посажен»³⁵.

Проте коли 1712 р. гетьман І.Скоропадський спробував звести генерально-хорунжого І.Сулиму на вакантний по смерті Ф.Вольського-Коровченка уряд київського полковника, то це рішення козацького регіментаря було заблоковане російською владою³⁶. А ось коли двома роками раніше до І.Скоропадського звернулася старшина Білоцерківського полку з проханням призначити до них зятя померлого колишнього білоцерківського полковника С.Палія (перед тим, як пам'ятаємо, із подачі І.Мазепи засланого московською владою до Сибіру, а після переходу останнього на бік шведського короля повернутого за наказом Петра I в Україну та відновленого в полковницькому званні³⁷) – А.Танського і гетьман, реагуючи, звернувся до російського канцлера графа І.Головкіна з проханням «о скором указе» царя щодо здійснення цього призначення, російська влада підтримала козацького регіментаря. Що цікаво, відмовляючи І.Скоропадському в 1712 р. щодо призначення київським полковником на місце померлого Ф.Вольського-Коровченка І.Сулими, уряд Петра I надав цю посаду саме А.Танському, котрому довелося скласти з себе полковничі повноваження на Білоцерківщині, оскільки тамтешній полк підлягав розформуванню згідно з умовами прутської капітуляції Росії. І це попри те, що полковник А.Танський за своє коротке врядування встиг так розорити місцеву шляхту, що вона, скаржачись на полковницькі утиски, удавалася до аналогій з античним

³³ Там же. – С.32–33, 286, 290.

³⁴ Там же. – С.286.

³⁵ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто; 2001. – С.318 (прим.27).

³⁶ *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.203.

³⁷ Див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.224–228.

епосом: «Где стояла Троя, там тепер волнуется созревшая жатва!»³⁸. Щоправда, для російської влади критерії оцінки ефективності правління козацького полковника були зовсім іншими, аніж забезпечення ним умов для господарського піднесення краю. Як писав до А.Танського канцлер граф І.Головкін у липні 1712 р.,

«царское величество, ведая, что вы, будучи в Белой Церкви, служили его величеству всегда верно и постоянно и что ныне вы не у полку, пожаловать повелел вас определить к Киевскому полку, который ныне имеет ваканцию, о чем я указом его величества писал и господину гетману И.И.Скоропадскому, за которую царского величества милость надлежит вашей милости трудиться наипаче службы ваши показывать»³⁹.

За таких умов гетьман І.Скоропадський 20 серпня 1712 р. був змушений видати універсал, яким поінформував товариство про вручення старшинських клейнодів А.Танському та «полеценія» останньому в Київському полку «всякіє тамошніє полковіє, подлуг давнемо обыкновенія, управляти порядки». Зрозуміло, що про ігнорування пропозиції стосовно призначення на полковництво І.Сулими в документі не йшлося, а процедура обрання претендента представлялася наступним чином:

«Запобігаючи тому, чтобы в полку Киевском, по представлении покойного п. Федора Волского, полковника там бывшего, войсковіє порядки без совершенного начальника не пришли до якого разоренія, писалисмо до двору царського величества, просячи повеленія – кого-бы на тот ваканс полковником устроити, апоневаж такое ею монаршее состоялося соизволеніє, якое получилисмо, иж-бы пана Антонія Танского, полковника белоцерковского, за его верныя службы на том полковничестве поставили [...] теды мы, гетман, вручили ему тот полковничества киевского начал»⁴⁰.

До слова, двома роками пізніше ініціативи гетьмана щодо заміни на полковництві у Прилуках І.Носа на Г.Галагана та в Лубнах В.Савича на А.Маркевича отримали позитивну резолюції з Петербурга. А І.Скоропадський, повідомляючи козакам і поспільству Лубенського полку про призначення нового очільника, у відповідному універсалі наголошував на тому, що А.Маркевича визначено на полковництво «по монаршому благоволенію»⁴¹. Цікаво, що оповідаючи про ці випадки старшинських ротацій, як причини відставки з прилуцького та лубенського полковництв джерела фіксують начебто поважні об'єктивні речі: у першому випадку – «за пристарелых летах»; у другому – «в слабости здорovia»⁴². Але, виявляється, роком раніше саме на таких кадрових

³⁸ Архив Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов. – Ч.3. – Т.2. – К., 1890. – С.190.

³⁹ Там же. – С.768.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Вып. XI. – К., 1896. – С.52.

⁴² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.202.

рішеннях гетьманського уряду наполягали в листуванні зі І.Скоропадським і граф Б.Шереметев, і стольник Ф.Протасєв. Останній у квітні 1713 р. в офіційному рапорті до Москви про полковника І.Носа писав: «Прилуцкой (полковник – В.Г.) глуп и таков стар, что уже и с памяти выжил, и сказывают, что ему более ста лет»⁴³.

Принципово нової якості кадровій політиці російської влади в Гетьманщині надав імператорський указ від 22 січня 1715 р. «Про вибір полкової старшини й нечинення кривд простому народу»⁴⁴. На той час Петербургу вже вдалося відсунути від кордонів Російської імперії зовнішню загрозу, а через свого резидента в Україні виявити серед старшин – «людей добрих і вірних» щодо центральної влади. Тож було доречно з огляду на державні інтереси встановити такий порядок заміщення старшинських вакансій, що дозволяв би не лише тримати кадрові переміщення під контролем центральних органів управління, а й легітимізував би цей контроль. І що характерно, у документі прямо не йшлося про процедуру виборів полковників (як про це, скажімо, стверджував В.Дядиченко: «Призначення полковників царським указом, що увійшло в практику, дістало юридичне оформлення в царському указі 1715 р., за яким старшині надавалося право лише висувати кандидатів на посади, а затвердження їх передавалося цілком царю. Після цього призначення полковників стало справою царського уряду»⁴⁵). Радше навпаки, указ був покликаний зупинити зловживання полковників у справі призначення на уряди полкову старшину та сотників, ліквідувати, «милосердя о наших подданных малороссийского народа», «многіе тягости в налогах и взятках». Але вже сам факт видання такого документа засвідчував пильну увагу центральної влади до справ у кадровій політиці Гетьманщини, а ще демонстрував спрямованість цієї політики, тобто контроль центру та можливість оперативно й безпосередньо впливати на відповідні рішення. І якщо у випадку з полковою старшиною й сотниками ще допускалася певна свобода дій, принаймні для гетьманської адміністрації, то у справі з полковницькими урядами вирішальне слово залишалося за Петербургом.

У площині реальної політики вже починаючи з 1710-х рр. центральна влада почала вдаватися до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських або іменних указів, поява яких нерідко ставала повною несподіванкою для гетьманського уряду. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено спочатку сербського шляхтича Михайла, а потім його брата Гаврила Милорадовичів, або ж до Ніжина – сина російського вельможі графа П.Толстого. Цікаво, що в першому випадку, аби створити для свого претендента відповідну вакансію, діючого гадяцького полковника І.Чарниша імператорським указом було переміщено на уряд генерального судді⁴⁶. Але ще більш промовистим тут було те, що канцлер І.Головкін у листі до І.Скоропадського від 17 жовтня 1715 р.

⁴³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.318 (прим.27).

⁴⁴ *Источники малороссийской истории...* – Ч.2. – С.275–276.

⁴⁵ *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.203.

⁴⁶ *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – №3. – Отд.1. – С.315–347.

про цю важливу для внутрішнього життя Гетьманщини подію сповістив ось у такий спосіб: «Господин Милородович давно уже на полковничество гадичское именным царского величества указом определен и отсюда отправлен»⁴⁷. Трохи згодом, восени 1727 та навесні 1728 рр., спочатку гадяцька полкова старшина в поданій на гетьманське ім'я «супліці», а невдовзі гетьман Д.Апостол у чолобитті до імператора Петра II, представляли технологію обіймання уряду полковника по смерті М.Милорадовича його молодшим братом також чином:

«Прежде елекцій моей в чин гетманській Гаврило Милорадович привез в Малую Россию указ из государственной Иностранных дел коллегіи в бывшую Малоросійскую коллегію и в Енералную войсковую канцелярію, чтоб ему Милорадовичу быть в Гадяцком полку полковником; и по тому указу на тот гадяцький полковий чин и определен»⁴⁸.

Апробовану в 1710-х рр. практику з початком наступного десятиліття було концептуалізовано у програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково імператорськими указами. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту у два етапи. На першому в полкові центри Гетьманщини призначалися російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. А вже на другому етапі, за створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалося ліквідувати інститут виборного полковництва, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

Реалізуючи задумане, у середині липня 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба й Переяслава. Видана при цьому інструкція зобов'язувала, окрім суто іманентних функцій (як-от недопущення проникнення на ввірену територію «лазутчиків» з інших держав чи недопущення «тайных разговоров и пересилок» чужоземних дипломатів із місцевим населенням, охорона кордонів у порубіжних полках, дотримання виконання імператорських указів щодо так званих «заповідних» товарів тощо), ще й наглядати за діяльністю органів місцевої влади та міського самоврядування, а також відстежувати дотримання козацькою адміністрацією виконання розпоряджень центральної влади⁴⁹.

Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було, власне, санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень цих посадовців, котрі в майбутньому мали стати повноправними полковниками з уже іншими, однозначно ширшими,

⁴⁷ Материалы для отечественной истории / Изд. М.Судиенко. – Т.2. – К., 1855. – С.251; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.203.

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.45.

⁴⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Д.1759. – Л.206–209. Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.212–218.

прерогативами («до определения полковничества»)⁵⁰. Утім досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед, чимало новопризначених у такий спосіб полковників не виправдали очікувань. А крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згортання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковницькі уряди представників саме їхнього середовища. Відтак утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманщини. Зокрема на Стародубщині після того, як у 1723 р. вперше на полковництво було призначено російського офіцера І.Кокошкіна, пернач залишався в руках офіцерства (за нетривалої перерви в 1728–1730 рр.) до 1741 р. Полковниками у Стародубі встигли побувати, крім уже згаданого І.Кокошкіна (урядував недовго, лише рік), І.Пашков (1724–1728 рр.), О.Дуров (1730–1734 рр.), А.Радищев (1734–1741 рр.)⁵¹. У Чернігівському полку каденція російських офіцерів на уряді тривала ще довше. Призначений замість ув'язненого за наказом Петра I П.Полуботка М.Боїданов полковникував упродовж 1723–1735 рр., його наступник В.Ізмайлов тримав пернач у 1737–1748 рр., аби передати його до рук серба на російській службі І.Божича, по завершенні врядування котрого в 1762 р. влада перейшла до нащадка ще одного сербського роду – П.Милорадовича⁵². До Ніжина після опали графа П.Толстого в 1727 р. було призначено російського офіцера І.Хрущова, котрий утримував у своїх руках полковницький пернач аж до 1742 р.⁵³ І це при тому, що вже на початку 1728 р. гетьман Д.Апостол скаржився імператорові, що той «до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен», прохаючи відсторонити його від уряду⁵⁴. Після нього влада перейшла до серба на російській службі І.Божича⁵⁵. І лише коли в 1746 р. його перевели на відповідний уряд до Чернігова, полковництво в Ніжині стало «вотчиною» місцевої, тобто лівобережної козацької верхівки – пернач спочатку перейшов до рук С.Кочубея (онука колишнього генерального судді), у 1753 р. – П.Розумовського (брата гетьмана), а в 1772 р. – А.Жураківського (представника старшинського роду)⁵⁶. Зауважимо, що лише останній був вихідцем із ніжинського товариства, ба більше – Жураківські полковникували в Ніжині ще з середини 1670-х рр. Натомість Кочубеї походили з Полтавщини, але на середину XVIII ст. вже володіли значними маєтностями на Ніжинщині, а Розумовські – з теренів сусіднього з Ніжинським Київського полку. Утім, очевидно, що вже на середину XVIII ст. товариство не так дражливо ставилося до питання належності старшини до місцевого

⁵⁰ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1760. – Л.71, 91.

⁵¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Стародубский полк. – К., 1889. – С.23–24.

⁵² Див.: Gajeky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol.1/2. – Cambridge, Mass., 1978. – P.71, 132, 205, 250, 293, 357, 516.

⁵³ Ibid. – P.135.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.45.

⁵⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А–Д). – К., 1908. – С.60.

⁵⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.3; Gajeky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – P.133, 136.

козацького загалу, як це спостерігалось у другій половині XVII чи ще на початку XVIII ст.

Упродовж початку – першої чверті XVIII ст. російський уряд продовжував зберігати за собою право контролю щодо кадрової політики гетьманату й активно втручався в неї. Особливо помітними були дії імперської влади в роки діяльності Малоросійської колегії, коли, скажімо, уповноважений Петра I майор О.Румянцев лише впродовж грудня 1723 – січня 1724 рр. відвідав усі полкові й значну кількість сотенних центрів Гетьманщини та, реалізуючи на практиці наказ імператора залишити на урядах «людей добрих, которые к нынешнему их делу (оппозиційній діяльності наказного гетьмана П.Полуботка – В.Г.) не приставали и желали быть коллегии [верными]»⁵⁷, звільняв і заарештовував генеральних старшин, полковників, полкову та сотенну старшину, приводячи на звільнені місця призначених Петербургом⁵⁸.

Так, перебуваючи у січні 1724 р. у Чернігові, О.Румянцев наказав скликати полкову військову раду, на якій оголосив волю імператора щодо призначення місцевим полковником («для охрани интересов черниговцев») замість ув'язненого П.Полуботка колишнього чернігівського коменданта російського офіцера М.Богданова⁵⁹. При цьому відповідний указ Петра I жителям полку, а також інструкція номінантові, як чинити на новій посаді, були завізовані імператором ще 22 жовтня попереднього року⁶⁰, тобто до підписання указу про взяття П.Полуботка під арешт⁶¹.

Крім того, якщо брати до уваги лише очільників полків, О.Румянцев звільнив з уряду в Миргороді Д.Апостола (якого заарештували та відправили під вартою до Петербурга) та наказного стародубського полковника І.Чорнолуцького⁶². Загалом же російський емісар провів двадцять призначень на старшинські уряди в Гетьманщині, причому дванадцять із них було здійснено «на место» запідозрених у «зраді» інтересів монарха старшин⁶³. Острівцем спокою, що його жодним чином не зачепили вчинені О.Румянцевим кадрові пертурбації, залишився лише Лубенський полк⁶⁴. Можливо, через те, що саме тут урядували полковник Андрій Маркович і наказний полковник Яків Маркович – брат і небіж гетьманші Уляни Скоропадської, котрі демонстративно сторонилися будь-якої участі в боротьбі за збереження автономних прав Гетьманщини й активно налагоджували співпрацю з Малоросійською колегією⁶⁵.

Окрім російських офіцерів, середовище козацької старшини в той час суттєво поповнили представники південнослов'янських народів, до

⁵⁷ Цит. за: Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т.18. – Кн.4. – Санкт-Петербург, 1861. – С.835.

⁵⁸ Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.158–160, 218–222.

⁵⁹ Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Его же. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.422.

⁶⁰ Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год. – Вып.17. – Санкт-Петербург, 1907. – С.152.

⁶¹ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.155–156.

⁶² РГАДА. – Ф.9. – Оп.4. – Д.92. – Л.475.

⁶³ Там же. – Л.475–475 об.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.130–152.

яких Петро I після Прутського походу виявляв особливу довіру. Так, скажімо, у Переяславський полк наказним полковником було призначено С.Афендика, а старшинський корпус Гадяччини поповнився сотником Г.Милорадовичем, братом гадяцького полковника, призначеним на місце сотника В.Рябчинського, та сотенним хорунжим М.Барсовським⁶⁶.

У наступні роки практика безпосереднього призначення на старшинські уряди Гетьманщини російськими владними структурами продовжилася. Накази щодо цього надходили або з Кабінету його імператорської величності, або з Сенату (старшин нижчого полкового й сотенного рівнів могла призначити Малоросійська колегія⁶⁷). Так, скажімо, у вересні 1725 р. полковницький уряд у Переяславі було передано ще одному вихідцеві з Приднуав'я – братові київського полковника В.Танському⁶⁸. Після смерті гадяцького очільника М.Милорадовича за наказом Сенату у травні 1727 р. пернач перейшов до рук його брата Гаврила (як уже зазначалося, призначеного на початку 1724 р. О.Румянцевим на сотництво). Так само завдяки сенатським указам сотниками стали ще цілий ряд «сербинів», зокрема М.Властелінов і Д.Мілютенев, а також канцелярист Генеральної військової канцелярії М.Ханенко⁶⁹. У Петербурзі було вирішено й кандидатуру наступника ніжинського полковника графа П.Толстого, коли він разом із батьком потрапив в опалу за імператриці Катерини I. П.Толстого звільнено указом від 25 травня 1727 р, а його наступника – підполковника І.Хрущова (щойно перед цим призначеного белгородським воєводою) було визначено указом Верховної таємної ради від 6 червня 1727 р.⁷⁰

Загалом на момент реставрації на Лівобережжі гетьманської форми правління та сходження на гетьманство Д.Апостола восени 1727 р. призначені з Петербурга російські офіцери обіймали полкові уряди у Стародубі (майор І.Пашков), Ніжині (підполковник І.Хрущов), Чернігові (підполковник М.Богданов). Призначені російською владою серби й «волохи» посідали уряди в Гадячі (Г.Милорадович), Києві (А.Танський), Переяславі (В.Танський). У Прилуках полковникував призначений Петром I за допомогу при здобутті Запорозької Січі у травні 1709 р. Г.Галаган. Лубенський полковник А.Маркович, відомий своїми родинними зв'язками з гетьманом І.Скоропадським (його сестра Уляна була дружиною останнього) та підкресленою лояльністю щодо центральної влади (саме його Петро II у 1728 р. призначив контролювати разом із російським чиновником фінансові справи Гетьманщини) на осінь 1727 р. був уже відсторонений від влади і перебував під слідством. Крім того, В.Модзалевський і Дж.Гаецький стверджували, що на полковництві в Полтаві у цей час перебував один із правителів Генеральної військової канцелярії колишній полковник І.Левенець⁷¹, однак, за моїми

⁶⁶ РГАДА. – Ф.9. – Оп.4. – Д.92. – Л.475.

⁶⁷ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... – С.222–223.

⁶⁸ РГАДА. – Ф.9. – Оп.2. – Д.32. – Л.168; Ф.248. – Оп.29. – Д.56. – Л.3–4.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.51. – Арк.1–69; Спр.114. – Арк.1–77зв.; РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1766. – Л.38, 51–65; Д.1779. – Л.31–39, 49–53; Д.1781. – Л.1–4.

⁷⁰ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1781. – Л.1–4; *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С.115.

⁷¹ *Модзалевський В.Л.* Малоросійський родословник. – Т.2 (Е–К). – К., 1910. – С.49; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – P.520.

спостереженнями, той лише виконував зрідка певні функції полтавського полковника, а натомість очільником полку був російський офіцер – комендант місцевого гарнізону І.Чичерін⁷².

Для імперської влади призначення на полковництво в Україну російських офіцерів було одним із пріоритетних поточних завдань. У цьому контексті вельми цікавим виглядає доручення Петра I О.Румянцеву, перебуваючи в Гетьманщині та розслідуючи справу П.Полуботка, водночас з'ясувати, «склонны ли обыватели к тому (тобто призначенню росіян полковниками – В.Г.), и буде высмотриш, что они великороссийских просить хотя, то их обнадежь». У тих полках, жителі яких «неусмотрят к великороссийским полковникам склонности, о том умолчатъ»⁷³. Згідно з донесенням О.Румянцева, позитивно ініціативу російської влади зустріли в Переяславському, Лубенському, Київському та Полтавському полках, де «все посполство» висловилося за те, аби до них призначили полковниками саме російських офіцерів⁷⁴.

Слід зауважити, що росіяни, як доповідали з Петербурга своїм урядам іноземні дипломати, сприймали номінування на полковництво в Гетьманщині як вияв особливої милості та довіри до них начальства, адже кожен із таких щасливчиків міг на своїй новій посаді за рік нажити до 10 тис. руб., а козаки «не смеют жаловаться, потому что в их стране [...] размещена в гарнизонах почти вся русская кавалерия»⁷⁵. Вочевидь аналогічним було й ставлення сербів на імперській службі. Принаймні судові справи, порушені проти Г.Милорадовича та В.Танського, які впродовж кінця 1720 – початку 1730-х рр. перебували на розгляді в гетьманському й імператорському судах, слугують тому серйозним підтвердженням.

Зауважимо, що гетьман Д.Апостол намагався виправити ситуацію й уже в поданих 1728 р. на ім'я імператора Петра II «Статейних пунктах» українська сторона всіляко відстоювала право вільних виборів генеральної старшини, полковників, полкових і сотенних адміністрацій. Аргументація, яку наводив гетьманський уряд, базувалася на тому, що

«определены указами старшины в надежду того, что без указа отставлены не будут, делают подкомандным обиды, налагают неизносимыя тяжести [...] когда ж вольными голосами во власть хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержат мет доброе и безобидливое обхождение и, доволен будучи власною оседлостию своею, подкомандным своим жадного не будет чинит отягощения»⁷⁶.

⁷² Див.: РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1761. – Л.676–692; Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.224–225.

⁷³ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1761. – Л.675–675 об.

⁷⁴ Там же. – Л.675 об.

⁷⁵ Сборник Императорского русского исторического общества. – Вып.55: Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета / Изд. под ред. Н.Ф.Дубровина. – Санкт-Петербург, 1878. – С.452.

⁷⁶ Цит. за: *Крупицький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.115.

Проте добитися корекції курсу, так наполегливо впроваджуваного російською владою в Україні впродовж останніх кількох десятиліть, не вдалося. Тож у наданих Д.Апостолові статтях (так званих «Рішительних пунктах») закріплювалося положення, згідно з яким призначення на уряди генеральної старшини перебувало в компетенції імперського керівництва, гетьманові надавалося право лише представляти Петербургу кандидатів, які вступали у свої обов'язки після схвалення у столиці:

«И в генеральную старшину и полковники выбирая прежде кандидатов человека по два и по три, писать к его императорскому величеству, и требовать указа, и которые в те генеральне чины и в полковники по представлению гетманскому и народному указом его императорского величества определены будут»⁷⁷.

Так само гетьманській адміністрації не дозволялося без відповідного указу імператора відставляти старшин з урядів («не получа указа не отставивать»)⁷⁸.

Як гетьманський уряд на практиці реалізовував своє право видно хоч би зі справи щодо відсторонення від влади гадяцького полковника Г.Милорадовича й ніжинського – М.Хруцова. Уже на другий день після обрання гетьманом Д.Апостола, 3 жовтня 1727 р., гадяцька полкова старшина, очолювана полковим суддею М.Штишевським, вочевидь попередньо узгодивши з регіментарем, подала на його ім'я супліку, оскаржуючи неправомочні дії свого полковника Г.Милорадовича й засвідчуючи його неспроможність виконувати службові обов'язки («яко порядков малороссійских незнаючого и службы весьма ежели случится войсковой поход немогущого»), просячи «милостиво освободить» від його старшинства, «кабы до последней чрез таковых его хтивостях вовсе не пришли гадяцкие полчане в разорения»⁷⁹. Чому узгодивши з гетьманом? Тому що саме 3 жовтня відбулася скликана Д.Апостолом старшинська рада, на порядку денному якої кадрове питання, за твердженням Б.Крупницького, значилося серед найбільш пріоритетних⁸⁰.

Реагуючи на прохання гадяцької старшини й товариства, гетьман викликав до Глухова Г.Милорадовича для «ответа» та водночас спорядив у Гадач своїх слідчих – миргородських полкових суддю й писаря «для учинения розыску о починенных чрез пана полковника гадяцького того полку обивателем обидах»⁸¹. І вже після того, як було добуто необхідні докази провини полковника, гетьман наважився звернутися до імператора з проханням про відсторонення його від уряду, наголошуючи, що Г.Милорадович,

«хоча й в том чину полковничества был еще немного, еднaк полчане тамошние подали мне немало челобитен жалующися на его полковника Милорадовича, что он им чинит обиды и налоги, привлекает козаков на свои приватные службы и работы, бра-

⁷⁷ Там само. – С.114.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ ЦДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.22–22 зв.

⁸⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.114.

⁸¹ ЦДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.25 зв.

нием разных з людей взятков, нещадными побоями и протчіми своими поступками и непорядками»⁸².

Заразом Д.Апостол просив і про відсторонення від уряду ніжинського полковника лише нещодавно призначеного російського офіцера І.Хрущова:

«Також и нежинский новопоставленный полковник Иван Хрущов як з полку мне доносять не толко до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен, но скоро приехал в полк затеял здирать з людей всякіе неуказанные стацийние поборы и бральоніе, еще приказал во всем полку по сотнях собрат прибудные коні, чога прежде не водилося. [...] Всего ради всепокорнейше прошу показать полков Гадяцкого и Нежинского казакам и посполству од таких означених полковников Милорадовича и Хрущова непорядочних и обидливых поступков свою оборону и определение»⁸³.

Цікаво, що на відміну від гадяцької полкової старшини, котра апелювала до таких дражливих для імперської влади аргументів, як «Гавріил Милорадович іназемец», і нині «всемилостівейшим монаршим пресвітлого его імператорского величества указом объявлено такое милосердіе, что прежние права и волности привернени малоросійскому народу застали», натякаючи тим самим на порушення «малоросійських прав» при призначенні серба на полковництво до Гадяча⁸⁴, Д.Апостол обходив ці не вповні політично коректні питання й наголос робив винятково на зловживаннях старшин. І якщо Г.Милорадовича гетьманові з уряду усунути таки вдалося (указ імператора Петра II від 29 липня 1729 р.⁸⁵), то І.Хрущова – ні, він перебував на уряді аж до 1742 р.⁸⁶ Тим часом у Гадяцькому ж полку в 1729 р. відбулося висунення кандидатів на полковий уряд. Ними стали активні учасники повалення Г.Милорадовича – полковий суддя М.Штишевський і колишній другий полковий суддя, а тепер полковий обозний Г.Граб'янка, а також управитель гадяцького замку О.Турковський. Указом від 30 травня 1730 р. на посаді гадяцького полковника було затверджено Г.Граб'янку⁸⁷.

Упродовж 1728–1729 рр. до Іноземної колегії надійшло чимало «суплік» із приводу службових зловживань ще одного номінованого Петербургом на полковництво в Гетьманщині російського офіцера – стародубського очільника майора І.Пашкова, якого було призначено на уряд сенатським указом 1725 р. замість померлого І.Кокошкіна (також російського офіцера у чині підполковника)⁸⁸. Декілька років урядування І.Пашкова дали підстави полчанам скаржитися, що той «на заставах стоящим офіцерам давал інструкції

⁸² ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.45.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – Арк.22.

⁸⁵ Там само. – Арк.16–17.

⁸⁶ Там само. – Спр.55. – Арк.39; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – P.135, 360.

⁸⁷ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.125.

⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.547. – Арк.1–12; РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1761. – Л.675 об.

о сборе на себя с проезжающих людей с пароконного воза по 20, а с единоконного по 16 копеек», неправдою чинив суд і розправу над ними, заохочував до хабарництва тощо⁸⁹. Отож стародубці, які кількома роками перед тим просили в Петра I призначити їм російського офіцера на полковництво, аби припинити зловживання владою козацькими старшинами, тепер висловлювали побажання, щоб майору у Стародубі «не быть»⁹⁰.

Відзначаючи зусилля Д.Апостола у справі відновлення права вільної елекції старшини, неправильно було б ігнорувати й ті прояви в його діяльності, що засвідчували зневагу самого гетьмана до принципу вільної елекції. Так, скажімо, його син Павло обійняв (тепер уже вакантний після обрання батька на гетьманство) уряд миргородського полковника без жодних виборів. Гетьманський універсал на полковництво П.Апостол отримав 3 жовтня 1727 р., а у щоденнику Я.Марковича вже під 13 вересня було записано, що той «наименованный полковником миргородским»⁹¹. Аналогічним чином відбулося призначення на уряд полтавського полковника й гетьманського зятя – В.Кочубея, котрий під 6 жовтня записаний уже як претендент на цей високий уряд, якого він добивався ще від 1714 р.⁹² А роком пізніше на лубенське полковництво замість відстороненого А.Марковича дистанційно було призначено іншого гетьманового сина – Петра, котрий і по тому ще декілька років залишався на службі в Москві, а полковими справами як наказний полковник заправляв місцевий обозний О.Мартос.

Після смерті гетьмана Д.Апостола в 1734 р. вирішальне слово при затвердженні кандидатур, представлених полковою старшиною, належало російському голові Правління гетьманського уряду. Крім того, у 1730–1740-х рр. знову набула значного поширення практика призначення на полкові уряди російських офіцерів безпосередньо указами з Петербурга.

Активне й часом нікому не підзвітне втручання представників російської влади у сферу кадрової політики гетьманату породжувало цікаві варіації «накупства» у цій царині, проти чого намагалися боротися ще укладачі Конституції 1710 р.⁹³ Вельми промовистим у цьому сенсі був випадок із призначенням у 1739 р. на новгород-сіверського сотника колишнього городового отамана І.Судієнка. Як стверджував яготинський сотник П.Кучинський у поданому до Петербурга в листопаді 1742 р. доносі на А.Безбородька, коли в Новгороді-Сіверському звільнився уряд сотника за заповнення вакансії взявся фаворит російської імператриці Анни Іоанівни герцог Е.Бірон, котрий рекомендував Правлінню гетьманського уряду призначити сотником значкового товариша О.Пілатовича (за останнього «суплікував» фельдмаршал граф П.Ласі). Щоправда у цьому випадку за нез'ясованих дослідниками обставин

⁸⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1788. – Л.110–144; Сборник Императорского русского исторического общества. – Вып.94: Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета / Изд. под ред. Н.Ф.Дубровина. – С.24.

⁹⁰ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1788. – Л.144.

⁹¹ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.116.

⁹² Див.: ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.122. – Арк.4; *Модзалевский В.* Полтавская интрига 1714 г.// Киевская старина. – 1905. – Т.91. – №11/12. – Отд.1. – С.173–185.

⁹³ Ширше див.: *Горобець В.* Полковник Війська Запорозького... – С.88–125.

сотницький уряд усе ж перейшов не до креатури російського воєначальника, а до І.Судієнка, котрий, за твердженням П.Кучинського, «стараючись на сотничество новгородское, тратил 1400 рублей, да хутро соболье в колко сот рублей, да особливо жена его Судьенкова дала Безбородку четыре кuffy горелки»⁹⁴. Зауважимо, що за кілька років по тому І.Судієнко мало не втратив такий дорогий для нього (у буквальному розумінні) уряд: імператриця Єлизавета Петрівна прислала тогочасному правителєві Гетьманщини генерал-лейтенантові І.Бібікову іменний указ із таким повідомленням:

«Пожаловали мы певчаго Фому Петрова, за его при дворе нашей вселюбезнейшей государини матери императрицы Екатерины Алексеевны и при нас довременныя службы, в Стародубский полк в сотники Новгородка Северскаго, а бывшаго по нене в той сотне сотника [...] перевести в другое место»⁹⁵.

Утім з якоїсь причини призначення півчого сотником так і не відбулося, тож І.Судієнко й надалі залишався на своєму уряді.

Генеральний писар А.Безбородько (з 20 лютого 1741 по 5 листопада 1742 рр.)⁹⁶ спробував було перебрати управління кадровою політикою в Гетьманщині до своїх рук. Як свідчив у поданому до Петербурга в листопаді 1742 р. доносі яготинський сотник П.Кучинський, А.Безбородько не лише на власний розсуд призначав сотників, стягуючи при цьому з них плату в розмірі від 70 до 100 руб., а й запровадив так зване «вакансове» сотництво та навіть полковництво⁹⁷. Самоуправство А.Безбородька коштувало йому уряду генерального старшини (повернувся на нього вже в лютому 1750 р.)⁹⁸, деякі його протезе (ті самі сумнозвісні «накупні», за лексикою творців Конституції 1710 р.) здобуті в такий спосіб посади також втратили, а ось сам інститут «вакансового» старшинства продовжував існувати, принаймні на сотенному рівні. Наприклад, під 1746–1748 рр. у Менській сотні Чернігівського полку значився «на вакансі» один із представників місцевої сотницької династії Я.Сахновський⁹⁹. І навіть згодом, у 1751 р., іменний список генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, полкових старшин, військових сотників і значкових товаришів¹⁰⁰ містив чималу кількість згадок про старшин, «на вакансі состоящих», переважно сотників (Полтавський, Чернігівський, Гадяцький, Прилуцький, Миргородський полки), а також полкових суддів і полкових писарів. Старшини, котрі очікували своєї черги на призначення на

⁹⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С.207.

⁹⁵ Там же. – С.208.

⁹⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А–Д). – С.42; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – P.666.

⁹⁷ Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.: Безбородки // Русский архив. – 1875. – №3. – С.383.

⁹⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А–Д). – С.42; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – P.666.

⁹⁹ Казіміров Д.В. Менська сотня Чернігівського полку (друга половина XVII–XVIII ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2012. – С.140.

¹⁰⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – 57325–57343. – Арк.1–106.

сотницькі уряди, являли собою або відставних сотників (таких було найбільше у цій групі), або військових канцеляристів, або військових чи значкових товаришів¹⁰¹. Претендентами на уряд полкового сотника виступали сотники, військові канцеляристи. Останні також стояли у черзі й на призначення полковими писарями¹⁰².

Ситуація зазнала певних змін у перші роки гетьманства К.Розумовського, котрий, як стверджував свого часу російський історик права І.Розенфельд, «не стільки з усвідомлення всього значення гетьманського звання, скільки з набутих ним звичок широкого вельможного барства»¹⁰³ прагнув піднести авторитет своєї влади й активно протестував проти втручання петербурзьких урядовців до його справ. Проте вже 1754 р. з'явилося розпорядження, а наступного року – монарший указ, що зобов'язували гетьмана представляти у столицю на затвердження кандидатів не лише на генеральні, а й на полкові посади. Одночасно продовжувалася практика безпосереднього призначення на уряди указами з Петербурга¹⁰⁴, що однак не завадило гетьманові в 1755 р. пернач гадяцького полковника надати своєму братові Василеві, як і двома роками раніше призначити на полковництво в Ніжин іншого свого брата – Петра¹⁰⁵.

Процедура обрання на полковий уряд, починаючи вже з «Нових статей» 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві («А кого новыхъ полковниковъ обируть, и техъ новообранныхъ полковниковъ на верное подданство и вечную службу привести къ вере»)¹⁰⁶. Причому санкції до тих старшин, котрі посміли б не виконати цей припис, як видно вже з інших, прикінцевих положень документа, були надзвичайно жорсткими («Будет кто великому государю, его царському величеству, по святой непорочной евангельской за поведи [...] веры не учинить [...] техъ людей по войсковому праву казнить смертию»)¹⁰⁷.

Із пізніших свідчень джерел можна зробити висновок, що на практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у видачі відповідного гетьманського універсалу. Зокрема по обранні/призначенні у квітні 1678 р. на прилуцьке полковництво Ф.Мовчана гетьман І.Самойлович, підтверджуючи законність процедури, «оразъ нашъ уневерсал ему, поименному полковникови прилуцкому, подавшы, мети хочемъ и приказуемъ, абы оному все старшее и меньшее полку Прилуцкого товариство, належное пошанованье и во всемъ поволное послушенство отдавали»¹⁰⁸.

¹⁰¹ Там само. – Арк.112.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. – Петроград, 1915. – С.56.

¹⁰⁴ *Горобець В.М., Струкевич О.К.* Українсько-російські політичні відносини XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С.7–53.

¹⁰⁵ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т.2.– С.3; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.4 (П–С). – К., 1914. – С.231; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Р. 360, 136.

¹⁰⁶ Універсали українських гетьманів... – С.119.

¹⁰⁷ Там само. – С.122.

¹⁰⁸ Там само.

Про слова обіцянки, звернутої до царської влади, згадується і при опису процедури обрання І.Лисенка на переяславського полковника в 1690 р. Тоді новообраний старшина, після вручення йому гетьманом полковницьких клейнодів і виголошення настанови регіментаря, «кланявся і служити великим государем, іх царському величеству, обіщався во всякой вірности»¹⁰⁹.

Монарший указ від 1715 р. «Про вибір полкової старшини...» класифікував складання новопоставленим присяги вірності верховному правителю як обов'язковий атрибут обрання на старшинство. Причому в імператорській грамоті на присягу вказувалося вже як на певну звичаєву норму, до якої лише додавалась обов'язковість присутності царського резидента при гетьманському дворі («определять [...] на тот уряд универсалом, и в верности к нашему царскому величеству приводит тех новоопределенных в полковую старшину и сотники к вере по обычаю, при стольнику Федоре Протасьеву, который живет при тебе, подданном нашем»)¹¹⁰.

Характерно, що норми Конституції 1710 р. також утверджували принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників й іншої старшини на уряд. Щоправда у цьому документі як об'єкт складання присяги, зрозуміло, фігурувала не царська влада, та, що цікаво, навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчизна». Більш промовистого ілюстрування автономістичних устремлінь козацької старшини годі шукати («Повиненъ будете каждый зъ них, при обняту своего уряду, на верность и у отчине на зичливость къ рейментарови своему на сохранение повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публично ухваленой, выконати»)¹¹¹.

Узагальнюючи викладений вище матеріал, акцентуємо на таких аспектах. Політична культура козацтва, представлена як у звичаєвих нормах, так і політичних деклараціях еліти, передовсім у Конституції 1710 р., забезпечила належну повагу щодо права вільної елекції полковників у Гетьманщині. Реагуючи на це, російська влада до самого кінця існування української автономії не наважилася піти на ліквідацію цього права. Утім, починаючи вже з осені 1659 р., чинились енергійні спроби налагодити дієвий контроль за процесом обрання на старшинство, внести певні обмеження щодо кандидатур на заміщення вакансій та позбавлення влади, передовсім з огляду на рівень їхньої лояльності до династії Романових. Особливо активними дії російського керівництва у цій сфері стали після поразки виступу гетьмана І.Мазепи 1708–1709 рр., а надто у часи функціонування Малоросійської колеї та реформування устрою Гетьманщини в 1722–1727 рр. Тоді йшлося не лише про ефективний контроль щодо кадрової політики, а про заміщення принципу виборності козацької старшини на призначення вищими імперськими владними

¹⁰⁹ Цит. за: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. – С.71.

¹¹⁰ *Источники малороссийской истории...* – С.276.

¹¹¹ Там же. – С.249.

інституціями. Закриття Малоросійської колеґії як установи, що своїми інкорпораційними зусиллями значно випереджала реальні можливості Російської імперії, супроводжувалося відмовою й від найбільш радикальних нововведень у сфері кадрової політики в Гетьманщині. Утім налаштованість Петербурґа на поступову ліквідацію принципів вільної елекції козацьких полковників, заміну їх імперськими чиновниками, збереглася.

In this article researches the influence of Russian powers on the transformation of one of the foundation bases of culture of Cossack military democracy of the middle 17th – first half of 18th centuries. It is talked of the right to free elections of the foreman, in particular the colonels of the Zaporozhian Army. Author determines the legal acts and political interdictions of Russian powers. Through them were implemented the limitations. Also was found how effective were these prohibitions in practice and how it affected to the immanent processes of the development of the Cossack state.

Keywords: Zaporozhian Army, hetman, right to free elections, colonel, Cossack officers, political culture.

О.М.СЛІСАРЕНКО *

РОСІЙСЬКИЙ КОРПУС В ОПЕРАЦІЇ ПІД ПЕРЕВОЛОЧНОЮ У ЧЕРВНІ 1709 р. (ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ОДНОГО ІСТОРИЧНОГО МІФУ)

Розглядається ситуація, що склалася між Полтавською битвою та капітуляцією шведської армії біля Переволочної у червні (за ст.ст.) 1709 р. Автор намагається уточнити чисельність російських сил в операціях під Переволочною, яка наводиться у традиційній історіографії.

Ключові слова: *гвардія, драгуни, іррегулярна кіннота, редути, переправа, облога, капітуляція.*

У военній історії кожного народу обов'язково є одна – дві битви, що вирішальним чином позначаються на подальшій історико-політичній долі. Такі битви, незалежно від реальних їх наслідків, стають предметами літературно-фольклорної легендаризації, обростають масою сукупних деталей, здебільшого вигаданих або перенесених з інших історичних епох. Народна пам'ять їх закріплює рядом крилатих висловів чи образів, вириває з реального історичного контексту, перетворює на живучу епічну подію. Саме таку роль в історії не лише Північної війни, але й усїєї Східної Європи та Скандинавії відіграла Полтавська битва 1709 р. Вона вирішальним чином вплинула на долю народів Прибалтики, які на двісті років опинилися під російською владою, Україна втратила черговий шанс здобути незалежність (також на двісті років), Швеція позбулася статусу великої держави, а для Речі Посполитої ця подія ознаменувала початок тривалого періоду політичного занепаду, коли на троні цієї країни сиділи «іграшкові» королі – фактичні васали Петербурга, а її територією час від часу марширували армії сусідніх держав. Натомість Московське царство перетворилося на Російську імперію, котра почала серйозно впливати на європейське політичне життя.

Вивченню Полтавської битви, політико-стратегічних, оперативно-тактичних, військово-технічних, інженерних її аспектів приділено значну увагу. Найбільший внесок у цю справу зроблено історіографічними школами Швеції та Росії (СРСР), у меншій мірі – польськими й українськими істориками. Проте детальний аналіз історіографії свідчить, що ґрунтовне студіювання подій Полтавської битви розпочалося лише з другої половини ХІХ ст. Перші 150 років після неї можна визначити як період популярного викладення подій, або описово-пізнавальний. Це стосується як російської, так і шведської історіографії, де політична складова відчувається не набагато менше. У російській історіографії першим автором можна визначити самого царя Петра, який особисто редагував та відстежував якість праць своїх сподвижників. Найперше це стосується видання «Книга Марсова или воинских дел от войск царского

* Слісаренко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету імені О.Гончара
E-mail: a.slisarenko@ukr.net

величества...» (вперше побачила світ 1713 р.)¹. Згодом з'явився «Журнал или Поденная записка [...] государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира»². У цих публікаціях формулювалося офіційне бачення подій, котрі відбулися під Полтавою та на берегах Дніпра навесні – улітку 1709 р. Більш популярним викладом стала видана вже наприкінці XVIII ст. багатотомна праця І.Голикова, яка містила окремі елементи наукового аналізу із залученням значної документальної бази петровської епохи (наших подій стосується шістнадцятий том)³. Однак І.Голиков, як палкий прихильник Петра I, компопував матеріал, маючи на меті, у першу чергу, створити панегірик цареві, а не наукове дослідження Північної війни. Праці істориків В.Бергмана, Д.Бутурліна, І.Нехачина⁴ теж не відрізнялися глибоким аналізом джерел, маючи по суті пропагандистську мету. У закордонній історіографії чи не першим, хто звернувся до аналізу подій під Полтавою, став Ф.Вольтер. Його праця, що вийшла друком 1731 р., спиралася на свідчення очевидців, головним чином зі шведського боку, а тому також давала не надто адекватну картину⁵. Крім того, було видано офіційні записки Ґ.Адлерфельда та А.Левенгаупта (до сьогодні не перекладалися російською чи українською мовами), які, утім, теж не вільні від емоційного забарвлення (особливо спогади останнього). Виходили вони через 30–50 років після полтавських подій і в їх текстах відчувається втручання редакторської руки, не говорячи вже про суб'єктивний підхід⁶.

Науковий період вивчення кампанії 1709 р. в російській історіографії почався з праць О.Карцова (1851 р.)⁷ та Ґ.Леєра (1865 р.)⁸, певний крок у цьому напрямі зробив І.Павловський (1895 р. та перевидання 1908 р.)⁹. Суттєвими досягненнями, насамперед аналізом джерел, відзначалися публікації, що з'явилися до 200-річчя Полтавської битви. У студіях М.Юнакова, В.Полікарпова, О.Мишляєвського, крім введення в обіг значної кількості архівних матеріалів, досліджувалися переважна більшість військово-стратегічних та оперативно-тактичних аспектів кампанії Карла XII проти Росії 1707–1709 рр., у тому числі дано більш реалістичні, ніж у І.Голикова та його послідовників, описи бойових дій на території України та

¹ Див.: Книга Марсова или воинских дел от войск царского величества... – Санкт-Петербург, 1766. – 192 с.

² Див.: Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого): В 2 вып. – Москва, 2004. – 635 с.

³ Голиков И.И. Дополнения к деяниям Петра Великого, мудрого преобразователя России. – Т.ХVI. – Москва, 1788.– 462 с.

⁴ Бергман В. История Петра Великого. – Т.3. – Кн.12: 1709–1710. – Санкт-Петербург, 1833. – 308 с.; Нехачин И.В. Новое ядро Российской империи. – Ч.2. – Москва, 1795. – 510 с.; Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. – Ч.1. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1820. – 744 с.

⁵ Вольтер Ф. История Карла XII, короля Швеции, и Петра Великого, императора России. – Санкт-Петербург, 1999. – 304 с.

⁶ Див.: Leben des ... Generals Graf Adam Ludwig Löwenhaupts bon ihm selbst beschrieben. – Altona; Lübeck, 1760. – 532 s.

⁷ Карцов. Военно-исторический обзор Северной войны. – Санкт-Петербург, 1851. – 134 с.

⁸ Леер Г.А. Поход 1709 года // Шкваров А.Г. Полтавская битва: К 300-летию «Преславной баталии». – Москва, 2009. – С.352–379.

⁹ Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и её памятники. – Полтава, 1908. – 243 с.

під Полтавою зокрема¹⁰. У цілому ж ці дослідження перебували в ідеологічних парадигмах великодержавної Росії, а згадані автори, як військові чини, повинні були узгоджувати наукову достовірність та об'єктивність своїх праць з актуальними вимогами імперських реалій.

Радянська наука, як не дивно, у вивченні Полтавської битви топталася на місці аж до середини 1980-х рр. Опинившись у жорстких ідеологічних «лещатах» (набагато міцніших, ніж у дореволюційний час), історики публікували дуже невеликі брошури чи статті або загального характеру, або вузькотематичні, як-от В.Шперк¹¹ чи С.Гербановський¹² (у 1939 та 1952 рр.). Доволі ґрунтовне дослідження історіографії цього часу здійснила Л.Скрипник у своїй дисертації, тож автор цієї статті не бачить потреби повторювати її висновки¹³. Названі публікації переважно повторювали ті чи інші ідеологеми, котрі склалися ще у XVIII ст. – «одностайна підтримка» українським народом політики Петра I як «захисника Вітчизни» від «шведських загарбників», незначна купка «ошуканих» І.Мазепою вимушених «зрадників», замовчування ролі й місця Запорізької Січі в подіях 1709 р., ряд легендарних епізодів власне Полтавської битви: домовленість сторін про бій на 29 червня і «підступний» учинок Карла XII щодо його початку 27 червня; зрада унтер-офіцера на прізвище Немчин напередодні битви та його повідомлення про полк, укомплектований новобранцями; героїчна оборона невеличким гарнізоном у складі двох батальйонів десяти редутів від переважаючої шведської армії; полум'яна промова Петра перед російськими полками; героїчна поведінка самого царя, котрий особисто ліквідував прорив шведської піхоти на правому фланзі; величезна кількість убитих ворогів за незначних втрат російської армії; панічна втеча шведів до Дніпра та ін. Подібних штампів не уник навіть академік Є.Тарле у своїй монографії про Північну війну, де Полтавській кампанії присвячено 20% тексту.

На дослідження радянського періоду не вплинули два безумовних досягнення – відновлення дореволюційної публікації матеріалів Петра I (у 1946–1952 рр. вийшли друком три томи, присвячені 1708–1709 рр.)¹⁴ та ювілейна збірка статей, що прямо чи опосередковано стосувалися Полтавської битви. Так, Є.Колосов переконливо довів факт значного заниження в попередній літературі артилерійської потужності російських військ, а Т.Бикова обґрунтувала слабку достовірність російських друкованих джерел цього часу та значну залежність від них (а значить і малу достовірність) західноєвропейських¹⁵.

¹⁰ Юнаков Н. Полтавская операция 1709 года // Военный сборник 1909 [репринт]. – К., 2009. – С.149–218.

¹¹ Шперк В.Ф. Инженерное обеспечение Полтавской битвы (к 230-летию Полтавской битвы). – Москва, 1939. – 32 с.

¹² Гербановский С.Е. Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения // Из истории русского военно-инженерного искусства. – Москва, 1952. – С.51–62.

¹³ Скрипник Л.В. Полтавська битва 1709 р.: причини, хід та історичне значення для України: Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009. – 28 с.

¹⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1 (январь – декабрь 1709). – Москва, 1950. – 526 с.; Вып.2.– Москва, 1952. – 1620 с.

¹⁵ Бикова Т.А. Первые печатные источники о Полтавской победе // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. – Москва, 1959. – С.351–358.

Утім ці висновки практично тридцять років не використовувалися радянською історіографією.

Певним позитивом можна вважати появу україномовної радянської історіографії бою під Полтавою. Слід згадати праці В.Дядиченка, О.Козаченка, В.Шутого та А.Маркевича, котрі виходили впродовж 1946–1970 рр.¹⁶ Характерно, що головні студії останнього публікувалися в Києві, але російською мовою. Цим дослідженням властиві всі зазначені вище вади. Це пояснюється здебільшого об'єктивним фактором – цілковитою залежністю української радянської історичної науки від партійно-марксистської цензури. Лише кінець 1980-х рр. позначився відчутними позитивними зрушеннями.

Однією з перших і найкращих праць цього часу можна вважати спільну студію М.Павленка та В.Артамонова¹⁷. Саме тут уперше в радянській історіографії було переглянуто традиційну цифру російського корпусу під Переволочною в бік її збільшення до 12 тис. вояків. Незабаром В.Артамонов видав монографію, присвячену цій проблемі¹⁸. Він продовжував працювати над цією тематикою й у подальшому, однак суттєвих нових висновків у його працях не помітно. Також випустив дві монографії М.Павленко, проте автор залишився в полоні попередніх стереотипів¹⁹. Важливе значення для вивчення Полтавської битви мала невелика стаття А.Васильєва, в якій відроджувалися найкращі здобутки російської історіографії початку ХХ ст.²⁰ Усі подальші дослідники так чи інакше зверталися до цієї студії. Утім автор здійснив лише одну публікацію в даному напрямі в 1992 р. і більше до цієї тематики не повертався.

У цей же час починає формуватися петербурзька школа дослідників Полтавської битви в особі Ю.Бесп'ятих, В.Возгірина, П.Кротова, Т.Таїрової-Яковлевої. Найважливішою їхньою заслугою, на нашу думку, стало введення в науковий обіг нових документів і матеріалів. Особливо це стосується Т.Таїрової-Яковлевої, котра віднайшла нібито втрачений архів І.Мазепи, і П.Кротова, який працює над меншиковськими паперами. В їхніх працях висунуто цілий ряд цікавих гіпотез щодо подій Полтавської битви та їх подальшого трактування в російській історіографії²¹.

¹⁶ Дядиченко В.А. Полтавская битва. – К., 1959. – 44 с.; Козаченко А.И. Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. – Москва, 1945. – С.31; Маркевич А. Великий подвиг: К 250-летию Полтавской битвы. – К., 1959. – 158 с.; Его же. Разгром Карла XII. – К., 1946. – 114 с.; Шутого В.С. Северная война (1700–1721). – Москва, 1970. – 160 с.

¹⁷ Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. – Москва, 1989. – 270 с.

¹⁸ Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – Москва, 1990. – 208 с.

¹⁹ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – Москва, 1984. – 190 с.; Его же. Пётр Великий. – Москва, 1990. – 591 с.

²⁰ Васильев А.А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении // Военно-исторический журнал. – 1989. – №7. – С.62–67.

²¹ Бесп'ятих Ю.И. Как ваше слово отзовется? О рецензии Н.И.Павленко (Наука и жизнь. – 2006. – №3. – С.69–75) на мою книгу «Александр Данилович Меншиков: мифы и реальность» // Меншиковские чтения: 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С.105–124; Возгрин В.Е. Военно-политический конфликт в период пребывания Карла XII в Турции (1709–1714) (по неопубликованным источникам) // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени (к 200-летию подписания Тильзитского договора). – Санкт-Петербург, 2008. – С.57–75; Кротов П.А. П.Н.Крѣкшин и сотворение мифов о Полтавской битве 1709 г. // Меншиковские чтения: 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С.67–83; Его же. Пётр I и Карл XII на полях под Полтавой (сравнительный анализ полководческого искусства) // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего

У зв'язку з 300-літтям бою під Полтавою в Росії вийшло декілька праць різного ґатунку, серед яких виокремимо дослідження О.Беспалова, В.Красикова та О.Шкварова²². Однак ці автори розглядали історію Північної війни у цілому й подій під Переволочною торкалися лише побіжно. Більш детальним було дослідження Б.Григор'єва, який, на відміну від інших російських дослідників, дуже широко використовував закордонні джерела та літературу²³.

Певні здобутки у цей час мала й українська історіографія. Насамперед слід указати на праці О.Сокирка та більш популярну студію С.Миколаєнка²⁴. В останній, до речі, автор подав цифри російської погоні, що властиві радянським працям – 9 тис. особового складу. Окреме специфічне місце в українській історіографії займають розробки полтавського історика В.Молтусова²⁵. Практично всі ці праці написані російською мовою, більшість із них опубліковано за межами України. Тут аналізуються різноманітні аспекти Полтавської битви, але автори вкрай побіжно торкаються проблематики Переволочної.

У запропонованій статті буде здійснено реконструкцію подій під Переволочною з урахуванням сучасних досягнень російської та української історіографій, спираючись на принципи історизму й об'єктивності та уникаючи політичних тлумачень. Автор сподівається проаналізувати вже відомі джерела за допомогою методів історичної реконструкції, ефективно застосованих у працях українського дослідника І.Стороженка щодо подій української військової історії початку – середини XVII ст.²⁶ Крім того, повторне вивчення джерел також дає цікаві результати, що продемонстровано в неоднозначних працях петербурзького історика П.Кротова, який переконливо довів літературно-міфологічний характер цілого ряду епізодів Полтавської битви, створених автором XVIII ст. П.Крьюкшиним, а в нього запозичених пізнішими істориками аж по сьогодні²⁷. Аналогічні критичні висновки щодо іншого авторитетного джерела XVIII ст. – «Оповідань про Петра Великого» А.Нартова – зроблено сучасним російським дослідником Ю.Безп'ятих²⁸. У цій статті використовуватимуться

времєни. – Санкт-Петербург, 2008. – С.48–57; *Его же*. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). – Санкт-Петербург, 2009. – 416 с.; *Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. – Москва, 2007. – 271 с.

²² *Беспалов А.В.* Северная война: Карл XII и шведская армия: Путь от Копенгагена до Переволочной: 1700–1709. – Ч.1. – Москва, 1998. – 48 с.; *Его же*. Битвы Великой Северной войны. – Москва, 2005. – 254 с.; *Красиков В.А.* Северная война, или Блицкриг по-русски. – Москва, 2010. – 480 с.; *Шкваров А.Г.* Полтавская битва: К 300-летию «Преславной баталии». – Москва, 2009. – 448 с.

²³ *Григорьев Б.Н.* Карл XII, или Пять пуль для короля. – Москва, 2006. – 550 с.

²⁴ *Сокирко О.* Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27.VII.1709 // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С.40–50; *Його ж*. Український Рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709: У 2 ч. – Ч.1. – К., 2008. – 77 с.; Ч.2. – К., 2009. – 69 с.; *Николаєнко С.А.* Полтавская битва. – Х., 2009. – 122 с.

²⁵ *Молтусов В.А.* Военное искусство русской армии в Полтавском сражении // Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2009. – С.223–228; *Его же*. Полтавская битва 27.VI.1709: уроки истории. – Москва, 2009. – 512 с.; *Его же*. Русская кавалерия в Полтавском сражении // 300 лет Полтавскому сражению: Спец. совм. выпуск «ВИЖ» и «Старый Цейхгауз», 2009. – С.32–37.

²⁶ *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Кн.1: Воєнні дії 1648–1652. – Дніпропетровськ, 1996. – С.14.

²⁷ *Кротов П.А.* П.Н.Крещин и сотворение мифов... – С.67–83; *Его же*. Битва при Полтаве... – С.262.

²⁸ *Безп'ятих Ю.Н.* Как ваше слово отзовется?... – С.105–124.

російські документи часів Петра I, що їх уміщено в кількох збірках²⁹, спогади шведських учасників подій, які публікувалися останнім часом в Україні³⁰. При цьому слід пам'ятати, що мемуари Г.Піпера, К. де Турвіля та С.Понятовського писалися через двадцять – тридцять років; натомість спогади Д.Крмана хоча і складено через рік – півтора, однак людиною він був невійськовою, тому багато що оцінював фрагментарно, або ж із чужих слів. Архіви шведської армії загинули на берегах Дніпра. У 1711 р. така ж доля спіткала більшу частину архівів російського війська, але вже на Пруті. Запропонована автором версія подій 27–30 червня 1709 р. не претендує на остаточне розв'язання спірних питань, але має на меті привернути увагу наукового загалу й висловити свої гіпотези, можливо із залученням додаткових джерельних матеріалів.

Уважається, що близько 11-ї год. 27 червня 1709 р. шведська армія зазнала поразки на Полтавському полі й залишки розбитих полків почали збиратися в табір біля села Пушкарівки. Їх переслідування росіянами було символічним і здійснювалося незначними силами іррегулярної кінноти: башкир, калмиків, татар, українських козаків І.Скоропадського, – загалом навряд чи більше 3–4 тис. чол. (за даними компілятивного видання, українців було близько 1,5 тис., основна маса калмицької кінноти запізнилася до початку бою, тому її чисельність становила до 3 тис.)³¹. Можливо, брали участь також і донські козаки, адже напередодні бою їх привів князь В.Долгорукий (майже 3 тис. шабель)³². До 19-ї години вечора шведи обідали, приводили до ладу свої підрозділи й на вечірній зорі виступили в напрямку Санжар.

За відступаючими було вислано погоню, нібито ввечері 27 червня, коли шведська армія або перебувала в таборі, або щойно виступила звідти. До табору шведів від поля бою було трохи більше 5 км. Для їх подолання кінноті вистачило б максимум години, але російські історики одноставно твердять, що погоня наспіла до Переволочної лише вранці 30 червня (близько 7–8-ї год.), а як свідчить у своїх спогадах Г.Піпер, у виснаженому стані³³. Напрошується висновок: або погоню відрядили не ввечері 27 червня, а лише пізнім ранком наступного дня, або ж росіяни десь суттєво забарилися. Погоню складав так званий корволант: кінні полки та піхота верхи без обтяжливого обозу з кількома легкими гарматами. Відстань до Переволочної вони повинні були пройти годин за 15, а коли взяти до уваги ночівлю, то військо могло, виступивши вранці 28 червня, уже за добу бути над берегом Дніпра. Насправді ж росіяни досягли Переволочної лише через дві доби, а якщо пристати на офіційну версію – то через дві з половиною. Виходить, що розгромлена шведська армія з чималеньким обозом, майже 3 тис. російських полонених, можливо такою ж

²⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1; Т.IX. – Вып.2; Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы. – Москва, 2011. – 807 с.

³⁰ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708–1709). – К., 1999. – 160 с.; Нотатки про 1709 р. прапорщика Густава Абрама Піпера // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2009. – С.750–765; Записки мазовецького воеводи С.Понятовського про події його життя // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – Т.1. – К., 2008. – С.631–643.

³¹ Битва под Полтавой, 1709 // Солдат на фронте. – 2005. – №42. – С.31.

³² История Преображенского полка. – Москва, 1859. – С.107.

³³ *Грот Я.К.* О пребывании пленных шведов в России при Петре Великом // Труды Я.К.Грота. – Т.IV: Из русской истории. – Санкт-Петербург, 1901. – С.32.

кількістю власних поранених випередила російський корволант десь на двадцять годин.

Причин затримки могло бути три. Спочатку вранці 28 червня російська погоня дісталася Пушкарівки та покинутого шведського табору. Очевидно, якусь кількість возів із майном, полонених та загиблих було залишено. Росіяни заходилися грабувати цей обоз, про що пише О.Сокирко³⁴. Тоді ж, уранці, російське військо зустрів генерал І.Меєрфельд, відправлений шведським королем нібито для перемовин про перемир'я. Він від'їхав від Старих Санжар лише 5 км³⁵. Хоча російські та радянські автори стверджують, що маневр відволікання Петро І розгадав відразу, проте погоня все-таки чекала наказу царя й згаяла декілька годин. Ані Р.Боур, ані М.Голіцин не наважилися б на самочинні дії. Очевидно, через це Петро відправив додаткові сили з князем О.Меншиковим – не стільки з метою підсилення, скільки з тим, аби мати на чолі погоні самостійного й рішучого полководця. Третьою затримкою стала річка Кобилячка. На світанку 29 червня, тобто пройшовши за добу близько 70 км (якщо погоня вирушила вранці 28-го), а це означало швидкість близько 6–7 км за годину руху, чи навіть менше, росіяни зіткнулися зі шведським ар'єргардом, відбувся бій, деталі якого невідомі. Як писав учасник подій лейтенант Ф.Вейє, шведи відбили атаку росіян³⁶. Нібито командував останніми вже О.Меншиков, а бій закінчився близько 8-ї ранку цього ж дня³⁷. У донесенні він пише про втрати як незначні, але для О.Меншикова характерно у звітах не лише викривлювати деталі, але й відверто брехати, як це було пізніше у випадку бою під Одулянувом³⁸. Про те, що росіяни зазнали певних втрат, свідчила наявність на р. Кобелячці в районі с. Пришиб могильного кургану з хрестом, на якому був напис про поховання тут російських солдатів 30 червня 1709 р. Могили описував полтавський історик І.Павловський ще на початку ХХ ст. Він висловив сумнів в автентичності напису та відніс поховання до бою 12 квітня 1709 р., коли втрат зазнали частини генерал-лейтенанта К.Ренне³⁹. Переконливих доказів своїх сумнівів І.Павловський не навів. Слід мати на увазі, що село Пришиб розташоване західніше Ворскли, а частини К.Ренне перебували на східному березі цієї річки, тому більш імовірно, що й загиблих у квітневому бою росіяни поховали там же. Західний берег Ворскли перебував під шведським контролем аж до кінця червня, а вони навряд чи ховали б росіян із почестями та й доволі далеко від місця бою. Залишається припустити, що в могилі на р. Кобелячці все ж поховано російських солдатів, які загинули вранці 29 червня 1709 р. Курган був значним, адже зберігався не менше 200 років, а за такий час невеликі земляні насипи опливають та зникають. У будь-якому разі до Переволочної ще залишалося 36 км, а російська погоня долала цю відстань цілу добу, та ще й прийшла виснаженою. Якось не в'яжеться це з перемогою росіян над шведським

³⁴ Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві... – С.49.

³⁵ Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – Х.; Стокгольм, 2009. – С.230.

³⁶ Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.26. – К., 1931. – С.225.

³⁷ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – С.52.

³⁸ Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая... – С.35.

³⁹ Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и её памятники. – С.211.

заслоном. Шведський автор П.Енглунд, навпаки, пише, що ар'єргард генерала К.Крейца успішно відбив російську атаку⁴⁰.

Яким же конкретно був склад російського корволанту? Поширена цифра в 9 тис. вояків у О.Меншикова походить від «Обстоятельной реляции...»⁴¹. Однак у праці М.Павленка та В.Артамонова названо 12 тис. у М.Голіцина та Р.Боура у складі гвардійської бригади й шести драгунських полків⁴². Це суперечить даним, наприклад, М.Азначевського, який указував, що до погоні входило десять драгунських полків і гвардійська бригада на конях⁴³. Як же подолати ці суперечності та визначити реальний склад російських сил? Зазвичай до складу гвардійської бригади входили два найкращих полки – Преображенський і Семенівський, які були найбільшими в армії й нараховували разом сім батальйонів (на початку Полтавської битви – понад 6,3 тис. чол.)⁴⁴. За даними ж петербурзького автора П.Кротова, у Переволочнлянській операції обидва полки мали чисельність 4783 чол.⁴⁵ У шести драгунських полках за штатом 1708 р. повинно було бути 30 ескадронів та 7,2 тис. чол., однак реально через високий рівень дезертирства та захворюваності відчувався значний некомплект – 20–25%, отже могло налічуватися 5,5 тис. Проте А.Васильєв теж стверджує, що драгунських полків було десять, окрім піхоти на конях⁴⁶; цю саму цифру наводить і «Обстоятельная реляция...»⁴⁷. А це означає, що самих лише регулярних військ мало бути до 15 тис. Схожу чисельність у своїх спогадах подає С.Понятовський – 14 тис. кінноти. Очевидно, він мав на увазі і драгунів, і посаджених на коней гвардійців⁴⁸. Не зовсім зрозумілий склад піхоти. «Обстоятельная реляция...» називає Інгерманландський та Астраханський полки, які іноді включалися до складу гвардійської бригади. П.Енглунд пише тільки про Семенівський полк⁴⁹. Розбіжність долається вказівкою тієї ж таки «Обстоятельной реляции...», яка говорить, що з князем О.Меншиковим «ще декілька полків інфантерії надійшло». Цілком можливо, що це й були два вказаних вище полки. Це дає ще шість батальйонів піхоти (3 тис. до Полтавської битви). На 4 червня 1709 р. командир Астраханського полку Р.Безобразов подав відомості про його чисельність – 1430 чол., у тому числі 1153 чол. бойового складу⁵⁰. Уже згаданий нами П.Кротов визначає чисельність Інгерманландського й Астраханського полків у 3722 чол.⁵¹ В.Артамонов та М.Павленко пишуть, що з О.Меншиковим було навіть по три полки піхоти і кавалерії. Тобто у цьому випадку набирається разом п'ять полків піхоти та тринадцять кінноти⁵². Отже біля Переволочної росіяни могли мати по 9 тис. піхотинців і кавалеристів,

⁴⁰ *Енглунд П.* Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – С.237.

⁴¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1. – С.265.

⁴² *Павленко Н.И., Артамонов В.А.* 27 июня 1709. – С.243.

⁴³ История Преображенского полка. – С.196.

⁴⁴ *Васильев А.А.* О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении. – С.63.

⁴⁵ *Кротов П.А.* Битва при Полтаве... – С.389.

⁴⁶ Там же. – С.65.

⁴⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1. – С.141.

⁴⁸ Записки мазовецкого воеводи С.Понятовского... – Т.1. – С.638.

⁴⁹ *Енглунд П.* Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – С.243.

⁵⁰ Архив князя Куракина. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1892. – С.110.

⁵¹ *Кротов П.А.* Битва при Полтаве... – С.389.

⁵² *Павленко Н.И., Артамонов В.А.* 27 июня 1709. – С.243.

або трохи менше (враховуючи втрати гвардії під час Полтавської битви), але загалом щонайменше 17 тис. чол. Однак і це ще не все. Дослідники пишуть про участь у погоні іррегулярних підрозділів – українських козаків С.Палія та калмицької кінноти⁵³. Воно й зрозуміло, адже ці частини в армії Петра I виконували функції пізніших гусар: розвідка та переслідування відступаючого супротивника. Кількість цієї кінноти невідома, але щонайменше тих та інших було по півтисячі. С.Палій уважався авторитетним полковником і його відправили командувати явно не сотнею – другою вершників. Таким чином російські сили під Переволочною щонайменше склалися з 18 тис. вояків. Мали вони й гармати. Вказується на наявність двох батарей кінної артилерії (тобто 8 стволів). Але могла бути й артилерія гвардійської бригади, як це було в бою під Лісною⁵⁴, а вона нараховувала 20 гармат. Навряд чи Петро I дозволив би гвардії переслідувати ворога без власних гармат. Хоча, імовірно, не всі їх було взято на операцію. І останнє невеличке «але». Із донесень О.Меншикова випливає, що він наздогнав М.Голіцина вже біля Кобеляк, або й раніше, та взяв участь у сутичці при переправі через р. Кобелячку, про що ми вже вище згадували⁵⁵. Однак уранці 30 червня біля Переволочної його не було, і з'явився він дещо пізніше, приблизно на годину – дві. Чому так сталося, джерела мовчать.

Спробуємо тепер проаналізувати можливості опору корпусу О.Меншикова шведської армії. Адже в розпорядженні А.Левенгаупта залишалось чимало вояків – майже стільки, скільки було й при Лісній. Шведські автори багато пишуть про падіння дисципліни та бойового духу армії (хоча висновки А.Стіл्लе тут суперечать баченню П.Енглунда). Торкнемося суто військово-організаційного моменту. Відповідно до російських офіційних даних, у полон потрапило 34 полки (12 піхотних і 22 кавалерійських), із них 6 – німецьких. До речі, ці полки одразу після здачі в полон погодилися перейти на російську службу⁵⁶.

За російськими даними виходить, що у шведських полках здався 41 старший офіцер (від майора до полковника). При цьому на 11 піхотних полків (без гвардійського) було лише 8 штаб-офіцерів, тобто на полк не припадало навіть одного. У гвардійському полку було два старших офіцери на чотири батальйони. У кінноті на полк припадало менше двох штаб-офіцерів (31 на 22 полки)⁵⁷. Виходить, що деякі шведські батальйони, особливо в піхоті, повинні були йти в бій на чолі з молодшими офіцерами. Чи міг А.Левенгаупт бути спокійним щодо точності та якості керівництва підрозділами? До того ж ми не знаємо, чи були серед цих офіцерів поранені, адже російські джерела взагалі їх не згадують. Складається враження, що серед полонених шведів поранених не було. Якщо допустити, що деякі штаб-офіцери також могли бути поранені, то картина для шведського командування виглядала вкрай сумною.

⁵³ История Северной войны: 1700–1721. – Москва, 1987. – С.86; Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. – С.244; Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – С.237, 245, 261.

⁵⁴ Артамонов В.А. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесном: 1708. – Москва, 2009. – С.39.

⁵⁵ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – С.52.

⁵⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1. – С.297.

⁵⁷ Там же. – С.268–271.

Тут же слід згадати, що в «Обстоятельной реляції...» згадано померлого від ран командира шведських канонірів полковника Бонова. Але шведськими гарматами в Полтавському бою командував капітан Клекберг, полковник Бонов, очевидно, залишався в таборі з рештою артилерії. Коли ж він зазнав смертельного поранення? Чи не під час сутички на р. Кобелячці?

У російській літературі співвідношення переможців та полонених завжди подається як неабияка подія. До появи «Обстоятельной реляції...» фігурували показники 8, 10, 14 тис. шведів. В усякому разі таку чисельність послідовно подавав у своїх доповідях Петрові І О. Меншиков відразу після перемоги⁵⁸. У записках сучасника подій чернігівського воеводи І. Желябужського, котрий перебував у той час у Москві, виступає менша цифра – 6 тис.⁵⁹ Але 15 липня 1709 р. в офіційному виданні «Відомости» було повідомлено про «понад 15 тис. війська неприятельського»⁶⁰. Цю офіційну цифру було уточнено переліком за родами військ, де названо чисельність у 14 956 чол. бойового складу та ще 1308 – допоміжного (візники, лікарі, полкові пастори тощо). Це дає 16 264 особи – суму, яка надалі й фігуруватиме як остаточна в усіх пізніших російських джерелах та літературі, а також і закордонній, цілком залежній від підцензурного російського джерела, як це встановлено ще півстоліття тому Т. Биковою⁶¹. Слід додати ще як мінімум 1300 шведів, котрі дісталися з королем правого берега Дніпра, то виходить – початково було 17,5 тис., включаючи небойовий склад, поранених та хворих, але це суттєво більше, ніж було шведів після бою 27 червня. І це за умови, що шведи не зазнали втрат дорогою, де нібито загинула якась кількість від спраги та спеки, та ще й сутичка на річці Кобелячці. Правда, щодо останньої, то можна припустити, що опір там чинив ар'єргард запорожців і шведи втрат не зазнали. Аби усунути цю суперечність, М. Павленко та В. Артамонов зараховують до числа 16 тис. полонених ще й українців, хоча в «Обстоятельной реляції...» цього не простежується. Припущення вони підтверджують наявністю серед трофеїв 14 гетьманських і запорізьких клейнодів⁶². Однак скільки ж могло бути українців вони не подають. Якщо йти іншим шляхом, тоді доведеться визнати, що втрати шведської армії в бою 27 червня завищено на 2,5–3 тис., і залишити відкритим питання про полонених українців. В усіх цих викладках автор не враховує, що, крім військових, до рук росіян потрапило декілька тисяч цивільних (до 5 тис.), що дозволило П. Енглунду стверджувати, що в полон здалося майже 23 тис. чол.⁶³

Якщо підсумувати драматизм становища А. Левенгаупта опівдні 30 червня 1709 р., то ситуація суттєво відрізняється від російської версії подій. Проти 18–19 тис. вояків на чолі з О. Меншиковим, М. Голіциним та С. Палієм при близько 20 гарматах шведський генерал міг виставити 12 тис. знесилених, майже без боєприпасів солдатів, маючи в тилу 2,5 тис. поранених і хворих та

⁵⁸ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – С.53; Полтавская битва 27 июня 1709 г.: Документы и материалы. – С.340.

⁵⁹ Записки Желябужского: С 1682 – по 2 июля 1709 г. – Санкт-Петербург, 1840. – С.249.

⁶⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1. – С.265–273.

⁶¹ Бывова Т.А. Первые печатные источники о Полтавской победе. – С.356–357.

⁶² Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. – С.246.

⁶³ Энгелунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – С.266–267.

5 тис. цивільних. Уже згаданий нами учасник подій Ф.Вейе подає ще менші цифри боездатних – 1,2 тис. піхотинців і 8 тис. кіннотників⁶⁴. Можливо, їм могли допомогти близько 3 тис. запорожців, але й тоді перевага залишалася не на їхньому боці. У сучасній російській літературі чисельність полонених шведів суттєво зменшено – до 13,5 тис. бойового складу, очевидно разом із пораненими та хворими⁶⁵.

В умовах очевидної військової переваги росіян, гострої нестачі офіцерських кадрів, слабкого забезпечення боеприпасами та продовольством А.Левенгаупт, який і раніше був схильний до песимізму, вимушено пішов на переговори з росіянами. Упродовж двох годин було опрацьовано доволі стандартні умови капітуляції шведської армії й опівдні вона склала зброю. Щоправда росіяни відразу порушили умови капітуляції, пограбувавши шведських офіцерів, про що іронічно писав Д.Крман⁶⁶. Наступного дня до Переволочної прибув сам Петро І. Очевидно тоді ж було віддано наказ про страту полонених запорожців, яких цар уважав зрадниками.

Автор розуміє, що ці викладки залишають більше питань, аніж дають відповідей, але сподівається, що матеріал спонукатиме дослідників до дискусії та пошуку нових джерел.

⁶⁴ Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейе. – С.225.

⁶⁵ Битва под Полтавой, 1709. – С.47.

⁶⁶ Крман Д. Подорожній щоденник. – С.107.

The proposed article analyzes the situation that has developed between the Poltava battle and surrender of the Swedish army at Perevolochna in June 1709. In particular, the author defends the idea that Russian forces near Perevolochna far exceeded the numbers that are in traditional historiography.

Keywords: *guards, dragoons, irregular cavalry, redouts, river crossing, siege, capitulation.*

А.Ю.Скрипник*

РОЗВІДУВАЛЬНО-ДИВЕРСІЙНІ ЗАХОДИ НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ АГЕНТУРИ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1806–1814 рр.)

Розглядається ступінь ефективності розвідувально-диверсійних заходів, проведених під керівництвом французького генерального штабу та спрямованих на підрив боєздатності російських військ шляхом спроб знищення тилової інфраструктури на території Правобережної України впродовж 1806–1814 рр.

Ключові слова: розвідка, диверсії, війська, командування, управління.

Історичне вивчення проблем, пов'язаних із місцем українських земель у планах імператора Наполеона Бонапарта на початку ХІХ ст., не втрачає своєї актуальності й досі. Ґрунтовна підготовка вторгнення в межі Російської імперії не тільки регулярних військ, а й усіх спеціальних силових структур французької держави зумовила багатовекторність наукових досліджень істориків у період з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Одним із таких актуальних напрямів стала проблематика планів Наполеона в контексті підготовки до майбутньої війни, а саме комплексу послідовних диверсійних акцій на території правобережних губерній України, спрямованих на забезпечення сприятливих соціально-економічних умов для широкомасштабної воєнної кампанії.

Усвідомлення значення та ефективного використання Наполеоном військової розвідки як дієвого фактора підготовки до майбутніх баталій давало йому беззаперечну стратегічну перевагу в попередніх війнах і заздалегідь ставило командування європейських армій у програшне становище. Це дає підстави стверджувати про якісно новий рівень тогочасної розвідувальної справи, якій французький імператор та його генеральний штаб надали системного й послідовного характеру, унаслідок чого напередодні війни 1812 р. на території російських західних губерній було створено розгалужену шпигунсько-диверсійну мережу.

Історіографія щодо планів французів надзвичайно велика та водночас доволі суперечлива: праці російських і польських істориків кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., література радянського періоду й, звісно, студії українських дослідників. Заслуговує на увагу бачення цієї проблематики та подальших шляхів її розвитку київським істориком О.Захарчуком¹.

Серед завдань нашого дослідження виділяємо, зокрема, такі: по-перше, спираючись на документальні джерела з архівів України й Росії, висвітлити об'єктивну ситуацію стосовно планів і подальших дій французів та їхніх союзників поляків на анексованих Росією територіях; по-друге, довести поетапність і ступінь ефективності виконання запланованих диверсійних акцій і заходів, спрямованих на підрив боєздатності російської армії та дестабілізацію ситуації у краї.

* Скрипник Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка
E-mail: skranat@i.ua

¹ Захарчук О.М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона І до південно-західних окраїн Російської імперії // Український історичний журнал. – 2014. – №1. – С.169–187.

Історія цієї великої, вдало задуманої, спланованої кампанії складалася з декількох етапів. Перший, підготовчий, бере свій початок із 1806 р., коли у Правобережну Україну почала проникати велика кількість шпигунів, більшість з яких були колишніми офіцерами військ Речі Посполитої. Користуючись широкою підтримкою місцевого польського дворянства, вони повинні були збирати відомості про дислокацію військ, природні умови, шляхи, вивчати місцевість, стежити за фортецями, складами провіанту, а також сіяти паніку, поширювати панічні чутки. Це неабияк турбувало російське військове командування. М.Кутузов у своєму рапорті Олександрові I від вересня 1806 р. згадував про шпигуна Фальківського, який вів стеження за російськими військами в районі Кам'янця-Подільського й Лемберга (Львова), а потім поїхав до Константинополя таємним емісаром від Бонапарта². Таким чином, за короткий час французи були добре обізнаними з районами дислокації військ, станом баз постачання, що істотно полегшувало військове планування. Уже в листопаді 1806 р. очільник російського МВС граф В.Кочубей інформував київського військового губернатора М.Кутузова: «Уважно спостерігаємо за суспільними настроями у вашій губернії», і просив детальніше повідомити про знайдені антиурядові прокламації, надруковані у Варшаві й підписані відомим польським генералом Я.Домбовським, в яких той підбурював поляків проти російських властей³. Усвідомлюючи, якої шкоди може завдати їхня діяльність у сфері інформованості майбутнього супротивника щодо стану військ, воєначальники намагалися застерігати один одного про таку небезпеку та вживати запобіжних заходів. На контролі київського військового, волинського цивільного губернаторів та губернських правлінь перебувала справа, що розглядалася у Заславському нижньому земському суді, проти мешканця міста Полонного відставного підпоручика Сейнера, звинуваченого в поширенні чуток про «створення таємного товариства, зміну влади на Волині й Поділлі та допомогу могутнього західного друга». На допитах він зізнався, що подібні настрої панують серед більшості місцевих дворян. Упійманих, арештованих та підозрюваних у шпигунстві після допитів відправляли до Петербурга⁴.

У російській столиці були обізнаними з загальною ситуацією й уважали за потрібне давати необхідні інструкції місцевій владі. У грудні 1806 р. до військового та цивільного керівництва надійшов таємний циркуляр за підписом імператора: «Стало зрозуміло, що французький уряд не полишає спроб впливати на населення прикордонних із Польщею губерній шляхом розповсюдження провокативних чуток, засиланням шпигунів та всіма способами зваблення людей примарними надіями. Потрібно бути готовими до того, що емісари почнуть у губерніях бурхливу діяльність, і шукатимуть підтримки серед спраглих до новин, легковірних та необачних». Влада також не виключала можливої

² Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.26. – Оп.152. – Д.323. – Л.715–715 об.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1076. – Арк.6–7 зв.

⁴ Державний архів Житомирської області. – Ф.16. – Оп.4. – Спр.374. – Арк.4–4 зв., 12–19, 28–34 зв.; РГВИА. – Ф.103. – Оп.209 г, св.1. – Д.3. – Л.53; *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1962. – С.8–9.

готовності частини місцевого населення взятися до зброї. У цьому ж документі наказувалося: «Усю стару зброю, що залишилася в казенних місцях [...] після переозброєння армійських частин (рушниці, шаблі, тесаки тощо), терміново позвонити до арсеналів під нагляд артилерійського начальства»⁵. На той час цим новим і дещо неочікуваним загрозам російська влада могла протиставити тільки оборонну тактику, як-от активізацію роботи міської й земської поліції із дозволом за найменшої підозри заарештовувати та допитувати будь-кого, посилення караулів у місцях дислокації військ, складів і штабів. Утім цього, як свідчитимуть подальші події, буде замало.

Від 1808 р. територія Волині опинилася під прицілом геополітичних планів імператора Наполеона й розглядалася якщо не головним, то потенційним театром воєнних дій. У листі російського посла в Парижі А.Куракіна на ім'я Олександра І від березня 1809 р. йшлося: «У доповідній записці штабу імператорові Наполеону містяться плани послаблення Росії, а саме [...] відродження Польщі, кордони якої повинні проходити по Двіні й Дніпру»⁶. За цими планами Волинь повинна була стати частиною польської держави. У березні 1810 р. французький міністр закордонних справ Ж.Шампаньї виклав Наполеонові основні напрями дипломатичної підготовки до війни з Росією, рекомендуючи обіцяти Туреччині, Австрії та Варшавському герцогству нові території. У 1811 р. Ж.Шампаньї разом із поляками підготував меморандум, в якому пропонувалося почати війну з Росією «з потужної диверсії в бік Києва». Це мало «стати вирішальним чинником у війні на користь Франції» і дати привід назвати Україну «однією з найбагатших земель у світі». Того ж року французький імператор прийняв делегацію Варшавського герцогства на чолі з військовим міністром князем Й.Понятовським, яка наполегливо просила направити на Київ польський 20-тисячний корпус. Цього контингенту мало вистачити, тому що, по-перше, російські війська зв'язані на півдні війною з Туреччиною; по-друге, українське населення вороже ставиться до уряду й з моменту вступу французької армії у краї вибухне повстання⁷. І, нарешті, рапорт польського генерала М.Сокольніцького, поданий Наполеонові напередодні його вторгнення в Росію. У документі містився не тільки ґрунтовний аналіз військово-політичної ситуації на початок 1812 р., а й пропонувався детальний план воєнної операції на Правобережжі України. Не останнє місце в ньому приділялося розвідці та диверсіям⁸. Але всі ці дипломатичні маневри й розрахунки не змогли переконати Бонапарта розпочати кампанію саме на українських теренах.

⁵ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1076. – Арк.14–14 зв.

⁶ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы российского министерства иностранных дел: Серия первая: 1801–1815 гг. – Т.5: Апрель 1809 г. – январь 1811 г. – Москва, 1967. – С.23–24.

⁷ *Абалихин Б.С.* Отечественная война 1812 года на Юго-Западной России: Учебное пособие по спецкурсу. – Волгоград, 1987. – С.6–7.

⁸ *Сокольніцький М.* «Исполнено по высочайшему повелению...»: Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Сокольніцьким, с рекомендаціями «О способах избавления Европы от влияния России...» / Пер. с фр. В.А.Яновского; сост., предисл., примеч. О.А.Яновского. – Минск, 2003; *Захарчук О.М.* Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольніцького // Україна дипломатична. – Вип.7. – К., 2006. – С.377–385.

Відомо, що, плануючи похід на Росію, Наполеон велику увагу приділяв військовій розвідці. Французька агентура працювала на території Російської імперії, особливо у західних губерніях. Уже у грудні 1811 р. Бонапарт розглядав питання про створення окремої спеціальної служби при головному штабі для шпигунства, перехоплення листів і документів. Планувалося активно залучати поляків, які добре знали російську мову, територію Волині, Поділля та заслуговували на довіру⁹. Французькі розвідники використовували різноманітні способи й методи конспірації. Чинovníк російського міністерства поліції М. фон Фок доповідав своєму шефові: «Розповідають, що новим винаходом таємного листування французів з іноземними шпигунами є вшита до одягу, замість паперу, який шелестить, шовкова матерія, переважно зелена тафта. На ній пишуть розведеним у воді купоросом чи чорнильними горішками, що не змінюють кольору. Отримувач, змочивши купоросом написане, може все прочитати»¹⁰.

На зміну чотирирічному підготовчо-розвідувальному періоду до 1810 р. прийшов другий етап. Він передбачав планомірні масштабні диверсії, що мали спричинити безлад, створити атмосферу страху в усьому регіоні. Раптові великі пожежі зчинилися в Луцьку, Ковелі, Дубно та інших містах Волині. Останні два так постраждали від вогню, що генерал П.Багратіон, армія якого в той час дислокувалася у краї, наказав вивести війська з них, щоб хоч трохи полегшити становище населення. На Поділлі, за звітами губернських і повітових властей, «у червні – липні були сильні пожежі. Немирів згорів ущент, згоріла більша частина Тульчина та Брацлава, у Бердичеві вогонь знищив різних товарів на багато мільйонів рублів»¹¹.

9 липня 1811 р. в різних місцях Києва спалахнула величезна пожежа, яка швидко охопила все місто. Тільки на Подолі згоріла п'ята частина всіх будівель. Місто оповів гарячий дим, дихати було важко¹². «Згоріло близько 3800 будинків, серед яких близько тисячі міщанських хат. Якщо будинок від будинку не займався, то пожежа з'являлася самостійно. Коли на Печерську поставили посилену варту, там пожежа припинилася», – пригадували очевидці подій у своїх спогадах¹³. Серед міщан поширювалися чутки, які швидко набували небезпечного політичного змісту. Нібито російський уряд, розуміючи неможливість остаточно підкорити цей колишній польський край, вирішив його просто знищити, аби він не дістався полякам – союзникам французів. Як представник влади київський військовий губернатор М.Милорадович змушений був особисто їздити містом, заспокоюючи мешканців. Не зрозуміло чому залишилося без уваги слушне розпорядження його попередника – М.Кутузова київському цивільному губернаторові П.Панкрат'єву, якому ще у грудні 1806 р. було наказано призначити з кожних десяти житлових будинків у всіх районах

⁹ Клембовский В. Тайные разведки (военное шпионство). – Санкт-Петербург, 1892. – С.29–31.

¹⁰ Исколь С. Максим Яковлевич фон Фок (1777–1831): «Осведомительные письма» тайной полиции [Електронний ресурс]: http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Fok/Fok_46.htm

¹¹ Левицкий О. Летопись Винницкого капуцинского кляштора. – Каменец-Подольский, 1902. – С.9.

¹² Киевская старина. – Т.XCV. – К., 1909. – Январь – февраль. – С.34.

¹³ Левицкий О. Летопись Винницкого капуцинского кляштора. – С.9.

міста спеціальних нічних вуличних сторожів, які мали наглядати за порядком у темну пору доби¹⁴.

Горіли й повітові центри. Такі, наприклад, як Володимир-Волинський. Місцевий городничий 28 вересня 1810 р. доповідав губернському правлінню: «За свідченнями міщанина єврея Пейсаха Вештеля, о 10-й год. вечора на ринку у центрі міста почалася пожежа». Уже за годину палала половина міста. Сильний вітер і відсутність достатньої кількості води в колодязях сприяли поширенню полум'я. Згоріли в тому числі й повітові адміністративні будівлі, штаб піхотного батальйону разом з усіма документами та канцелярією. Вогонь знищив гауптвахту, 12 мурованих і 125 дерев'яних будинків, 80 крамниць, костел, винокурні, цегляний завод. Збитки становили майже 150 тис. руб. сріблом. У рапорті зазначалося, що на допитах у поліції декілька мешканців засвідчили, нібито «у загальній метушні бачили групи людей зі смолоскипами серед палаючих будівель», але схопити нікого з них не вдалося¹⁵.

Подібні випадки траплялися й далеко від кордону. Так, у липні 1810 р. лише дивом не згоріло місто Черкаси Київської губернії. У рапорті лісника Г.Дубрака до міської думи йшлося: «Заготовлена для кавалерійського полку суха трава, яку ще не зібрали, несподівано почала горіти неподалік від околиці міста, поряд із пасовиськом військових коней, а вітер саме вів на місто». Черкаський городничий повідомляв: «За словами свідків, напередодні біля пасовиська у сугінках ходили невідомі люди, а потім почало горіти. Біля коней були солдати, які встигли їх швидко забрати»¹⁶. У різних містах краю проявлялася певна послідовність, логічність та спрямованість руйнівних дій, об'єктом яких ставала міська та військова інфраструктура. До такого розвитку подій місцеве населення виявилось абсолютно неготовим, що тільки посилювало паніку й різноманітні чутки.

Головними цілями диверсій-підпалів були продовольчі склади. Саме в Луцьку, Острозі, Житомирі, Заславлі, Старокостянтиніві було нагромаджено великі запаси продовольства й фуражу для дислокованих на західному кордоні Росії армій. Причому за бажання майже будь-який службовець повітового рівня мав можливість дізнатися про вміст складів. Зберігання, ревізію та облік здійснювали не тільки чиновники провіантського відомства, а й представники адміністрації повітів. Так, у рапорті стряпчого Житомирського повітового суду до Волинського губернського правління від 9 березня 1811 р. повідомлялося: «Інспектували Чуднівський провіантський магазин і склали належну відомість про його стан». А за декілька днів цей самий об'єкт перевіряли дубенський земський справник і чиновники Старокостянтинівського повітового суду. Усі документи за результатами таких дій залишалися на руках ревізорів та або зникали в паперових нетрях канцелярій, або й могли потрапити до рук французьких розвідників¹⁷.

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.5. – Спр.1407. – Арк.1–6.

¹⁵ Державний архів Волинської області. – Ф.368. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.2–2 зв., 11–12, 14–39.

¹⁶ Державний архів Черкаської області. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.2, 5.

¹⁷ Державний архів Волинської області. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.51–51 зв.

Така системна «турбота» викликала занепокоєння в губернського й військового начальства. Із рапорту провіантського комісiонера 8-го класу Козловського на ім'я волинського губернатора впливало, що на деяких складах більшості повітів губернії «з травня 1811 р. розпочалися безпричинні, щомісячні маломотивовані перевірки місцевим повітовим начальством кількості зерна і круп, їх якості та умов зберігання, без відома й участі поліцмейстерів і городничих». Утім підозри не трансформувалися у запобігання розповсюдженню інформації й не перешкоджали подальшому хибному баченню ситуації тиловим начальством, що призводило до чергових помилкових дій і висновків. Навпаки, виправдовуючи причини систематичних перевірок складів, Київське провіантське депо повідомляло Волинське губернське правління, що «комісiонери на Волині постійно перебувають у військах, і не можуть іноді бути при ревізіях магазинів, тому їх підмінюють місцеві чиновники»¹⁸. Такий стан речей був майже ідеальним для «зливання інформації» французькій стороні. З іншого боку, помилковим було б стверджувати про поголовне шпигунство серед чиновників повітових установ південно-західних губерній Росії, адже серед них було чимало відставних російських військових. Але те, що французи володіли точною інформацією щодо кількості й місць розташування провіантських запасів завдяки профранцузьким представникам місцевих дворянства та міщанства – безперечно.

Важливою метою для французьких розвідників були російські оперативні карти та плани укріплень на потенційних теренах воєнних дій. Наполеон не водив свої армії наосліп, не знаючи місцевості, тому доповненнями й уточненнями наявних мап займалися офіцери генерального штабу¹⁹. Можна припустити, що пожежі слугували своєрідним інструментом здобуття цих карт зі штабів полків і дивізій під час загальної паніки й метушні. Шансів на їх отримання було достатньо, а в разі зникнення все можна було списати на вогонь. Тим більше, що такі об'єкти зазвичай розташовувалися саме в тих містах і містечках, де й відбувалися масштабні підпали та пожежі.

Крім суто військових завдань шпигунам і диверсантам за допомогою вогню вдавалося паралізувати роботу цивільних повітових установ. Так, сильна пожежа наприкінці березня 1812 р. в місті Гайсині Подільської губернії знищила «всі справи в нижньому земському й повітовому судах та в городовому магістраті». Подільське губернське правління змушене було повідомити канцелярії і правління сусідніх губерній про тимчасове припинення роботи цих установ. Водночас із нуля налагоджувалося діловодне листування між закладами, що потребувало немало часу²⁰.

Із моменту вторгнення наполеонівських військ у Росію панічні настрої ширилися й серед губернської влади. За свідченням офіцера Смоленського драгунського полку Дунайської армії В.Круп'янського: «У липні 1812 р. ми підійшли до Дністра в районі Хотина й почали переправу. Я планував побачитися зі своїм дядьком, який служив у Кам'янці-Подільському віце-губернатором (ідеться про

¹⁸ Державний архів Волинської області. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.148, 250.

¹⁹ Горбовский А. Без единого выстрела: Из истории российской военной разведки. – Москва, 1983. – С.116–118.

²⁰ Державний архів Волинської області. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.109. – Арк.111.

О.Єсіпова, який із травня 1812 по червень 1813 рр. обіймав цю посаду – А.С.), але місто було порожнім: усі, на чолі з начальством, звідти дременули, панічно боячись французів»²¹. Усе це негайно відбивалося на якості й регулярності постачання продовольчих припасів та фуражу армійським підрозділам, дислокованим у губернії, збиранні податків та виконанні повинностей населенням.

«Перед початком війни, – зазначав у службовій записці про стан ввіреної території на 1812 р. подільський губернатор К.Сен-Прі, – з'явилася юрба підпалювачів, які довго знищували вогнем села, містечка та навіть міста»²². Відчутно постраждав і губернський центр – Кам'янець-Подільський. Бездіяльність цивільної та військової влади вірогідно зумовлювалася певною безпорадністю, розгубленістю. Відомо, що у прикордонних містах і фортецях (Хотин, Кам'янець-Подільський) південних повітів губернії квартирували запасні батальйони 8-ї, 9-ї, 15-ї піхотних дивізій зі складу Дунайської армії, які несли караульну службу. Прохання М.Кутузова посилити цими підрозділами роти губернського гарнізонного батальйону й повітові інвалідні команди для охорони важливих об'єктів начальство відхилило з причини інтенсивного вишколу новобранців²³.

Енергійними та масштабними діями диверсантам-підпалювачам удалося домогтися своєї мети – суттєво дестабілізувати соціально-економічне становище, показати потенційну перевагу над росіянами у психологічному плані з прицілом на майбутнє збройне протистояння. Місцеві мешканці пригадували: «Тоді на Поділлі говорили, що знову буде Польща, а також боялися вторгнення турків, оскільки по річці Звану (р. Жван, у сучасній Вінницькій обл. – А.С.) почали з'являтися з-за Дністра ватаги татар, які не брали людей в полон, але вночі грабували в Ушицькому повіті села й хутори»²⁴.

Звичайно, усі підозри падали на місцеве польське дворянство. Серед російського офіцерства того часу панували переконання, близькі до того, що написав у своєму щоденнику командир 2-ї бригади 4-ї піхотної дивізії О.Михайловський-Данилевський: «Не давати зброї переможеним народам, здатним до відновлення, і нам не варто поляків і литовців навчати військової справи чи дозволяти брати участь у війнах, які веде Росія»²⁵. Майбутній шеф таємної поліції та жандармів О.Бенкендорф зазначав у своїх «Записках»: «Поляки навіть на очах імператора (Олександра I – А.С.) не приховували своїх надій і бажання нашої загибелі. Ангельська доброта імператора та незворушний спокій були єдиною відповіддю на зарозумілість цієї нації, яка постійно мотивувалася мріями й постійно зловживала нашим милосердям»²⁶.

Дворяни-поляки, відчуваючи близьку реальність відродження власної держави за допомогою французів, докладали всіх зусиль для реалізації антиросійських планів, розраховуючи на допомогу й покровительство французького

²¹ Крулянский В. Воспоминания помещика Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1912. – С.38–39.

²² Юбилейные годы: 1611–1613, 1711–1715 и 1806–1814. – К., 1911. – С.96.

²³ РГВИА. – Ф.ВУА. – Отечественная война 1812 г. – Д.457. – Л.296–297.

²⁴ Шипович И. Борьба России с Наполеоном и отношение к ней Подольского духовенства. – Каменец-Подольский, 1912. – С.6.

²⁵ Гоков О. Мемуары российских офицеров – участников русско-турецкой войны 1828–1829 гг., как исторический источник: структура и содержание. – Х., 2011. – С.28.

²⁶ Бенкендорф А. Записки. – Москва, 2001. – С.19.

імператора. «Подільська шляхта, надсилаючи до російського війська загони рекрутів, пожертви грішми та натурою, вірила обіцянкам Наполеона про відновлення Польщі й усією душею була на його боці. Багато молодих шляхтичів і ветеранів колишніх польських військ пішли до наполеонівської армії», – пригадував мешканець Подільської губернії²⁷. Повітові справники та нижні земські суди доповідали губернському керівництву про настрої в повітах: «Ті, хто залишився у своїх маєтках, таємно збирали гроші й відсилали їх до Варшави на потреби польських військ та займалися шпигунством на користь французів»²⁸.

Намагаючись вплинути на ситуацію російські власті вдалися до репресивних заходів. Губернії було поділено на спеціальні райони, до яких послали вповноважених чиновників із правом оголошувати височайші укази, «віддавати до військового суду непокірних і неслухняних, із правом присуду смертної кари», а губернаторам наказали підносити «народний дух любові до Вітчизни», інформувати населення про заходи уряду й контролювати їх виконання²⁹. Згодом священники писали у своїх мемуарах: «Коли француз пішов на Москву, у нас стало спокійніше. Якщо хтось говорив щось хороше про французів чи про Польщу, його заарештовували та відсилали до губернії (тобто в Кам'янець-Подільський – А.С.)»³⁰.

Як свідчать джерела, Наполеон Бонапарт не збирався вести велику війну проти Росії на теренах Волині чи Київщини. Про його стратегічні плани говорять документи, з яких випливає, що попри енергійні й ефективні дії польської агентури та диверсантів у Правобережній Україні, французів більше цікавили західні й внутрішні губернії Російської імперії як потенційний стратегічний театр воєнних дій. У грудні 1812 р. поліції трьох південно-західних губерній було розіслано таємний циркуляр, в якому повідомлялося про те, що «на Дону заарештовано польського шпигуна графа Платера, який видавав себе за російського офіцера прапорщика Йосипа Іванова, а насправді був полковником польської армії. Він засвідчив, що приїхав до Росії ще торік разом зі спільниками за наказом начальства». Ця розвідувальна група від волинського Радивилова успішно дісталася Москви, звідти попрямувала до Архангельська, потім до Вологди та інших внутрішніх губерній, фіксуючи розташування міст, річок, мостів, укріплень, з'ясовуючи, чи мають селяни зброю, чи достатньо запасів хліба, провіанту тощо. Напередодні вторгнення французьких військ Платер відправив одного зі своїх людей із зібраною інформацією до генерала Я.Домбровського, а сам під виглядом офіцера подався на Дон, де й був заарештований³¹.

Третій етап відзначався спадом активності французької агентури на теренах Правобережної України через невдалий для Парижу перебіг війни та розчарування місцевих поляків у політиці Наполеона щодо відновлення польської державності. Характерною ознакою спочатку стали спроби збереження розвідувальної мережі та консервація матеріальних і фінансових ресурсів для подальшої боротьби. Упродовж 1812 р., незважаючи на арешти та загальний відступ «Великої армії», діяльність польсько-французької агентури не припинялася.

²⁷ Шипович И. Борьба России с Наполеоном... – С.5.

²⁸ Юбилейные годы... – С.91.

²⁹ Довнар-Запольский М. Обзор новейшей русской истории. – Т.1. – К., 1912. – С.103.

³⁰ Шипович И. Борьба России с Наполеоном... – С.6.

³¹ Державний архів Вінницької області. – Ф.Д-455. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.4–4 зв.

Із Петербурга та Києва поліції Південно-Західного краю надходили накази й надалі не втрачати пильність, ретельно перевіряючи документи в іноземців та всіх, хто викликав підозру. Нагнітання атмосфери сприяли таємні повідомлення й розпорядження щодо планів шпигунів. У березні 1813 р. головнокомандувач Діючої армії повідомляв місцевим поліцейським установам: «Є відомості про наміри французького уряду таємно закупити в Росії й відправити за кордон коней і мідь у зливках та шматками. Наказую пильно стежити за тим, хто й навіщо купує коней і мідь у повітах. Заборонити без дозволу військового губернатора вивозити подібне за кордон»³². Утім, не зовсім зрозуміло, яким чином агенти мали проводити табуни коней і вози з міддю через кордон, але все це, імовірно, було цілком можливим за допомоги великих сум фальшивих грошей, які поширювалися на території краю для підкупу посадових осіб. Місцевій поліції іноді вдавалося виявляти місця скупчення таких «капіталів». За результатами розслідування ямпільського городничого від жовтня 1814 р. у справі про надходження до відділення Державного асигнаційного банку фальшивих п'ятдесятирубльових асигнацій на суму 1 462 770 руб. було з'ясовано, що повітовий поміщик Вігурський отримав їх у місті Тульчині від довіреної особи графині Потоцької Рафаловича у рахунок її боргу. Тульчинська поліція не мала сумнівів, що та одержала гроші від французьких емісарів на специфічні потреби, але вирішила залагодити власні фінансові проблеми³³.

Намагання поляків стати справжніми союзниками французів у боротьбі проти Росії вилилися у цілий комплекс заходів, спрямованих на повернення колишніх східних територій польської держави до її складу. Об'єднавши дипломатичні зусилля, спрямовані на переконання Наполеона Бонапарта у пріоритетності українського напрямку в майбутній війні, та активну розвідувально-диверсійну діяльність у південно-західних губерніях Російської імперії, поляки сподівалися на синхронізацію власних планів відновлення державності зі стратегічними цілями й завданнями Франції. Однак їм усе ж не вдалося переконати Париж. У результаті Наполеон обрав той план війни і той напрямок наступу, який для нього був більш звичним, природнішим і зрозумілішим. Втрата надії на допомогу французів та поразка «Великої армії» в Росії призвели до остаточного згасання шпигунської й диверсійної діяльності впродовж 1814–1815 рр. Загибель у лавах французької армії сотень польських дворян, арешти агентів на місцях, припинення фінансування з-за кордону стали причинами занепаду розвідувальної мережі на Правобережжі України.

³² Там само. – Арк.1–1 зв.

³³ Там само. – Арк.5–5 зв.

The article considers the effectiveness of reconnaissance and subversive activity under the guidance of the French General Staff aimed at undermining the combat readiness of the Russian troops by destruction of rear services and logistics infrastructure in the Right-Bank Ukraine in 1806–1814.

Keywords: reconnaissance, diversions, troops, command, administration.

І.М.ЗАБОЛОТНА *

ДО ІСТОРІЇ СПІВПРАЦІ І.КРИП'ЯКЕВИЧА З «УКРАЇНСЬКИМ ІСТОРИЧНИМ ЖУРНАЛОМ»

Розглядається участь академіка І.Крип'якевича в організації й діяльності єдиного в УРСР історичного часопису. Висвітлюється період становлення журналу в умовах суспільного-політичного життя кінця 1950-х рр. Розкриваються особисті та офіційні взаємини І.Крип'якевича з відповідальним редактором «УІЖ» – Ф.Шевченком.

Ключові слова: Крип'якевич, Шевченко, «Український історичний журнал», редколегія, Інститут історії АН УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, історія феодалізму.

Найважливішим джерелом для написання цієї статті послужили матеріали родинного архіву Крип'якевичів, з яким авторці пощастило працювати, а саме листування І.Крип'якевича та Ф.Шевченка¹, а також редколегії «Українського історичного журналу» з І.Крип'якевичем і його сином Петром (після смерті відомого історика)². Вагомий масив епістолярної спадщини зберігається в особовому фонді Ф.Шевченка, що зберігається в Національній бібліотеці України імені В.Вернадського³. Значний сегмент епістолярію опублікував Ю.Сливка⁴. Картину співпраці І.Крип'якевича з «УІЖ» суттєво доповнює тематика статей часопису за 1950–1960 рр. та матеріали наукового архіву Інституту історії України НАНУ. Указана проблема частково висвітлюється в дослідженнях О.Рубльова⁵ й С.Батуріної⁶. Історії «УІЖ» присвячене ювілейне число часопису⁷, студії О.Гуржія, Л.Капітан⁸.

Багату та цінну інформацію про діяльність журналу в 1950–1960-х рр. дає листування І.Крип'якевича з Ф.Шевченком – відповідальним редактором часопису. Відомого львівського історика пов'язували з ним плідні творчі та дружні особисті стосунки. Так, Ф.Шевченко редагував монографію І.Крип'якевича

* Заболотна Інна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Т.Шевченка
E-mail: inusik-z@bigmir.net

¹ Родинний архів Крип'якевичів. – П.256, 317.

² Там само. – П.16.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.349. – Спр.1104–1242.

⁴ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я.Ісаєвич, упор. Ф.Стеблій. – Л., 2001 [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць, 8]. – С.500–547.

⁵ Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1956–1959 рр.) // Іван Крип'якевич у родинній традиції... – С.473–499.

⁶ Батуріна С. Епістолярна спадщина Федора Павловича Шевченка // Спеціальні історичні дисципліни. – Ч.16. – К., 2009. – С.134–140.

⁷ Див.: Український історичний журнал. – 2007. – №6. – 238 с.

⁸ Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал»: з історії виникнення та діяльності // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.21–34; *Іх же*. Український історичний журнал // Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.213–228.

«Богдан Хмельницький» (1954 р.). Своєю чергою останній виступив редактором праці Ф.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959 р.).

«Український історичний журнал» став першим спеціальним загально-республіканським друкованим органом⁹. Співпраця з ним львівського історика І.Крип'якевича та керованого ним колективу Інституту суспільних наук АН УРСР вельми показова. Слід зазначити, що І.Крип'якевич, як поборник соборної України, ніколи не вбачав глибокої прірви між західною та східною частинами нашої країни, намагався забезпечити їх єднання в інтелектуальній сфері, докладав неабияких зусиль для налагодження наукових контактів між наддніпрянськими й західноукраїнськими науковцями ще з часів редагування ним «Записок НТШ», співпраці з ВУАН, спільної роботи над збірниками «Західна Україна», «Полуднева Україна» та «Біографічним словником українських діячів» у 1920 – на початку 1930-х рр.¹⁰ Як спільну справу він розглядав і видання «Українського історичного журналу», узявши на себе функції координатора співпраці львівських авторів із цим часописом.

І.Крип'якевич не сумнівався щодо нагальної необхідності наукового історичного часопису, який став би, певною мірою, наступником «Записок НТШ», і відводив йому значну роль у справі пропаганди нових історичних досліджень, розвитку української історіографії. Цікаво, що в листуванні історик часто називав «УІЖ» «Українським історичним вісником» або «Історичним вісником» (можливо, за аналогією з однойменним літографованим науковим студентським журналом, що виходив за його редакцією 1923 р. в Українському таємному університеті у Львові). Фахівець брав активну участь у визначенні завдань, які стоять перед «Українським історичним журналом», пріоритетів його діяльності. З огляду на багатий науковий і практичний редакторський досвід (редагував «Записки НТШ», 1924–1939 рр.; дитяче видання «Дзвінок», 1911–1914 рр.; часопис «Ілюстрована Україна», 1913–1914 рр.; «Історичні листки», 1913 р.), І.Крип'якевича було залучено до організації «УІЖ», обрано членом редколегії. Потребу створення в республіці спеціалізованого історичного журналу переконливо аргументувало керівництво Інституту історії АН УРСР в листі до Президії Академії наук¹¹.

І.Крип'якевич надзвичайно переймався перебігом підготовчих заходів стосовно нового історичного часопису. Як свідчить його лист до Ф.Шевченка, на

⁹ Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі – НА ІУ НАНУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.17.

¹⁰ *Заболотна І.* Співробітництво І.Крип'якевича з установами ВУАН // Вісник: Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип.71. – К., 2004. – С.16–19; *Стеблій Ф.* Збірник «Західна Україна» – нездійснений проект М.Грушевського й І.Крип'якевича // Іван Крип'якевич у родинній традиції... – С.779–778; *Ричка В., Горішний П.* Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.2. – К., 1993. – С.280–305; *Заболотна І.* З історії підготовки «Біографічного словника українських діячів» у 20–30-х рр. XX ст. (Листи І.Крип'якевича до М.Могилянського) // Історичний журнал. – 2009. – №5. – С.102–113; *Ії ж.* З історії підготовки «Біографічного словника українських діячів» у 20–30-х рр. XX ст. (Листи І.Крип'якевича до М.Могилянського) (Продовження) // Там само. – 2010. – №1/3. – С.288–296.

¹¹ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2 ч. – Ч.2: 1944–1956 рр. – К., 1996. – С.216–218.

початку травня 1957 р. він нетерпляче чекав звісток про хід реалізації цього наукового проекту, цікавився формуванням редколегії, повідомляв про підготовку статей для журналу в очолюваному ним львівському Інституті суспільних наук АН УРСР¹².

Уже 26 травня 1957 р. Ф.Шевченко повідомляв своєму адресатові у Львові про оголошення у пресі й по радіо передплати на «УІЖ», вихід якого було заплановано на 1 липня 1957 р., зазначав, що редколегію журналу ще не затверджено та схвалював запропоновані теми львівських науковців. У відповідь І.Крип'якевич обіцяв підтримку: «Ми, львів'яни, радіємо, що врешті здійснився проект історичного журналу. Я зараз же поробив заходи, щоб організовано підписку. Зробимо, що можливо, щоб не осоромити історичного Львова»¹³.

У листі від 25 липня 1957 р. Ф.Шевченко повідомляв про затвердження 12 липня секретаріатом ЦК КПУ повного складу редколегії журналу, до якої увійшов й І.Крип'якевич¹⁴. Йому, разом із І.Гуржієм, на першому засіданні було доручено вести на шпальтах журналу розділ історії феодалізму, на що І.Крип'якевич обіцяв, виконуючи свої обов'язки як член редколегії, скласти приблизний план основних питань, порозумівшись із І.Гуржієм¹⁵. Ф.Шевченко сподівався на підтримку І.Крип'якевича в редакційних справах: «Іване Петровичу, дуже щиро дякую Вам за згоду бути редактором. Щоб не все класти на Ваші плечі, думаю запрягтись в цього воза і, коли прийдеться тягнути його в гору, прошу підпірати його, а на роздоріжжі беріть віжки в свої руки»¹⁶. Як член редколегії історик хотів бути в курсі всіх справ, жваво цікавився організаційними моментами: «Мені інтересно було б одержати від Вас давно обіцяний план першого номеру – я ж теж рахуюся членом редакції, болю майбутнім журналу і повинен знати, що діється в редакції. Доручить Вашому секретаріатові постійно держати зі мною зв'язок!»¹⁷.

На прохання Ф.Шевченка І.Крип'якевич висловив своє бачення концепції діяльності часопису: «Мені здається, що наш журнал повинен стояти ближче до “виробництва” істориків, а не бути таким сухо-абстрактним, як останніми роками стали “Вопросы истории”»¹⁸. Він наголошував, що журнал має порушувати інші злободенні питання, ніж у центрі, сприяти подоланню відставання в розробці конкретних історичних проблем. Історик хотів бачити «УІЖ» насамперед науковим виданням. На його думку, журнал мав бути, з одного боку, «гостро актуальним» (в ідеологічному плані – як поступка кон'юктурі), а з іншого – у статтях і замітках мали розглядатися вузлові питання з різних ділянок, «які повинна вирішувати наша історіографія»¹⁹. І.Крип'якевич рекомендував публікувати у часопису статті про досягнення та вади різних історичних досліджень, а також давати матеріали й нариси з певних проблем.

¹² ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1174. – Арк.1–1 зв.

¹³ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. – С.507.

¹⁴ Там само. – С.508.

¹⁵ Там само. – С.509.

¹⁶ Там само. – С.513.

¹⁷ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1179. – Арк.1.

¹⁸ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. – С.509.

¹⁹ Там само.

Він нагадував про необхідність бібліографічних реєстрів у журналі, а також бачив його щомісячним виданням.

Історик чекав обіцяного плану 1–2-го номерів, пропонуючи свою допомогу в їх формуванні («може я дещо докину») ²⁰. Він повідомляв Ф.Шевченкові, що колектив львівських науковців, який бажає «якнайтісніших зв'язків з журналом [...] хоче дати на початок все, що має найкраще, найбільш інтересне» ²¹. І.Крип'якевич уважав, що в наступних числах видання «треба дати місце питанням джерелознавства, історіографії, бібліографії (систематичної), допоміжних дисциплін» ²².

Проте вихід у світ першого номера затягувався. У серпні 1957 р. відповідальний редактор «УІЖ» вітав І.Крип'якевича як одного з найбільших ентузіастів часопису з тим, що він «незабаром народиться», а також висловлював бажання бачити його добре підготовленим, поділяючи думку І.Крип'якевича, що «це дуже важливе, щоб перший номер журналу вийшов як найкращий» ²³. «Дуже хочеться, щоб наш первенець не виглядав якимось недоноском», – писав Ф.Шевченко ²⁴. Складність із підготовкою першого числа, за його словами, пояснювалася браком часу та необхідного матеріалу. І.Крип'якевич, своєю чергою, неодноразово висловлював занепокоєння з приводу затримки з виходом першого номеру («Чекаємо №1 журналу – і не дочекаємося. Що собі думає академічне видавництво?») ²⁵ і просив прислати йому «ще теплий» з машини примірник! ²⁶. Завдяки спільним старанням перший номер вийшов цікавим і добротним. До цього був причетний і сам І.Крип'якевич (у прем'єрному числі світ побачила його стаття) ²⁷, і рекомендовані ним автори-галичани. Довгоочікуваний перший номер І.Крип'якевич одержав лише 2 січня 1958 р., про що відразу сповістив відповідального редактора (тут і далі у цитатах підкреслення І.Крип'якевича – *І.З.*):

«Щойно вчора пошта принесла мені №1 “Укр[аїнського] іст[оричного] журналу”. Весь наш колектив істориків читав і обговорював, і всі схвалили, що журнал прекрасно складений, з різноманітним змістом, з інтересними статтями. Дуже сердечно вітаємо Вас з цим подвигом і бажаємо скоро випустити у світ чергові книжки» ²⁸.

Як і його львівські колеги, І.Крип'якевич очікував на вихід наступних чисел журналу: «Якщо вже вийшов у світ №2 УІЖ, пришліть мені негайно, бо весь Львів чекає його нетерпляче» ²⁹. Пильно стежачи за зростанням рівня

²⁰ Там само.

²¹ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1174. – Арк.1–1 зв.

²² Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. – С.509.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С.507.

²⁵ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1182. – Арк.1.

²⁶ Там само. – Спр.1183. – Арк.1.

²⁷ Крип'якевич І. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Український історичний журнал. – 1957. – №1. – С.94–105.

²⁸ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1184. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Спр.1185. – Арк.1 зв.

часопису, він зазначав: «Укр[аїнський] іст[оричний] журнал з кожним номером стає більш інтересний і люди задоволені ним. Але я *ceterum senso* – треба давати більше матеріалу про старі періоди, якими громадськість найбільше цікавиться»³⁰.

Дослідника непокоїла обмаль статей з доби феодалізму, про що він писав Ф.Шевченкові в листі від 7 травня 1958 р.: «Ми, феодалі, будемо кричати!»³¹. Надалі його хвилювали тривожні симптоми, що намічались в тематиці журналу – явне переважання матеріалів з історії радянського періоду, партії, перетворення журналу на агітаційний орган. Основну причину послаблення наукового рівня видання І.Крип'якевич убачав у тому, що «УІЖ» був спільним друкованим органом як Інституту історії АН УРСР, так й Інституту історії партії ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У нього ще жевріла надія, що Ф.Шевченко, як відповідальний редактор, може вплинути на ситуацію: «Я думаю, що для УІЖ було б найкраще розв'язати спілку з Ін[ститутом] іст[орії] п[артії], – тобто щоб інститут видавав свій орган. Тоді Ви могли б давати більше із старої історії. Один продавець у книгарні Львова оповідає, що №1 дуже хапала публіка, а тепер тільки перегортає – «неінтересне, нема історії» – і повертають»³².

Слід відзначити, що водночас партійні органи у відповідних постановах, навпаки, як прорахунок у роботі журналу вбачали недостатню кількість статей «періоду соцбудівництва», немасовий характер пропаганди, у зв'язку з чим редколегія журналу зобов'язувалася систематично вміщувати статті «загальнопартійного спрямування», із «загальносоюзних проблем», підносити «ідейний рівень» матеріалів³³.

І.Крип'якевич чутливо реагував на позитивні моменти в діяльності часопису, сподівався на зміни в його тематиці: «Одержав саме №1 УІЖ (за 1959 р. – І.З.) – він відраджував моє феодальне серце тим, що в ньому дещо більше старого матеріалу, а також, що ближче став до інтересів “народної гуці” (учителів і ін.). Взагалі номер інтересний *vivant sequentes!*»³⁴.

На початку 1960-х рр. І.Крип'якевич, як людина зі значним адміністративним досвідом керівництва науковою установою за таких політичних умов, із метою захисту позицій середньовічної історії на сторінках друкованого видання радив навіть іти на певні поступки: «Феодалізм і вся стара історія зараз не має протекторів і важко буде публікувати ці “старі” теми. Тому треба б скласти скорочений план, вмістивши в нього найбільш актуальні проблеми, щоб все таки держати фронт»³⁵. Це питання мало стати предметом ширшого обговорення під час майбутньої зустрічі обох істориків у Львові.

І.Крип'якевич хотів, щоб «Український історичний журнал» був цікавим для широкого кола читачів. У 1960 р. він писав Ф.Шевченкові: «Я думаю, що

³⁰ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1187. – Арк.1–1 зв.

³¹ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. – С.516.

³² ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1188. – Арк.1 зв.

³³ НА ІУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.12; Спр.1021. – Арк.21–22.

³⁴ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1193. – Арк.1.

³⁵ Там само. – Спр.1233. – Арк.2 зв.

треба Вам увести невеликий відділ “нових відкриттів” в архівах, музеях, бібліотеках – коротенькі повідомлення (1–2 стор.) – це додало б колориту і свіжості журналові»³⁶. А в 1962 р. він дійшов висновку, що у часопису повинно бути два постійних відділи: повідомлень про нові відкриття та допоміжних (спеціальних) дисциплін, мотивуючи це тим, що «УІЖ для феодалів дуже сірий і треба його зробити інтересним хоч від “затилків”»³⁷.

В очолюваному І.Крип'якевичем Інституті суспільних наук АН УРСР постійно готувався й поповнювався «редакційний портфель» статей для «УІЖ» («Треба буде нам знову підготувати деякі матеріали для журналу, бо давні резерви вичерпалися»³⁸), розроблялася тематика публікацій («Ми спільно обговоримо наші тематичні дезидерати для У[країнського] і[сторичного] в[існика] на 1959 і Вам їх пришлемо»³⁹). Історик рекомендував редколегії конкретних авторів і теми, якими вони займалися, протегував своїм підопічним з Інституту суспільних наук, львівських університету та архівів, скрупульозно контролював підготовку ними статей для часопису. Слід відзначити, що деякі з них І.Крип'якевич сам редагував («Підготовлена стаття Яценко “Розклад цехів XVIII ст.”. (Я її редагую)»⁴⁰), відчуючи особисту відповідальність за їх науковий рівень, а також організував пересилку матеріалів, обґрунтовував їх цінність, наполягав на необхідності публікації. Так, у листі до Ф.Шевченка від 20 листопада 1957 р. він писав про статтю «Початки західноукраїнської комуністичної та радянської преси» (1919–1920 рр.)» тогочасного співробітника інституту, бібліографа Я.Дашкевича, яку не встигали вчасно передати до редколегії: «Стаття прекрасно підходить до №3 У[країнського] і[сторичного] журналу – зібрано в ній дуже широкий і невідомий матеріал про 30 газет того часу. [...] Якщо вважаєте можливим, залишіть для неї зайвий аркуш – не будете жалувати»⁴¹.

Незважаючи на доброзичливе ставлення відповідального редактора журналу, якого І.Крип'якевич називав «наш ласкавий добродій», який не цурається наших статей і містить їх в УІЖ»⁴², та дякував «за просування УІЖ “галичан” (за старою термінологією)»⁴³, вихід друком статей львівських авторів нерідко затримувався. Історик коректно, хоча інколи й доволі наполегливо, нагадував про затягування публікації матеріалів своїх підопічних («Але “паки і паки” прошу врешті надрукувати роботи Яценко і Грабовецького, які вже кілька місяців не можуть дочекатися черги»⁴⁴). «Пам'ятайте про статті львів'ян: Яценко, Грабовецький, Кісь. Довгенько вони чекають і вже обиджаються на жостокосердність редакції», – писав він у жовтні 1958 р.⁴⁵ Намагався залучити до роботи у журналі також і

³⁶ Там само. – Спр.1210. – Арк.1.

³⁷ Там само. – Спр.1228. – Арк.2 зв.

³⁸ Там само. – Спр.1210. – Арк.1.

³⁹ Там само. – Спр.1187. – Арк.1 зв.

⁴⁰ Там само. – Спр.1174. – Арк.1.

⁴¹ Там само. – Спр.1183. – Арк.1.

⁴² Там само. – Спр.1210. – Арк.1.

⁴³ Там само. – Спр.1205. – Арк.1.

⁴⁴ Там само. – Спр.1187. – Арк.1 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр.1188. – Арк.1 зв.

краєзнавців («Для УІЖ думаю дати деякі матеріали, в першу чергу, мабуть, про дослідження “місцевої” історії, по якій консультую різних провінціальних істориків»⁴⁶).

І.Крип'якевич дбав про популяризацію журналу на Галичині: «Були чутки в минулому році, – писав він Ф.Шевченкові, – що Ви повинні приїхати до Львова для пропаганди журналу – але нічого не вийшло?! Запишіть у свій графік, що в 1960 р. треба Вам побувати у нас, оновити персональні зв'язки»⁴⁷. Як свідчить листування, він стежив за регулярністю надходження номерів часопису до Львова⁴⁸.

Ф.Шевченко в листах постійно просив львівського історика надсилати свої побажання й зауваження стосовно планів журналу, конкретні рекомендації щодо структури видання, сам радився з ним із приводу багатьох організаційних моментів у редакційно-видавничій діяльності. Також у листах він систематично повідомляв І.Крип'якевичу про заслуховування звітів про роботу журналу на засіданнях редакційно-видавничої ради, а також на об'єднаних засіданнях двох учених рад – Інституту історії та Інституту історії партії, тримаючи його в курсі організаційних справ.

У червні 1965 р. Ф.Шевченко сповістив академіка про перехід часопису на щомісячний графік⁴⁹ (давня пропозиція І.Крип'якевича). До речі, постанову редакційно-видавничої ради АН УРСР про відповідне клопотання до Президії академії було ухвалено ще у травні 1963 р.⁵⁰, а згідно з постановою Президії АН УРСР від 8 лютого 1963 р. «Про впорядкування випуску журналів і видань журнального типу в АН УРСР та ліквідацію їх збитковості» «УІЖ» мав виходити щомісячно з 1 січня 1964 р.⁵¹

Зазначаючи деякі поліпшення в доборі матеріалів, більш рівномірне висвітлення різних періодів історії, Ф.Шевченко визнавав значну кількість проблем в організаційній роботі редколегії журналу, що пояснювалося насамперед відсутністю достатньої кількості працівників, які змушені були виконувати вдвічі більший обсяг роботи. Зауважимо, що ця проблема існувала постійно, від заснування часопису⁵².

В умовах відносної відлиги І.Крип'якевич уважав можливим залучення до співпраці з «УІЖ» відомого діаспорного фахівця-сходознавця О.Пріцака, про що свідчить його листування з Ф.Шевченком за 1959–1960 рр. Львівський історик знав О.Пріцака ще як слухача Історично-джерелознавчої комісії НТШ (1936–1939 рр.), заступником керівника якої був сам. Крім того, вони разом склали реєстр документів гетьманської канцелярії 1648–1764 рр.⁵³ Характеризуючи О.Пріцака, І.Крип'якевич відзначав не лише його посади (професор Гамбурзького університету, президент Урало-Алтайського

⁴⁶ IP НБУВ. – Ф.349. – Спр.1184. – Арк.1 зв.

⁴⁷ Там само. – Спр.1205. – Арк.1 зв.

⁴⁸ Там само. – Спр.1185. – Арк.1 зв.

⁴⁹ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. – С.544.

⁵⁰ НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1180. – Арк.2–3.

⁵¹ Там само. – Спр.1121. – Арк.55, 59.

⁵² Там само. – Спр.47. – Арк.19.

⁵³ Дюбровський О. Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Український історик. – 1973. – Ч.1. – С.128.

товариства, «великий професор європейського типу»⁵⁴) та науковий потенціал («Це дуже цінна і незвичайно талановита людина – я думаю, що він своїм знанням перевищує док. Кримського!»⁵⁵), а й людські риси (незвичайно скромний та ввічливий). Зазначаючи, що О.Пріцак підтримував зв'язки з багатьма представниками радянської науки, І.Крип'якевич виступав за доцільність його співпраці з «Українським історичним журналом». Він повідомляв, що під час приїзду до Львова в 1959 р. діаспорний фахівець виступив у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (за дозволу директора цієї установи – І.Крип'якевича) з доповіддю про мову гунів, болгар, печенігів, половців⁵⁶, і мав нагоду ознайомитися з випусками «УІЖ», на який обіцяв написати рецензію⁵⁷ (швидше за все у закордонному виданні, що могло б підняти престиж часопису). О.Пріцак погоджувався написати статтю про бій на р. Калці на основі китайських джерел⁵⁸, або про першого монгольського намісника у Східній Європі (після Калкської битви), чи про половців-куманів⁵⁹. І.Крип'якевич просив Ф.Шевченка опікуватися діаспорним істориком під час його можливого приїзду до Києва. Утім О.Пріцак прибути до Києва й Харкова не зміг, а згода на публікування його статті про половців в «УІЖ» від Ф.Шевченка (зі зрозумілих причин) не надходила, що дуже дратувало І.Крип'якевича: «Справа протягається, аж сором перед людиною, яка може бути корисна. Якщо у Вас неясне, питайте у відповідному місці у Львові, там він відомий добре»⁶⁰. До речі, із відповідним клопотанням 9 травня 1959 р. І.Крип'якевич звертався й до головного вченого секретаря Президії АН УРСР І.М.Федорченка⁶¹. Проте це питання побоювалися вирішити позитивно, про що Ф.Шевченко писав: «І все ж справу, підняту Вами, мені не вдалось дуже зрушити. Ті, що з ними радився, мало знають автора і про нього, щоб сказати щось остаточно»⁶². Відповідальний редактор «УІЖ» усе ж пропонував вислати статтю О.Пріцака, сподіваючись, що коли буде текст, ця проблема вирішиться сама собою без ускладнень. Однак, як видно з наступних номерів журналу, О.Пріцак так і не став дописувачем київського часопису.

Слід зазначити, що І.Крип'якевич підтримував оригінальні, новаторські підходи в історії. У листі від 25 листопада 1958 р., в якому йшлося про критичне обговорення в Інституті історії АН УРСР праці Ф.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»⁶³, простежується скептичне ставлення львівського історика до методологічних засад офіційної радянської науки: «Я не дивуюсь, що наші старовіри бояться Вашої історіософії, такий вже клімат у Вашому інституті: “Хай буде, як бувало...”»⁶⁴.

⁵⁴ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1200. – Арк.1.

⁵⁵ Там само. – Арк.1 зв.

⁵⁶ Див.: Родинний архів Крип'якевичів. – П.256.

⁵⁷ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1200. – Арк.2.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – Спр.1203. – Арк.1.

⁶⁰ Там само. – Спр.1206. – Арк.1.

⁶¹ Родинний архів Крип'якевичів. – П.256.

⁶² ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1137. – Арк.1.

⁶³ Див.: НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.26–32.

⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1189. – Арк.1 зв.

Не сприймаючи тенденційних, закостенілих та консервативних суджень, ознайомившись як науковий редактор зі змістом праці Ф.Шевченка, академік зауважував: «Кінець розділу 491–500 ст. робить дуже погане враження. Читач 1–5 розділів звик до Ваших інтересних матеріалів і вникливого аналізу, а тут наприкінці шаблон у стилі якого К[асимен]-ка!»⁶⁵. І.Крип'якевич у листі від 18 жовтня 1965 р. до М.Брайчевського, якому, на думку львівського історика, «правовірні археологи закидають [...] деякі “ересі”», висловлював власне концептуальне судження: «Але я переконаний, що еретики деколи сприяють поширенню нових ідей в науці»⁶⁶.

Надалі в листуванні І.Крип'якевича й Ф.Шевченка згадок про «УІЖ» ставало дедалі менше. Це можна пояснити тим, що в організаційному плані робота редколегії видання більш-менш налагодилася. І.Крип'якевич також зрозумів, що не може кардинально впливати на редакційну політику. Починаючи з 1959 р. на шпальтах часопису з'являлося все менше його праць. Перейшовши на поглиблене вивчення спеціальних історичних дисциплін, що не були настільки заполітизованими, він зосередив свою увагу на інших фахових виданнях – «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР», «Архівах України», «Історичних джерелах та їх використанні».

Як членові редколегії «Українського історичного журналу» І.Крип'якевичу надсилали для апробації статті деяких дописувачів. Судячи із зауважень та побажань фахівця, він був доволі вимогливим рецензентом, висував високі критерії щодо поданих матеріалів, особливо стосовно залучення й методики використання історичних джерел, звертаючи увагу на вміння робити ґрунтовні узагальнення, виділяти головне з-поміж другорядного⁶⁷. Зазвичай його зауваження та побажання були глибоко обґрунтованими. І.Крип'якевичу імпонували статті проблемного, дискусійного характеру. Він наполягав на комплексному фаховому підході до висвітлення питання, а також давав слушні практичні поради щодо уточнення назви, лаконічності, стилю викладу⁶⁸. На засіданнях редколегії, на яких історики доводилося бути присутнім, він висловлював свої зауваження та пропозиції:

«Журнал №6 (1958 р. – І.З.) вигідно відрізняється проблемністю питань, що охоплюються в статтях. Добре поставлено відділ хроніки, наведено цікавий місцевий матеріал, що свідчить про міцний зв'язок журналу з масами нашого учительства. Недоліком журналу є те, що не існує черги статей – багато авторів задовго чекають публікації»⁶⁹.

Листування І.Крип'якевича з Ф.Шевченком, як і аналіз змісту номерів «УІЖ» за 1950–1960-ті рр., свідчить про те, що львівський історик не лише

⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1204. – Арк.1 зв.

⁶⁶ *Заболотна І.* З листування І.Крип'якевича та М.Брайчевського // Київська старовина. – 2009. – №4. – С.119.

⁶⁷ НА ІУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.903. – Арк.107.

⁶⁸ Там само. – Арк.119.

⁶⁹ Там само. – Спр.30. – Арк.7.

стояв біля витоків журналу, але й сам був активним дописувачем, публікуючи праці з доби Б.Хмельницького⁷⁰. Його студії відзначалися науковою сміливістю, адже автор за тогочасних умов в офіційному виданні розглядав український історичний процес по суті з державницьких позицій, приділяючи значну увагу формуванню національної самосвідомості народу. Крім того, тематика його статей у журналі відображала постійний інтерес дослідника до спеціальних історичних дисциплін⁷¹.

Знаючи І.Крип'якевича як спеціаліста з картографії, який давно виношував ідею створення історичного атласу України, Ф.Шевченко в 1960 р. повідомив йому про заплановану на №4 публікацію відповідної статті російського фахівця В.Яцунського, котра, за його переконанням, не могла не зацікавити академіка, запросивши того взяти участь в обговоренні порушеного питання⁷². У червні 1965 р. Ф.Шевченко повідомляв, що журнал звернувся до В.Яцунського як керівника проекту з видання історичного атласу СРСР про публікацію відповідного матеріалу з метою підготовки такого ж атласу України. Ф.Шевченко вислав І.Крип'якевичу статтю В.Яцунського, що друкувалася в №7 часопису. Можливо, саме цей машинопис студії «Про створення «Історичного атласу України»» зберігся в родинному архіві Крип'якевичів⁷³. Відповідальний редактор «УІЖ» наполегливо просив І.Крип'якевича також подати найближчим часом свої пропозиції щодо атласу, маючи намір опублікувати їх у №8 та бажаючи, щоби в обговоренні питання його внесок був помітним. У 1965 р. підписану групою українських радянських істориків на чолі з І.Крип'якевичем доповідну записку щодо створення «Історичного атласу України» було надіслано на ім'я віцепрезидента АН УРСР І.Білодіда. Узявши участь в обговоренні на шпальтах журналу листа В.Яцунського, І.Крип'якевич опублікував відповідну статтю⁷⁴. У листі до Ф.Шевченка від 27 березня 1966 р. він обіцяв надіслати конкретні зауваження щодо структури майбутнього атласу й подати перелік необхідних карт, а також збирався підготувати повідомлення про мапи, що мали відображати культурне життя України XVI–XVII ст. Крім статей про атлас, він рекомендував також давати зразки графічного відображення різних наукових проблем. При цьому справедливо зауважував, що «графічний бік радянських карт маловинахідливий» порівняно із західноєвропейською картографією, яка стоїть на вищому рівні⁷⁵. І.Крип'якевич радив ознайомитися з новими атласами з «демократичних країн» (Польща),

⁷⁰ Крип'якевич І. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького. – С.94–105; *Його ж.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – початку XVII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – С.82–84.

⁷¹ Крип'якевич І. Бібліографія історії України в дожовтневий період // Український історичний журнал. – 1958. – №5. – С.166–170; *Його ж.* Стан і завдання української сфратістики // Там само. – 1959. – №1. – С.115–119; *Його ж.* Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями // Там само. – 1960. – №3. – С.130–132.

⁷² Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. – С.533.

⁷³ Родинний архів Крип'якевичів. – П.361.

⁷⁴ Крип'якевич І. Скласти проект історичного атласу України // Український історичний журнал. – 1965. – №9. – С.105–106.

⁷⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. – С.544.

щоб «Історичний атлас України» «збагатив» радянську картографію новими методами графічного відображення історичних питань.

І.Крип'якевич також був співавтором відкритого колективного листа до редколегії «УІЖ» щодо необхідності видання бібліографії з історії УРСР⁷⁶. Разом з іншими фахівцями він закликав наукову громадськість прискорити видання цієї фундаментальної праці. Уже від самого початку виходу часопису львівський історик також пропонував свої послуги як рецензент. В основному рецензії відбивали його славістичні зацікавлення у ході роботи над монографією «Київська Русь». Їх зміст свідчив про глибоку обізнаність в обговорюваних питаннях, а нерідко й власний погляд на проблему та доповнення рецензованого матеріалу. Приміром, у рецензії на книгу М.Тихомирова про міста Давньої Русі І.Крип'якевич подав інформацію ще про 11 не згаданих автором міських поселень Галицької й Волинської земель. Характеризуючи видання Йосифінської та Францисканської метрик, академік наводив широку характеристику їх як історичних джерел⁷⁷.

Загалом науковий доробок І.Крип'якевича на шпальтах «УІЖ» становить 6 ґрунтовних статей (із них остання друкувалась у семи номерах журналу), 2 листи до редакції з науковими пропозиціями та 4 рецензії. Із 1960 по 1964 рр. виникла перерва в публікації матеріалів (за винятком однієї рецензії, написаної раніше), зумовлена насамперед погіршенням стану здоров'я історика, про що він неодноразово згадував у листуванні з Ф.Шевченком («Я, на жаль, часто хворію і не можу справитися з усякими навантаженнями», лист за 4 березня 1960 р.⁷⁸; «Я не дуже добре почуваюся: “вниз котиться наш віз...” (Франко)», 10 травня⁷⁹; «Я тепер часто хворію», 3 жовтня⁸⁰) та В.Голобуцьким («Мое здоров'я не таке тверде, як це уявля[ю]ть собі мої молоді друзі – лікарі дозволяють мені тільки дуже помірковану працю», лист за 26 жовтня 1965 р.)⁸¹. Також давалася взнаки напружена робота над монографією «Київська Русь».

Слід зазначити, що попри чималу кількість опублікованих в «Українському історичному журналі» досліджень І.Крип'якевича, деякі його статті, підготовлені для часопису, із певних причин не вийшли друком, або були, можливо, дуже змінені порівняно з первісним задумом автора. Так, не побачила світ запланована в «УІЖ» стаття «Історичне значення возз'єднання» («Треба мені почати думати про обіцяну статтю “Історичне значення возз'єднання” (чи як вона зветься). Прошу Вас, черкніть мені пару ідей, бо в мене голова порожня

⁷⁶ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР: Лист до ред. «Українського історичного журналу» // Український історичний журнал. – 1965. – №1. – С.158–159.

⁷⁷ Праці німецьких славістів (Нотатки про книги) // Там само. – 1957. – №3. – С.147; Нове видання книги про міста стародавньої Русі [Рец.] М.Тіхоміров. The Towns of Ancient Rus, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1959, 504 p. // Там само. – 1961. – №3. – С.126–127; [Рец.] Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ, К., 1963, 163 с. // Там само. – 1964. – №1. – С.139–140; [Рец.] Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики, перші поземельні кадастри Галичини: покажчик населених пунктів. Відп. ред. П.Захарчишина. Уклад.: П.Пироженко, В.Сіверська, К.: Наук. думка, 1965 // Там само. – 1965. – №11. – С.148–149.

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1209. – Арк.1 зв.

⁷⁹ Там само. – Спр.1213. – Арк.2 зв.

⁸⁰ Там само. – Спр.1216. – Арк.1 зв.

⁸¹ Родинний архів Крип'якевичів. – П.256. – Арк.9.

(перевантажений і часто хворію). Буду вдячен⁸²). Із цих слів помітно, що І.Крип'якевич не палав бажанням готувати зазначену статтю й намагався відмовитися від неї (можливо тому, що не міг об'єктивно висвітлити це питання, а на замовлення писати не хотів?): «Я думаю, що Ви вже вирішили, що моя стаття зайва – буду вдячний, якщо повідомите мене про це»⁸³.

Не знайшлося місця у журналі й для статті про Д.Зубрицького, яку до ювілею цього історика пропонував підготувати І.Крип'якевич. «Писав до мене якийсь онук Дениса Зубрицького з Мінська, нагадуючи, що в січні 1962 р. минає сторіччя від смерті першого історика Галицької землі», – повідомляв він Ф.Шевченкові й цікавився: «[...] чи Ви не вважали б відповідним дати статейку про Зубрицького в Укр.[аїнському] іст.[оричному] вістнику? Може і я написав би таку статтю»⁸⁴.

На сторінках журналу знайшла своє висвітлення методика історичного дослідження – науковий напрям, що його фахівець розробляв упродовж життя⁸⁵ та який не вдалося втілити у запланованому Інститутом історії АН УРСР ще на 1962 р. виданні «Вступ до історії». У листі до Ф.Шевченка від 10 листопада 1966 р. І.Крип'якевич повідомляв про відправлення першої частини «Нарису методики історичних досліджень» – підсумок своєї багаторічної наукової діяльності, останню студію вченого, його заповіт майбутнім історикам України⁸⁶. Із публікацією цієї праці, зокрема не завжди коректним її редагуванням, виникли певні труднощі. Автора не влаштовували деякі редакторські втручання в текст статті, до якої він ставився надзвичайно трепетно та скрупульозно, що підтверджують чернетки з родинного архіву. Зазвичай урівноваженого професора обурювало зникнення деяких абзаців, перенесення та зміна заголовків, що суттєво впливало на зміст праці. Передостанній лист написано в доволі різкій формі. «Я ставлю справу ультимативно: залишіть мою працю у такому вигляді, як я її написав. Якщо не погоджуєтеся, поверніть рукопис, поки він ще не пішов у друкарню», – писав він у січні 1967 р.⁸⁷ Останні розділи було опубліковано вже після смерті вченого з урахуванням його прижиттєвих побажань, а також вимог старшого сина І.Крип'якевича – Петра, котрий готував матеріали до друку (про що свідчить його листування з редакцією «Українського історичного журналу»)»⁸⁸.

На сторінках часопису знайшли відображення й основні віхи наукової кар'єри І.Крип'якевича, зокрема така важлива для нього подія, як обрання академіком за спеціальністю «Історія України» в листопаді 1958 р. У №6 «УІЖ» за 1958 р. було опубліковано хронікальну замітку про вибори нових членів-кореспондентів та академіків АН УРСР. У ній давалася висока оцінка

⁸² ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1193. – Арк.1–1 зв.

⁸³ Там само. – Спр.1197. – Арк.1.

⁸⁴ Там само. – Спр.1225. – Арк.1–1 зв.

⁸⁵ Див.: *Заболотна І.* Розробка І.Крип'якевичем методики історичного дослідження. – К., 2009. – 52 с.

⁸⁶ *Крип'якевич І.* Нарис методики історичних досліджень // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.100–105; №3. – С.113–115; №4. – С.106–108; №7. – С.121–123; №8. – С.113–116; №9. – С.130–132; №10. – С.94–97.

⁸⁷ *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. – С.547.

⁸⁸ Родинний архів Крип'якевичів. – П.16; ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1244–1245.

науковій, організаційній та громадській діяльності І.Крип'якевича, а також було наведено список визначних праць дослідника, включно зі студіями до-радянського періоду⁸⁹. До речі, автором «Подання на доктора історичних наук, професора, директора Інституту суспільних наук АН УРСР Івана Петровича Крип'якевича, висунутого в академіки Академії наук УРСР по спеціальності – історія України», був саме Ф.Шевченко (що встановлено на основі його чернеткових записів)⁹⁰.

Відповідальний редактор «Українського історичного журналу» Ф.Шевченко, який добре знав і цінував І.Крип'якевича, підтримував із ним постійні наукові контакти, змушений був після критичної заяви К.Гуслистоного подати до ЦК КПУ відповідну довідку, в якій наголошувалося на тому, що в радянській історіографії праця «Студії над державою Богдана Хмельницького» «ніколи не зараховувалась до числа націоналістичних», а «Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.» також «не фігурувала в літературі як націоналістична»⁹¹.

На засіданні редакційної колегії часопису від 2 лютого 1959 р., де був присутній і сам І.Крип'якевич, розглядалися зауваження до змісту «УІЖ» №6 за 1958 р. члена колективного керівного органу журналу П.Лаврова, датовані 31 січня 1959 р. (див. док.1). Редколегію було звинувачено в недотриманні об'єктивності, адже в опублікованому повідомленні про визнання заслуг історика, мовляв, не розкрито правду про його наукову діяльність до 1939 р., коли він представляв «буржуазно-націоналістичну школу М.Грушевського» та виступав «противником марксистської історичної науки»⁹². Серед «крамольних» праць, які не можна було популяризувати та котрі нібито свідчили про «націоналістичні» погляди, опинилися, зокрема, «Студії над державою Богдана Хмельницького», «Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.», «Історія української культури». Особливо П.Лавров зупинився на останній (побачила світ 1937 р., співавтором і редактором був І.Крип'якевич), назвавши її «твором, цілком ворожим марксистській[й] науці, у якому паплюжить-ся весь культурно-історичний процес, що відбувався на радянській Україні до 1939 року» та наводячи відповідні цитати⁹³. Робився безапеляційний висновок:

«Читаючи біографічну довідку “УІЖ” про Крип'якевича мимоволі складається враження, що зроблена переоцінка цінностей, що перелічені вище роботи визнані у всіх відношеннях доброякісними і рекомендуються журналом увазі широкого читача. Це не може не викликати законного заперечення»⁹⁴.

⁸⁹ Вибори нових академіків і член-кореспондентів АН УРСР: І.П.Крип'якевич; І.О.Гуржій; М.І.Супруненко; С.М.Бібіков // Український історичний журнал. – 1958. – №6. – С.143.

⁹⁰ ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1021. – Арк.1–3.

⁹¹ Там само. – Спр. 346. – Арк. 3. Див. також: *Заболотна І.М.* До питання про обрання І.Крип'якевича академіком АН УРСР: Довідка // Соціальна історія. – Вип.10. – К., 2015. – С.80.

⁹² НА ІУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.902. – Арк.11–12.

⁹³ Там само. – Арк.13.

⁹⁴ Там само.

Деякі члени редколегії (Г.Мултих) радили І.Крип'якевичу стосовно «Історії української культури» звернутися з листом до редакції, в якому вказати на негативний характер цього видання. Після обговорення різних думок Ф.Шевченко висловив пропозицію надалі подані до журналу загальні матеріали вчитувати всім членам редколегії, а решту – за фахом⁹⁵. І.Крип'якевич змушений був у №3 за 1959 р. відреагувати самокритичним матеріалом «З приводу однієї замітки», де він зазначав:

«У цій замітці, опублікованій, до речі, без мого відому, серед ряду моїх праць названо “Історія української культури”. Вважаю за необхідне довести до відома читачів журналу, що згадана праця, яка вийшла з друку у Львові в 1937 р., була написана не з марксистських позицій і що висловлені в ній погляди я нині засуджую як неправильні»⁹⁶.

У №6 за 1966 р. було вміщено ювілейну статтю М.Івасюти до 80-річчя вченого, бібліографію його наукових і науково-популярних праць радянського періоду⁹⁷, а в №9 за той самий рік у рубриці «Хроніка та інформація» з'явилося й повідомлення про відзначення його ювілею⁹⁸. У 1967 р. журнал опублікував некролог у зв'язку зі смертю І.Крип'якевича, в якому Ф.Шевченко, резюмуючи наукову біографію академіка, відзначав також його тривалу та плідну співпрацю з «УІЖ»⁹⁹.

В «Українському історичному журналі» було гідно представлено історичну школу І.Крип'якевича (його вихованці з Інституту суспільних наук АН УРСР, директором якого він був, – Я.Ісаєвич, Я.Дашкевич, Ф.Стеблій, Я.Кісь, М.Кравець, В.Грабовецький, М.Івасюта та ін.), створений ним семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін при ІЦДІА УРСР у Львові, а також Львівський державний університет імені І.Франка, де впродовж 1944–1946 рр. він виконував обов'язки декана. Учні І.Крип'якевича виступали авторами статей, рецензій, дописів у рубриках «Хроніка», «Наш календар» та ін. А про їх науковий авторитет свідчила поява у журналі впродовж 1960-х рр. значної кількості рецензії на вже власні праці.

Отже І.Крип'якевич співпрацював з «Українським історичним журналом» 10 років – із часу його заснування (1957 р.) і до своєї смерті (1967 р.). Він відіграв значну роль в організації та діяльності єдиного в УРСР спеціалізованого часопису. Його співпраця з виданням стала складовою наукової біографії академіка. На шпальтах «УІЖ» побачили світ важливі праці І.Крип'якевича з основних напрямів студій історика, а також рецензії на доробок інших дослідників. Через об'єктивні причини (стан здоров'я, віддаленість від Києва, зайнятість

⁹⁵ Там само. – Арк.8.

⁹⁶ Крип'якевич І. З приводу однієї замітки // Український історичний журнал. – 1959. – №3. – С.153.

⁹⁷ Івасюта М.К. Іван Петрович Крип'якевич (До 80-річчя з дня народження) // Там само. – 1966. – №6. – С.127–131; Бібліографія наукових і науково-популярних праць І.П.Крип'якевича, опублікованих після возз'єднання Західної України в єдиній українській радянській державі // Там само. – С.131–133.

⁹⁸ Стеблій Ф. 80-річчя академіка І.П.Крип'якевича // Там само. – 1966. – №9. – С.155.

⁹⁹ Шевченко Ф. Іван Петрович Крип'якевич // Там само. – 1967. – №6. – С.159–160.

тощо) він не міг часто бувати в редакції журналу, але постійно підтримував зв'язок із його відповідальним редактором Ф.Шевченком. Часопис систематично інформував своїх читачів про роботу очолюваного І.Крип'якевичем львівського Інституту суспільних наук АН УРСР, а також про діяльність організованого ним у 1961 р. семінару з архівознавства й допоміжних історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові. На шпальтах видання знаходили своє відображення важливі ідеї та проблеми, які вчений порушував на наукових сесіях, конференціях, нарадах тощо, його реалізовані й нереалізовані наукові проекти.

№1

До протоколу редколегії від 2 лютого 1959 року¹⁰⁰

ЗАУВАЖЕННЯ

до змісту «Українського історичного журналу», №6, за 1958 рік

Не дивлячись на неодноразові зауваження, що їх висловлювали товариші під час обговорення чергових номерів «Українського історичного журналу», і досі слабим місцем журналу є «Огляди джерел та літератури», а також відділ «Критика і бібліографія». [...]

У відділі «Хроніка» вміщено повідомлення про вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР. Такі повідомлення про важливі події громадсько-політичного і наукового життя в УРСР потрібно систематично друкувати. У повідомленнях слід дотримуватись правильної характеристики наукових заслуг осіб – учасників громадсько-політичного і наукового життя.

У згаданому повідомленні про обрання в дійсні члени АН УРСР проф. І.П.Крип'якевича¹⁰¹ цього принципу об'єктивної характеристики його наукових заслуг наша редакція не дотрималась. Заслуги академіка І.П.Крип'якевича в науці значні, він є також і членом редколегії нашого журналу, але це зовсім не повинно перешкоджати нашому журналові сказати про нього правдиве слово, тобто об'єктивно оцінити його діяльність до 1939 року і після.

Відомо, що І.П.Крип'якевич виступав у свій час в науці як один з послідовних учнів буржуазно-націоналістичної школи М.С.Грушевського. В свій час він в багатьох власних роботах і в роботах, що вийшли за його редакцією, виступав противником марксистської¹⁰² історичної науки.

Саме тому викликає здивування таке місце характеристики наукових заслуг І.П.Крип'якевича, що її вмістив наш «УІЖ» в біографічній довідці. На стор.143 «УІЖ» читаємо «Широко відомі та мають велике пізнавальне значення такі його (Крип'якевича – П.Л.) праці, як “Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 р.р.”, “Студії над державою Богдана Хмельницького”, “Матеріяли до історії козащини” та інші. Велику увагу в своїх працях І.П.Крип'якевич приділяє питанням історії української культури. Серед багатьох досліджень слід назвати такі, як “Історія української культури”, роботи про освіту на Україні в XVI–XVIII ст., друкарську справу і

¹⁰⁰ Цей рядок приписано від руки синім чорнилом.

¹⁰¹ Тут і далі в документі прізвище подано з помилкою – «І.П.Креп'якевич».

¹⁰² Слово «марксистської» вписано від руки синім чорнилом над рядком.

першодрукаря Івана Федорова, праці про діяльність Тараса Шевченка та інших діячів української культури і науки».

Кожному радянському історикові відомо, що перелічені праці Крип'якевича написані в звичайному дусі буржуазно-націоналістичної школи Грушевського. «Історія української культури», у якій Крип'якевич виступає як співавтор і редактор, є твором, цілком ворожим марксистській науці, у якому паплюжиться весь культурно-історичний процес, що відбувався на Радянській Україні до 1939 року.

Чого варті, наприклад, такі місця в «Історії української культури», що вийшла за редакцією І.П.Крип'якевича. На стор.445 читаємо: «Від 1917 року обставини народного життя в Придніпрянській Україні улягли основній повній зміні. Після короткотривалого триумфу української національно-державної ідеї перевалилася понад Україною червона хвиля диктатури пролетаріату, затопила всі давні цінності, пригасила народні сподівання. Після короткої, хоч великої радості, що товаришила хвилинам, коли здійснилися найкращі мрії народу, прийшли хвилини великих розчарувань» (Зошит I, 1937 рік).

Подібних «перлів» можна навести чимало.

Читаючи біографічну довідку «УІЖ» про Крип'якевича мимоволі складається враження, що зроблена переоцінка цінностей, що перелічені вище роботи визнані у всіх відношеннях доброякісними і рекомендуються журналом увазі широкого читача. Це не може не викликати законного заперечення.

В редакції нашого журналу встановилася неправильна практика, коли не всі статті, замітки, публікації і т. ін., що друкуються в журналі, надсилаються членам редколегії для попереднього ознайомлення і схвалення. Надалі необхідно встановити такий порядок:

- а) Весь матеріал, що вміщується в «УІЖ», надсилати усім без винятку членам редколегії для ознайомлення і схвалення.
- б) Стаття чи замітка вміщується в журналі, коли на це є згода усіх членів редколегії.
- в) Усунути практику зміни без достатніх на це причин вже затвердженого редколегією змісту журналу.

Член редколегії «УІЖ»
31 січня 1959 р.

[підпис]

П.А.Лавров

*Науковий архів Інституту історії України НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.902. –
Арк.11–14 (правлений машинопис)*

№2

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»

РЕДАКЦІЯ

Орган Інституту історії Академії наук Української РСР
та Інституту історії партії ЦК КП України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС
м. Київ, бульвар Шевченка, №14, тел. 4-53-43

№469

«1» жовтня 1959 р.

Члену редколегії *Крип'якевичу І.П.*

При цьому надсилаємо для апробації статтю *Садовської «Причинки до життя нашої області в часі Північної війни»*

Ваші зауваження та побажання:

Стаття – це виписки із книги витрат 1702–1712 рр. в маєтностях коронного гетьмана Сенявського; автор не відзначає точніше, до якої території належать ці матеріали та в якому архіві вони зберігаються. Як видно із короткого узагальнення на стор. 78–79, у книзі є деякі інтересні дані до історії селян і ін., але автор не зумів цінного матеріалу підняти на перший план, а затратив його серед маси неінтересних деталей.

Висновки:

Для Українського Історичного Журналу стаття не підходить.

Підпис: *І.Крип'якевич*

Львів, 8.X.1959

Там само. – Спр.903. – Арк.107 (типографський бланк; машинопис; зауваження, висновки та підпис – автограф І.Крип'якевича синім чорнилом; назва рецензованої статті та прізвище автора – блакитним чорнилом іншим почерком)

№3

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»

РЕДАКЦІЯ

Орган Інституту історії Академії наук Української РСР

та Інституту історії партії ЦК КП України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

м. Київ, бульвар Шевченка, №14, тел. 4-53-43

№43

«23» липня 1959 р.

Члену редколегії *Крип'якевичу І.П.*

При цьому надсилаємо для апробації статтю *Рорре*¹⁰³ «Деякі питання заселення польсько-руського рубіжа в ранньому середньовіччі»

Ваші зауваження та побажання:

Автор, спираючися в головному на археологічні дослідження, з'ясовує розвиток головних центрів Забужжя, – Волиня і Червена, а також торкається інших міст (Грубешів, Холм). В основному автор виявляє господарсько-культурний розвиток поселень, і на цій основі робить висновки про соціально-політичні питання. Автор виступає проти тверджень польських націоналістичних істориків, які вважали Забужжя територією колонізації польських племен, але все-таки залишається під деяким їх впливом, допускаючи, що Червен заснували поляки (ст.23), та підкреслю[ю] чи особливі впливи західних (польських) племен на цій території (ст.28–29) – хоч і не затушовує впливів Русі.

В цілому стаття може бути інтересна для читачів Укр.[аїнського] іст.[оричного] журналу тим, що показує методи досліджень польських археологів. Можна б відзначити, що це стаття дискусійна. Обов'язково треба статтю дати до оцінки архео

Висновки: логам. *Стаття написана рік тому і я маю враження, що вона перестаріла – один із польських істориків говорив мені, що є сумнівним, чи Городок на Гучві це історичний Волинь. Стаття писана важкою мовою і деколи*

¹⁰³ Польський історик-медієвіст А.Поппе.

трудно зорієнтуватися у поглядах автора (ст.28). Заголовок статті не відповідає змістові:

Підпис: територія Волиня і Червена це не «польсько-руське пограниччя», а частина Русі, – можна рекомендувати «Деякі питання заселення Побужжя (або Забужжя) в ранньому середньовіччі».

Висновок: Статтю друкувати як дискусійну, – після оцінки археологів, – з деякими скороченнями.

Львів, 11.III.1960

[підпис]

Там само. – Арк.119 (типографський бланк; машинопис; зауваження, висновки та підпис – автограф І.Крип'якевича синім чорнилом; назва рецензованої статті та прізвище автора – блакитним чорнилом іншим почерком)

The article deals with participate in organization and activities of “Ukrainian Historical Journal” of academician I.Krypiakevych. Reflected scientists vision of the magazine concept. Are called areas of his research published in the journal. The article sheds light on the initial period of organization and activities of “UHJ” in terms of the then social and political life. Revealed features of personal and official relations of I.Krypiakevych with the managing editor of journal F.Shevchenko.

Keywords: Krypiakevych, Shevchenko, “Ukrainian Historical Journal”, editorial board, Institute of History of the Academy of Sciences of USSR, Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of USSR, history of feudalism.

В.В.Островський*

ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ З.КРАСІВСЬКОГО

Розглядається правозахисний вияв суспільно-політичної діяльності З.Красівського. На основі опублікованих і вперше виявлених документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України реконструйовано факти участі його в Українській громадській групі сприяння виконанню Гельсінських угод та Українській Гельсінській спілці, розкрито місце й роль З.Красівського у цих об'єднаннях. Ідеться також про заходи республіканського КДБ, спрямовані на локалізацію та дискредитацію найактивніших діячів українського спротиву.

Ключові слова: *Красівський, Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, Українська Гельсінська спілка, правозахисний рух.*

Упродовж 1970-х рр. український рух спротиву радянській владі розгортався у суспільно-політичних реаліях брежнєвського неосталінізму. Після «великого погрому» шістдесятників та опозиціонерів в УРСР установилося відносне затишшя, у надрах якого зароджувалися нові форми опору тоталітарній системі. Одна з них – правозахисний рух, що проявився у вигляді Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ).

Як відомо, УГГ утворилася 9 листопада 1976 р.¹ Того ж дня 10 представників українського спротиву підписали декларацію Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод². У документі визначалися мета й завдання організації, серед яких найголовнішим було «ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою»³. Для виконання цього завдання активісти групи мали збирати й опрацьовувати факти порушення прав людини в УРСР, знайти з ними владні інституції республіки та союзного центру, уряди країн-підписантів Гельсінського заключного акта та світову громадськість⁴. Усі дії мали відбуватися легально, у рамках радянського й міжнародного законодавства. Позаяк на перше місце ставилося питання правозахисту, це уможливило долучення до УГГ людей різних світоглядних орієнтацій і політичних

* *Островський Валерій Васильович – завідувач відділу суспільних дисциплін лабораторії суспільно-гуманітарних дисциплін Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*

E-mail: ostrovsky.valery@gmail.com

¹ Рух опору в Україні: 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Передм. О.Зінкевича, О.Обертаса. – К., 2010. – С.658–663.

² *Овсієнко В.* Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті рр.) // Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: У 4 т. – Т.1: Особистості / Упор. Є.Ю.Захаров. – Х., 2001. – С.6.

³ Український правозахисний рух: Документи і матеріали київської Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод / Передм. А.Зваруна; упор. О.Зінкевич. – Торонто; Балтимор, 1978. – С.12.

⁴ Там само. – С.13.

поглядів. Навіть революційно налаштовані українські націоналісти, які не полишали думки про відновлення збройної боротьби, вступали до групи. Так у ній опинився і З.Красівський.

Зіновій Михайловичу Красівському (12 листопада 1929 р., с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл. – 20 вересня 1991 р., м. Моршин Львівської обл.) – український громадсько-політичний і літературний діяч, активіст ОУН(б), учасник боротьби Української повстанської армії, співзасновник Українського національного фронту, Усеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України», очільник Крайового проводу ОУН(б) в Україні⁵. Окрім того, З.Красівський – автор прозових і поетичних творів (серед яких історичний роман «Байда», збірки поезій «Месник», «Невольницькі плачі»), пам'яток епістолярного жанру та публіцистики; суспільно-політичних документів. Упродовж усього свідомого життя сповідував ідеологію українського чинного націоналізму, уособлюючи бандерівський рух на теренах УРСР.

Питання місця й ролі З.Красівського у правозахисному русі не були предметом вивчення вітчизняних істориків. На сьогодні відсутні будь-які публікації відповідної тематики. Дослідники лише побіжно згадували про його участь в УГГ та Українській Гельсінській спілці (УГС)⁶. У 2013 р. у Львові було видано працю І.Геля, яка містить багато архівних та мемуарних джерел. Публікацію підготовлено учасником подій, тож вони розглядаються й оцінюються немовби «із середини». Ім'я і прізвище З.Красівського зустрічається на 27 сторінках із 392, зокрема охарактеризовано його участь в УГГ та УГС. Але, як і в інших подібних дослідженнях, – контекстно, на тлі розвою українського визвольного руху⁷. Факти правозахисної активності З.Красівського зафіксовано в публікаціях Я.Мостепана⁸, Д.Юсипа⁹, М.Якібчук¹⁰. Під час підготовки своїх статей, книг чи досліджень автори користувалися опублікованими

⁵ *Островський В.* Формування українського націоналістичного світогляду Зіновія Красівського // Мандрівець. – 2010. – №2. – С.38–45; *Його ж.* Роль Зіновія Красівського в діяльності Українського національного фронту // Галичина. – 2010. – №17. – С.191–201; *Його ж.* «Невольницькі» дівчачі Зіновія Красівського в мемуарних та усноісторичних інтерпретаціях // Мандрівець. – 2011. – №3. – С.29–39; *Його ж.* Український націоналістичний чин Зіновія Красівського // Галичина. – 2013. – №24. – С.215–225; *Його ж.* Українська націоналістична проблематика у творчій спадщині Зіновія Красівського // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXIX. – Запоріжжя, 2014. – С.240–248.

⁶ Див.: *Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – Х., 2003. – 144 с.; *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). – К., 2000. – 232 с.; *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – 616 с.; *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К., 1998. – 720 с.; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція у русі опору 1960–80-х рр. / Гол. ред. С.В.Головко. – К., 1995. – 224 с.; *Зайцев Ю.* Опозиція 60–80-х рр. про українську державність // Другий Міжнародний конгрес українців. (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історія. – Ч. II / Упор. Я.Ісаєвича та Я.Грицака. – Л., 1994. – С.143–149; *Його ж.* Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України: XX ст. / За ред. С.В.Кульчицького. – К., 1992. – С.196–235.

⁷ *Гель І.* Виклик системі: український визвольний рух другої половини XX ст. / Ред. та упор. І.В.Єзерська. – Л., 2013. – 392 с.

⁸ *Мостепан Я.* Зіновій Красівський // Українські проблеми. – 1994. – №3 (7). – С.94–102.

⁹ *Юсип Д.* Зіновій Красівський: Сторінками життя і творчості. – Івано-Франківськ, 1999. – 96 с.

¹⁰ *Якібчук М.В.* І в храм свободи увійти: Творчість Зіновія Красівського та о. Ярослава Лесіва: дискурс національної ідентичності. – Коломия, 2011. – 192 с.

документами, котрих з означеної проблематики надто мало. Унікальні текстові матеріали зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Фонд 16 («Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР») містить доповідні або інформаційні записки, адресовані ЦК КПУ, звіти про результати оперативної, слідчої роботи, насамперед проти фігурантів сумновідомої оперативно-розшукової справи «Блок», примірники декларацій, статей тощо. Від 2014 р. справи цього фонду нарешті стали доступними для дослідників. Детальне опрацювання документів дає можливість увести до наукового обігу й оприлюднити дані про таємні репресивні заходи республіканського КДБ задля локалізації та дискредитації найактивніших діячів спротиву другої половини ХХ ст., у тому числі З.Красівського, а також дати об'єктивну оцінку його діяльності й ролі в українському правозахисному русі.

У час створення УГГ З.Красівський відбував покарання за участь в Українському національному фронті. Ще з вересня 1976 р. він лікувався у Львівській обласній психіатричній лікарні імені академіка В.Протопопова, що розташовувалася на вул. Кульпарківській, 95¹¹. На початку лютого 1977 р. його було переведено до психлікарні загального типу у с. Бережниця (Стрийський р-н Львівської обл.)¹². А 15 червня 1978 р. рішенням судової колегії Владимирського обласного суду (РРФСР) стосовно З.Красівського скасовано «примусовий захід медичного характеру» (тут і далі – стилістика, граматики КДБ; переклад автора – В.О.) і він достроково вийшов на волю¹³. Сьогодні вже неможливо з'ясувати причину дочасного припинення терміну покарання співорганізатора Українського національного фронту, адже йому ще залишалось відбутися понад 8 міс. лікарняного або табірної режиму та 5-річне заслання. Імовірно, що система зробила для З.Красівського поступку в обмін на подальшу лояльність. Спочатку так і виглядало, але наступні події перекреслили сподівання КДБ.

17 липня 1978 р. З.Красівський повернувся додому, у м. Моршин на Львівщині¹⁴. Насамперед намагався подолати постстресовий розлад унаслідок відбутих років неволі: відвідував родинне село, історико-мистецькі акції у Львові, мандрував Карпатами, ходив на байдарках по Дністру, зустрічався з побратимами¹⁵. Водночас узявся за облаштування свого сімейного життя: 26 травня 1979 р. зареєстрував шлюб із колишньою дружиною В.Чорновола – Оленою Антонів¹⁶. Вона оформила опіку над чоловіком (адже З.Красівський, якого офіційна медицина визнала «параноїдальним шизофреніком», уважався недієздатним – В.О.), і у другій половині липня – першій декаді серпня

¹¹ Чорновіл В. Твори: У 10 т. – Т.4. – Кн.1: Листи / Упор. М.Коцюбинська, В.Чорновіл; передм. М.Коцюбинська. – К., 2005. – С.504.

¹² Інтерв'ю з Меленем М.О., 1929 р. нар., с. Фалиш, Стрийський р-н, Львівська обл. Запис 03.02.2000, м. Моршин, Львівська обл., інтерв'юєр Овсієнко В.В. [Електронний ресурс]: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1131630150>

¹³ Учётная карточка Красивского Зиновия Михайловича // Экспозиция Мемориального музея истории политических репрессий «Пермь-36», пос. Кучино, Пермская обл., Россия.

¹⁴ Перегук двох над безвістю: Листування українського політв'язня Зиновія Красівського з членом Міжнародної амністії американкою Айріс Акагоші / Упор. та прим. Л.Маринович, М.Мариновича. – Х., 1995. – С.17.

¹⁵ Там само. – С.8, 11, 19, 24.

¹⁶ Там само. – С.47.

подружжя 20 днів відпочивало в м. Паланга (Литовська РСР), на узбережжі Балтійського моря¹⁷. Далі, щоб убезпечитись від переслідувань, новостворена сім'я готувалася до виїзду за кордон, який організували українські та єврейські друзі, найперше О.Мешко, А.Вудка, представниця «Міжнародної амністії» А.Акагоші¹⁸. Водночас, збираючись в еміграцію й незважаючи на постійний нагляд КДБ, З.Красівський та О.Антонів розгорнули активну громадську роботу. Чоловік налагодив постійне листування з колишніми товаришами, особливо ув'язненими, виступаючи координатором багатьох їхніх ініціатив. Разом із дружиною переймався грошовими питаннями створеного О.Солженіциним Російського громадського фонду допомоги в'язням сумління та їхнім родинам¹⁹. Вони розподіляли призначені фондом кошти поміж українськими політпокараними, їхніми родичами, котрим була необхідна матеріальна підтримка, фінансували необхідні «господарські» потреби опозиції.

З огляду на свою суспільну активність, позицію в українському русі спротиву, З.Красівський знав про існування УГГ, поділяв її принципи й долучився до кола її учасників. Це сталося у жовтні 1979 р., про що свідчить написана ним заява²⁰, де пояснювалися мотиви та причини такого кроку, обґрунтовувався компроміс між власними радикальними націоналістичними переконаннями й загалом демократичним характером ідеології УГГ. Життєве кредо З.Красівського – жертвність та щоденна боротьба за ідею: «Не в перемозі ідей суть людського щастя, а в жертвенності задля ідеї», «Найгірше – пасивність, збайдужіння до патріотичного обов'язку, коляборація», «Вірю [...] – в радість боротьби, у смисл поразки»²¹. УГГ виявилася єдиною тогочасною організацією, під «прапором» і «гаслами» якої можна було відкрито боротися проти комуністичної системи, «реалізувати себе і наблизитися до інших ідеалів»²². Тобто громадська група стала для З.Красівського тим діяльнісним полем, де втілювалися його націоналістичні прагнення до обстоювання інтересів України та здобуття нею державної незалежності.

У другій половині 1979 р. УГГ переживала нелегкий період існування. На той час майже всіх її засновників було заарештовано й засуджено до різних термінів позбавлення волі. Унаслідок такого удару група опинилася на межі зникнення: відчувався брак свіжих сил, уповільнилася самвидавня й усіяка публічна робота, послаблено зв'язки зі західним демократичним світом. КДБ уже надсилав оптимістичні доповідні записки на адресу ЦК КПУ²³, але відомство вкотре помилилося. Прихід З.Красівського в УГГ збігся з періодом відродження й поживлення організованої правозахисної діяльності.

¹⁷ Там само. – С.25–28.

¹⁸ Лист Ар'є Вудки до Айріс Акагоші від 27.04.1979 р. // Особистий архів Ю.Зайцева; Перегук двох над безвістю... – С.48; Український правозахисний рух... – С.131.

¹⁹ Ходорович С. Люди Русского фонда // Неволя. – 2007. – №13 [Електронний ресурс]: http://www.index.org.ru/nevol/2007-13/hodorovich_n13.html

²⁰ Українська Гельсінська група: 1978–1982: Документи і матеріали / Упор. О.Зінкевич. – Торонто; Балтимор, 1983. – С.349–355.

²¹ Там само. – С.351.

²² Там само. – С.350.

²³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.7 (1985). – Спр.1078. – Арк.79–81.

Пишучи заяву про вступ, З.Красівський окреслив для себе пріоритетну роль в організації – він планував зайнятися справою легалізації УГКЦ: «Я особливо зажурений станом греко-католицької церкви на Україні. Цю справу я не полишу на самотік, я займаюся нею зокрема і покажу цілому світові, що заборона її не тільки антиконституційна й антигуманна, а – злочинна»²⁴. Проте довелося взятися за вирішення нагальніших проблем. Насамперед необхідно було відновити чисельність групи та розгорнути її мережу в УРСР. В інформаційних повідомленнях і доповідних записках республіканського КДБ значалося, що З.Красівський налагодив зв'язки з О.Мешко (Київ), М.Горинем (Львів), І.Сокульським (Дніпропетровськ), іншими правозахисниками²⁵, які планували створити західну, східну й південну ланки УГГ на Львівщині, Івано-Франківщині, Дніпропетровщині та Херсонщині²⁶. Крім того, він займався залученням до групи нових активістів, збирав і поширював інформацію про порушення прав людини, про в'язнів сумління, зберігав документи УГГ і твори самвидаву, продовжував опікуватися фінансовими питаннями фонду О.Солженіцина²⁷. Ще в липні 1979 р., перед виїздом за кордон, Р.Мороз зустрівся з нею та висловив прохання про необхідність активізування зусиль світової громадськості проти «ущемлення прав людини» в радянській Україні²⁸, тобто прагнув поживити міжнародну діяльність УГГ.

Завдяки своїй активній діяльності в Українській Гельсінській групі З.Красівський відразу опинився у центрі уваги КДБ. На сьогодні відсутні документи, які підтверджували б наявність його прізвища у списку справи «Блок». Але оскільки він контактував із більшістю її «об'єктів» (перш за все, у переліку числилась О.Антонів), то автоматично потрапляв у поле оперативних розробок, котрі розпочалися відразу після його вступу в УГГ. Так, для з'ясування місця зберігання «антирадянських матеріалів», наприкінці жовтня – на початку листопада 1979 р. агент «Данко» передав З.Красівському «оперативно опрацьовані матеріали тенденційного характеру», що відстежувалися співробітниками КДБ. У його помешканні було проведено таємний обшук, під час якого виявлено твори самвидаву авторства Я.Лесіва, І.Калинця, фотоплівки та магнітофонні записи²⁹. З.Красівський, очевидно, знав і довіряв «Данко», адже під час їхньої зустрічі 1 листопада виявляв занепокоєння з приводу арешту (8 жовтня 1979 р.) гельсінця П.Розумного та попереджав про необхідність дотримуватися заходів «суворої конспірації»³⁰. Це й зрозуміло, оскільки КДБ мав незмінну мету: спочатку локалізувати, а далі зупинити будь-яку «антирадянську діяльність» нових активістів УГГ, у тому числі З.Красівського. Тож стосовно нього набирав обертів маховик оперативних заходів.

16 листопада 1979 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького було надіслано доповідну записку КДБ, присвячену винятково постаті

²⁴ Українська Гельсінська група: 1978–1982: Документи і матеріали. – С.351.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.7 (1985). – Спр.1080. – Арк.93.

²⁶ Там само. – Арк.234.

²⁷ Там само. – Спр.1078. – Арк.84, 158.

²⁸ Там само. – Арк.86.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – Арк.87.

З.Красівського³¹. У документі детально описувалися заходи, що їх уживали співробітники відомства для «припинення націоналістичної діяльності» правозахисника. Зазначалося, що 11 листопада 1979 р. до З.Красівського в Моршин відправлено «досвідченого оперативного» співробітника «Вартана», котрий, як і згаданий вище «Данко», користувався довірою серед опозиціонерів. Згідно із розробленою легендою, «Вартан» повідомив, що готується до поїздки в Москву для «ділових зустрічей з антирадянщиками» і може передати їм «організаційні документи [...] у вигляді грипсів». Нічого не підозрюючи, З.Красівський довірив агентіві комюніке УГГ, що адресувалося А.Сахарову та призначалося для опублікування за кордоном³², а також «додатковий фінансовий звіт» групи «за третій квартал» 1979 р. Комюніке належало вручити посередникові – дружині О.Гінзбурга О.Жолковській, а звіт – одному з розпорядників солженіцинського фонду С.Ходоровичу. «Вартан» доправив передані йому матеріали за призначеннями, що «укріпило його позиції в антирадянському середовищі»³³. Аналізуючи зміст доставленого, можна беззаперечно стверджувати: у результаті проведеної операції до рук КДБ потрапили цінні докази, що стосувалися розгортання правозахисного руху в радянській Україні.

Комюніке, передане З.Красівським, потрапило за кордон і було опубліковане під назвою «Меморандум Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод»³⁴. Такий висновок напрошується на підставі зіставлення й порівняння тексту меморандуму та опису комюніке, що містився в доповідній записці. У документі розкрито передумови, причини утворення УГГ, методи її діяльності, випадки порушення прав людини й, зокрема, прояви репресій щодо правозахисників; повідомлялося про оголошення «нового складу української групи “Гельсінкі” з 36 осіб із перерахуванням прізвищ» (у тому числі З.Красівського – В.О.); згадано про видання чергових номерів «Інформаційного бюлетеня»³⁵. Як з'ясувалося згодом, факти, уміщені в комюніке, а особливо виявлені прізвища, несли чималу небезпеку для учасників УГГ. Немало загрозливих для гельсінців даних містив і фінансовий звіт, де було відзвітовано за кошти, витрачені на «господарські потреби, [...] надання допомоги покараним за антирадянську діяльність націоналістам, їхнім побратимам, сім'ям». Було вказано більше 40 прізвищ. КДБ «оцінило» й цей документ, адже невдовзі проти всіх зазначених осіб розпочалися оперативно-слідчі дії³⁶.

Доповідна записка республіканського КДБ повідомляє невідому досі інформацію, котра доводить – З.Красівський належав до числа активних діячів УГГ другої хвилі її історії. Окрім згаданого вище, він брав участь у налагодженні зв'язків між українськими та російськими правозахисниками; розповсюджував, а можливо, і виготовляв пропагандистські документи групи; переймався господарськими проблемами організації та опікувався політв'язнями й тими опозиціонерами, які перебували на волі. З іншого боку, доповідь про

³¹ Там само. – Арк.157.

³² Там само. – Арк.158.

³³ Там само. – Арк.159.

³⁴ Українська Гельсінська група: 1978–1982: Документи і матеріали. – С.57–62.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.7 (1985). – Спр.1078. – Арк.158.

³⁶ Там само. – Арк.158–159.

стеження за З.Красівським дає уявлення про методи оперативної роботи КДБ із використанням довірених осіб як таємних агентів.

Оперативні заходи принесли очікувані результати. 6 березня 1980 р. відбулося засідання судової колегії з кримінальних справ Владимирського обласного суду РРФСР, яка вирішила повернути З.Красівського в місяць позбавлення волі (колонія) «на невідбутий термін 8 місяців і 7 днів, та 5 років заслання»³⁷. Виконуючи судові рішення, 12 березня службовці Львівської обласної прокуратури за участі співробітників місцевого управління КДБ, котрі діяли під виглядом працівників міліції, провели в помешканні З.Красівського обшук³⁸. Тоді було знайдено й вилучено чимало «антирадянських матеріалів», із-поміж них стаття «Карикатура на суд» авторства І.Сокульського (фігуранта справи «Блок»)³⁹. Виявлене стало приводом до арешту З.Красівського – 16 березня його етапували у Скальнинський виправно-трудоий заклад (Чусовський р-н Пермської обл. РРФСР)⁴⁰. 2 квітня 1980 р. його доставили у виправно-трудоу колонію суворого режиму ВС-389/36 (с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.), а 5 грудня він опинився на засланні у с. Луговське (Ханти-Мансійський р-н Тюменської обл. РРФСР)⁴¹. Так закінчився перший етап правозахисної діяльності З.Красівського, яку він проводив у громадській організаційній структурі.

Із заслання З.Красівський повернувся в листопаді 1985 р. «Перебудова», котра тоді розгорталася у країні, витворила сприятливі умови для відродження українського правозахисного руху. У серпні 1987 р. В.Чорновіл відновив випуск «Українського вісника», а З.Красівський заходився допомагати друкувати й розповсюджувати журнал⁴². Водночас він відновлював зв'язки з однодумцями, виступав в обороні прав політичних в'язнів, які поверталися з тюрем, таборів чи заслання. Коли у другій половині 1987 – на початку 1988 рр. діячі українського спротиву обмірковували плани щодо надання стихійним національно-демократичним рухам організаційних форм, зокрема розглядали можливість відновлення УГГ, З.Красівський став активним учасником цієї роботи.

Як і в історії з Українською громадською групою, на підготовчому етапі відновлення правозахисного руху республіканський КДБ задумав низку запобіжних, компрометуючого характеру заходів щодо його активістів. Показовим став епізод дискредитування В.Чорновола, М.Гориня, а разом і З.Красівського. Наприкінці другої декади вересня 1987 р. до Львова зі США прибула відома громадська діячка і журналістка М.Коломієць. Вона передала В.Чорноволові 1500 дол., а на ім'я З.Красівського «придбала в магазині “Каштан” автомобіль “Жигулі”»⁴³. Гроші призначалися на українську справу, а машину було

³⁷ Учётная карточка Красивского Зиновия Михайловича...

³⁸ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.7 (1985). – Спр.1080. – Арк.94.

³⁹ Там само. – Арк.235.

⁴⁰ Там само. – Арк.94.

⁴¹ Учётная карточка Красивского Зиновия Михайловича...

⁴² Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах / Упор. і гол. ред. О.Шевченко. – К., 2012. – С.598.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990). – Спр.1118. – Арк.152; Спр.1119. – Арк.157.

куплено на кошти Н.Світличної для полегшення побутових умов її спаралізованого брата І.Світличного, який лікувався в Моршині та проживав у домівці З.Красівського⁴⁴. 20 вересня М.Коломієць узяла у В.Чорновола та М.Гориня інтерв'ю, де обговорювалися актуальні питання піднесення українського спротиву в період «перебудови»⁴⁵. Усі події тих днів було зафіксовано співробітниками КДБ, а під час огляду в аеропорту Бориспіль відеозапис інтерв'ю у М.Коломієць вилучили⁴⁶. Працівники держбезпеки підготували доповідь у ЦК КПУ й з дозволу В.Щербицького взялися за реалізацію «комплексу контрпропагандистських дій»⁴⁷. Секретна записка республіканського КДБ на ім'я ЦК КПУ, а персонально – В.Щербицького, містила звіт про виконану роботу: «[...] з метою формування суспільної думки, засудження діяльності відступників із використанням вилученої у громадянки США Коломієць Марти відеокасети із записом “інтерв'ю” Чорновола й Гориня, а також інших наявних матеріалів підготовлено проект статті “Інтерв'ю з-під поли” (додається), котру належить опублікувати в республіканській пресі»⁴⁸.

Автор статті П.Вільховий (прізвище, імовірно, вигадане) називав інтерв'ю В.Чорновола та М.Гориня «ідеологічною провокацією» проти радянської влади, обливав брудом їхнє особисте життя, звинувачував в «аморальності», «запобіганні перед Заходом» та інших «гріхах»⁴⁹. Передані кошти, придбаний автомобіль видавалися за доказ «запроданства» українських правозахисників. П.Вільховий наголошував: «Справжнє призначення подарунка визначити не складно, якщо врахувати, що Красівський – довірена особа Чорновола, і є для нього особистим водієм. Він, до речі, відшукав Коломієць у львівському готелі “Дністер” і привіз на квартиру, де знімалося інтерв'ю»⁵⁰. Статтю опублікувала республіканська газета «Радянська Україна». Згодом її передрукували обласні видання – «Львівська правда» та «Вільна Україна»⁵¹. І хоч «Український вісник» умістив спростування⁵², а В.Чорновіл, М.Горинь, З.Красівський звернулися з листами до редакцій часописів, у партійні структури, подали позовні заяви до суду⁵³ – змагатися із системою виявилось надзвичайно важко. Як і очікувалося, невдовзі «свідомі радянські громадяни» виступили з «різким засудженням націоналістичних елементів», вимогами «запобігти їхнім діям, що завдають політичної шкоди нашій країні»⁵⁴. Слід зазначити, що багато хто тривалий час (навіть у перші роки незалежності нашої країни) сприймав за

⁴⁴ Сили застою на позовах з правдою (Огляд двобою журналу «Український вісник» з офіційною пропагандою) // Український вісник: Громадський літературно-художній та суспільно-політичний журнал, орган Української Гельсінської спілки. – 1988. – №11/12 (об'єднаний). – Січень – березень. – С.131.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990). – Спр.1118. – Арк.152–153; Спр.1119. – Арк.157.

⁴⁶ Там само. – Арк.153.

⁴⁷ Там само. – Арк.154.

⁴⁸ Там само. – Арк.191–203.

⁴⁹ Там само. – Арк.196–203.

⁵⁰ Там само. – Арк.202–203.

⁵¹ Там само. – Арк.287.

⁵² Сили застою на позовах з правдою... – С.117–167.

⁵³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр.349. – Арк.5–13.

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990). – Спр.1118. – Арк.287; ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр.349. – Арк.3–3 зв.

правду сфабриковані КДБ проти найактивніших діячів руху опору «факти». Таким чином, «контрпропагандистські дії» завдали В.Чорноволові, М.Гориневі та З.Красівському непоправної моральної шкоди, відволікали їх від суспільно-політичної активності, але все ж не змогли перешкодити втіленню їхніх задумів.

У грудні 1987 р. правозахисники оголосили про відновлення УГГ, яку згодом планували перетворити на першу легальну політичну організацію – Українську Гельсінську спілку. Ініціаторами «виступили В.Чорновіл, М.Горинь, Л.Лук'яненко, З.Красівський» та ін.⁵⁵ Перед започаткуванням діяльності УГС, у березні 1988 р., її співзасновники розробили й передали за кордон «Звернення до українців та світової громадськості», в якому заявили про регенерацію правозахисного руху в УРСР і просили підтримки в подальшій діяльності⁵⁶. Улітку того ж року В.Чорновіл, М. і Б. Горині, можливо З.Красівський написали й ухвалили «Декларацію принципів УГС»⁵⁷. Тоді ж було сформовано керівні органи: виконавчий комітет і Всеукраїнську координаційну раду⁵⁸, до яких увійшов З.Красівський із функціями одного з трьох секретарів спілки⁵⁹. Її друкованим органом став часопис «Український вісник»⁶⁰. 7 липня 1988 р., під час мітингу, що проходив у Львові, В.Чорновіл оприлюднив декларацію й публічно оголосив про утворення Української Гельсінської спілки⁶¹. За місяць у Чернігові відбулася зустріч В.Чорновола, М.Гориня, З.Красівського з головою УГС Л.Лук'яненком, на якій обговорювалися дії щодо розгортання місцевих структур організації⁶². На виконання чернігівських ухвал В.Чорновіл, брати Горині, З.Красівський «їздили по областях до груп активістів у пошуках активних і сміливих людей для залучення до лав УГС»⁶³. Останній особисто допомагав налагоджувати мережу в Тернопільській (за участі З.Красівського філію створено 14 січня 1989 р.⁶⁴) та Івано-Франківській (2 березня 1989 р.⁶⁵) областях. Невдовзі відділення організації охопили майже всю територію УРСР.

Стратегічні лінії було зазначено в «Декларації принципів УГС». Спілка задекларувала «відновлення української державності», яка «була б основною стабільною гарантією забезпечення економічних, соціальних, культурних, суспільних і політичних прав як українського народу, так і національних меншин, які проживають на території України». Майбутнє існування СРСР угеесівці вбачали у формі конфедерації незалежних держав. Нова конституція такого утворення повинна була «гарантувати [...] основні права і свободи громадян,

⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990). – Спр.1120. – Арк.116.

⁵⁶ Там само. – Спр.1119. – Арк.95–96.

⁵⁷ Чернявська-Набока І. Потрібна нова УГС? // Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах. – С.138.

⁵⁸ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки // Там само. – С.17.

⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990). – Спр.1119. – Арк.95–96.

⁶⁰ Там само. – Спр.1120. – Арк.13.

⁶¹ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. – С.17.

⁶² ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990). – Спр.1120. – Арк.117–118.

⁶³ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. – С.17.

⁶⁴ Горохівський Л. Діяльність УГС на Тернопільщині // Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах. – С.211.

⁶⁵ Марусик П. Тернистим шляхом до рідного дому // Там само. – С.240, 250.

закладені в ратифікованих СРСР міжнародних правозахисних пактах ООН і прикінцевому акті Гельсінської наради 1975 р.». Цим пунктом УГС продовжувала правозахисні традиції УГГ, а в інших – описувала бачення майбутнього політичного, економічного, релігійного й культурного устрою України⁶⁶.

Згодом серед керівників УГС сформувався декілька ідеологічно протилежних таборів. З.Красівський сповідував націоналістичні переконання та планував «розгорнути санкціоновану всеохопну практику націоналістичного характеру»⁶⁷. Однак, як видно з декларації, серед більшості очільників спілки переважали помірковані погляди, зокрема щодо національного державотворення. Це спонукало З.Красівського вийти зі складу виконкому та координаційної ради УГС, що й відбулося орієнтовно у січні 1989 р.⁶⁸ І хоча він і надалі залишався активістом спілки (принаймні до середини березня того року), брав участь в її заходах та акціях, цим завершився другий етап його правозахисної активності, утіленої у громадській організаційній структурі.

Таким чином, правозахисна діяльність З.Красівського поділяється на два умовних етапи: перший, пов'язаний з Українською громадською групою сприяння виконанню Гельсінських угод, тривав із жовтня 1979 до 12 березня 1980 рр.; другий (участь в Українській Гельсінській спілці) – із 7 липня 1988 до середини березня 1989 рр. У цих об'єднаннях З.Красівський перебував у ролі активного діяча, займаючись як ідеологічною, так й організаційною роботою. Його персону «оцінили» співробітники республіканського Комітету держбезпеки, розгорнувши проти З.Красівського низку оперативних заходів стримувального та дискредитаційного характеру. УГГ і УГС стали для Зіновія Красівського тими діяльнісними фронтами, де можна було втілити бажання повсякденної боротьби за здобуття незалежності України, що становило мету й сенс його життя.

⁶⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990). – Спр.1120. – Арк.16; ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр.366. – Арк.32.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990). – Спр.1119. – Арк.96.

⁶⁸ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. – С. 30–31.

The article reviews the human rights activity of Z.Krasivs'kyi in social and political field. Based on the study of the published and newly discovered documents of the State Archives Branch of the Security Service of Ukraine we could reconstruct facts of Z.Krasivs'kyi participation in Ukrainian Public Group to Promote the Implementation of the Helsinki Accords and Ukrainian Helsinki Group, reveal his role and impact in those associations. It also describes KGB USSR measures taken for localization and discredit of the most active members of the Ukrainian resistance in the second half of the twentieth century.

Keywords: *Krasivs'kyi, Ukrainian Public Group to Promote the Implementation of the Helsinki Accords, Ukrainian Helsinki Group, human rights movement.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 7.041.5+069 (477) «Чарниш»

О.О.КОВАЛЕВСЬКА *

ПОРТРЕТИ ПОЛКОВНИКА І.ЧАРНИША У ЗІБРАННЯХ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ

Представлено опис виявлених у музейних колекціях України портретів гадяцького полковника та генерального судді І.Чарниша, визначено ступінь їх автентичності, достовірності відображення рис зовнішності та психологічного портрета, встановлено внутрішні й зовнішні зв'язки між зображеннями з різних зібрань, реалізовано спробу відтворення історії побутування картин у ХІХ–ХХ ст.

Ключові слова: *Чарниш, портрет, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Чернігівський обласний історичний музей ім. В.Тарновського, Національний музей історії України.*

Прагнучи візуально уявити, яким було козацьке середовище ХVІІ–ХVІІІ ст., сучасна людина найчастіше звертається до тогочасних гетьманських портретів. Однак не менш, а в деяких випадках навіть більш цікавими для дослідника є зображення полковників, сотників та інших козацьких старшин. Шляхи їх виявлення й дослідження складні та доволі несподівані.

Знайомлячись у травні 2015 р. з експозицією картинної галереї в Кам'янці-Подільському¹, я звернула увагу на певну невідповідність зображення на одному з портретів та напису під ним. На етикетці зазначалося, що перед глядачем полотно ХІХ ст., на якому бачимо гетьмана П.Тетерю. Однак було зрозуміло, що трапилася прикра помилка, адже портрет явно походив із ХVІІІ ст. До того ж у верхньому правому куті розміщено герб портретованої особи з літерами її титулу довшо, які добре прочитувалися. Це був портрет гадяцького полковника І.Чарниша (див. ілюстр.1). Яким чином рідкісне зображення лівобережного

* Ковалевська Ольга Олегівна – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: o_kovalevska2013@ukr.net

¹ Розташований у приміщенні колишньої духовної семінарії нині заклад входить до складу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Щиру вдячність за співпрацю й допомогу при підготовці цього матеріалу висловлюю співробітникам галереї – І.Швець та І.Паур.

старшини опинилося в Кам'янець-Подільському музеї, і що за дивні метаморфози «перетворили» полковника на гетьмана?

Ілюстр. 1

Перш за все слід сказати декілька слів про самого портретованого. Іван Федорович Чарниш (?–1728 рр.) був репрезентантом другого покоління роду, походження якого залишається невідомим, хоча згадки про його представників містилися у синодику Любецького монастиря на Чернігівщині². Точне місце його народження, як і навчання, невідомі. Однак уже у 1698 р. І.Чарниш фігурував у джерелах як військовий канцелярист, що дозволяє припустити наявність у нього належного рівня освіти. У 1700 р. він привернув увагу І.Мазепи та став «господарем гадяцького замку», тобто управителем маєтків, що належали самому реґиментареві³. В.Модзалевський – перший

дослідник родоводу Чарнишів – із цього приводу зазначав, що на таку посаду «зазвичай призначалися люди меткі та беручкі, котрі, служачи гетьманові, пробиралися у старшину»⁴. Однак на цій посаді І.Чарниш пробув недовго – до 1703 р. Потім він брав участь у Північній війні та в Калішській кампанії. У 1705 р. разом із гетьманським племінником Я.Войнаровським перебував у Гродно, тоді як сам І.Мазепа знаходився в Дубно. У 1706 р., після загибелі під Несвіжем стародубського полковника М.Миклашевського вперше заявив свої претензії на пірнач. В обхід гетьмана І.Чарниш клопотався про уряд для себе перед самим царем, однак І.Мазепі вдалося призначити у стратегічний для нього полк свою людину – І.Скоропадського. І.Чарниш залишився ні з чим. В.Модзалевський припускав, що саме ця невдача вплинула на те, що колишній гетьманський прибічник перетворився на його опонента й почав систематично шукати приводів нашкодити І.Мазепі. Так, він фігурував у справі про донос В.Кочубея та І.Іскри, зазнав арешту, але згодом був відпущений, став знатним військовим товаришем і навіть ще раз спробував отримати стародубський полковницький пірнач у 1708 р.⁵ Цього разу дорогу йому перейшов Л.Жоравка. Натомість новообраний гетьман І.Скоропадський надав І.Чарнишеві село Митченки в Батурицькій сотні, а на час Полтавської битви

² Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – №4. – С.315, 317.

³ Там же. – С.319.

⁴ Там же.

⁵ Там же. – С.323.

1709 р. він був уже гадяцьким полковником замість С.Трощинського, якого усунули з уряду за підтримку І.Мазепи та близькі родинні зв'язки з опальним.

Таким чином, із 1709 по 1715 рр. І.Чарниш полковникував у Галячі, а після смерті Л.Жоравки (1719 р.) знову, і вже востаннє, здійснив спробу очолити Стародубський полк, що йому знову не вдалося. У 1715–1728 рр. І.Чарниш був генеральним суддею, хоча фактично свої обов'язки перестав виконувати з 1723 р. Через службовий безлад (за період перебування І.Чарниша на посаді судочинства майже припинилося) він був заарештований і перебував під слідством. В.Модзалевський відверто вказував, що старшина використовував свій уряд як засіб особистого збагачення та зажив репутації людини «з украй продажною совістю»⁶. Після завершення слідства в лютому 1728 р. І.Чарнишеві було дозволено оселитися в Москві, однак прожив він там недовго: уже 30 грудня помер і був похований у Новодівочому монастирі у великому склепі під церквою. І.Чарниш двічі одружувався: спочатку з донькою генерального писаря часів І.Брюховецького С.Гречаного та племінницею стольника й харківського полковника Ф.Донця-Захаржевського – Оленою, а другою його дружиною стала Євдокія Голуб – донька генерального бунчужного та пасербиця І.Скоропадського. Від обох шлюбів мав п'ятьох синів і трьох доньок. Усе своє життя виявляв спритність, улесливість, хитрість, сварливість та зажерливість. Саме завдяки цим рисам характеру він добився своїх посад і матеріального становища. Посідаючи полковницький уряд, а також будучи генеральним суддею, володіючи численними маєтками І.Чарниш цілком міг собі дозволити замовити власний портрет, як було замовлено ікону Богородиці, котра нібито врятувала його від кари під час кочубеївської справи. Прямих згадок про це немає. Однак наприкінці ХІХ ст. у каталозі колекції В.Тарновського зафіксовано оригінальний портрет полковника, куплений відомим колекціонером у нащадків І.Чарниша. Отже, маємо розібратися з тим, скільки зображень узагалі було, де вони зберігалися й де перебувають нині, яким чином вони пов'язані та у чому цінність саме кам'янецького екземпляра?

Опис портрета І.Чарниша з колекції В.Тарновського подає нам таку інформацію: зображення мало розмір «1 аршин 6/8 вершків на 13 6/8 вершків» (≈74,32 x 43,16 см); у верхньому правому куті розміщено герб та літери титулу навколо нього: «І.Ч.К. и П.Г.Є.Ц.П.В.В.З.», які прочитувалися як «Іван Чарниш [К] і полковник галяцький його царської пресвітлої величності Війська Запорозького»⁷. Значення літери «К» залишається незрозумілим, адже не відповідає жодній із посад, котрі обіймав І.Чарниш, та нагородам, які він гіпотетично міг би мати. Щодо мазепинських портретів, то вживання цієї літери могло означати «кавалер», тобто вказувати на те, що І.Мазепа був відзначений орденом Св. Андрія Первозванного. І.Чарниш, зрозуміло, не був кавалером жодного з орденів, а отже не міг мати літеру «К» у титулатурі. Одночасно слід звернути увагу й на те, що на портреті з колекції В.Тарновського

⁶ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – №5. – С.201.

⁷ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – Т.І: Описание предметов доисторического и великокняжеского отделов сост. Н.Ф.Беляшевский; А.М.Лазаревский оказал содействие при сост. и печатании каталога. – К., 1898. – С.77 (708).

полковника зображено не з пірначем, а з булавою! Подібна «помилка» художника не дивна. Якщо уважно ознайомитися з життєписом І.Чарниша та ризами його характеру, стане зрозумілим, що ця людина завжди претендувала на те, чому не відповідала. В.Модзалевський зазначав, що І.Чарниш все своє життя на посаді генерального судді мріяв про більш незалежний стан, тобто про полковництво в одному з віддалених від гетьманського ока, зокрема Стародубському, полку, який ще відігравав важливу роль у зовнішній торгівлі цілої Гетьманщини⁸, та відверто користувався своїми родинними зв'язками з гетьманом І.Скоропадським⁹. До того ж це не єдиний приклад в історії шляхетського й козацького портрета, коли для завершення образу замовника художники на свій розсуд дописували такі деталі, які не відповідали реальним чеснотам, посадам чи фактам біографії портретованого. Ще однією важливою подробицею щодо портрета із зібрання чернігівського колекціонера було те, що він – поясний і містить зображення лише однієї руки, у той час як другу зовсім не відображено. На жаль, цей портрет не зберігся¹⁰.

Натомість у фондах Національного музею історії України зберігся портрет гадяцького полковника¹¹, який, імовірно, є копією портрета з колекції В.Тарновського (див. ілюстр.2). До такої думки схиляє одразу кілька фактів. По-перше, розміри «київського» портрета дещо відрізняються від «чернігівського» – 77 x 60 см. По-друге, на ньому відсутні будь-які позначки, які свідчили б про належність цього полотна до колекції В.Тарновського. Отже це явно інше зображення. Цей портрет може бути датований серединою – другою половиною XIX ст. Усі помітки на звороті картини свідчать про те, що вона з 1924 р., коли було здійснено опис багатьох полотен, включаючи й ті, що перебували у його збірці з більш раннього часу, знаходилася у фондах історичного відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка. У 1937 р. портрет, після поділу цього музею на кілька окремих музейних установ, відійшов до колекції Центрального історичного музею (він же – Перший державний музей), а з часом – до нинішнього Національного музею історії України¹² (фактично це означає, що портрет ніколи не змінював свого місця зберігання – змінювалися лише назви сховищ).

Зі статті К.Лазаревської відомо, що її батько – відомий історик О.Лазаревський – займався формуванням власного зібрання портретів представників козацької старшини¹³. При цьому слід наголосити, що дослідник навмисно уникав колекціонування гетьманських зображень, за винятком унікальних,

⁸ *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – №4. – С.25.

⁹ Там же. – №5. – С.209.

¹⁰ Збереглися лише срібна чарка та гармата з гербом І.Чарниша. Є також відомості про збереження надгробної плити з його могили в московському Новодівочому монастирі. Висловлюю щиро вдячність Л.Линюк за допомогу в отриманні інформації про сучасний стан колекції В.Тарновського у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського.

¹¹ Україна – козацька держава. – К., 2004. – 1216 с.; *Ковалевська О.О.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: У 2 ч. – Ч.2: Додатки. – К., 2014. – С.129 (№144).

¹² За допомогу в пошуку інформації про перебування портрета І.Чарниша в колекції НМІУ щиро дякую багатолітній співробітниці музею – А.Литовченко.

¹³ *Лазаревська К.* О.М.Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. – 1927. – Кн.4 (23). – С.83–97.

натомість приділяв увагу менш поширеним портретам полковників і сотників. Чимало експонатів у колекції історика були копіями, виконаними з портретів, оригінали яких перебували в В.Тарновського. Навіть відомо, що ці копії виконував Я.Сваричевський, а згодом і його син¹⁴.

Отже дозволю собі припустити, що «київський» портрет І.Чарниша гіпотетично міг бути виконаний на замовлення О.Лазаревського. Потім, після смерті останнього, тобто на початку 1900-х рр., він потрапив до Київського міського науково-промислового музею, який на той час ще очолював М.Біляшівський – давній знайомий і колега історика. К.Лазаревська у своїй статті також зазначила, що Г.Васько, який працював копіїстом у В.Тарновського й виконував деякі копії на замовлення її батька, репродукцію з портрета І.Чарниша не робив¹⁵. Виходить, що той цікавий портрет генерального судді, «що зображає людину татарського типу», репродукував Я.Сваричевський. Наприкінці статті дослідниця наводила ще декілька цікавих і важливих для нас фактів, котрі проливають світло на історію походження «київського» портрета І.Чарниша. Вона, зокрема, зазначила, що частина колекції О.Лазаревського перебувала у його київській квартирі, а решта – у селі Підлипному на Чернігівщині. Ще за життя чимало речей зі свого зібрання історик роздав різним культурним установам, у тому числі й Київському музею. При цьому низку портретів він заповів передати лише після своєї смерті. Під час буремних років революції залишати полотна у селі було небезпечно. Тому родина запросила працівників музею, які забрали частину картин. Між ними були портрети подружжя Забіл, Дуніна-Борковського, Гонти та ін. Натомість зображення Палііхи, Полуботків, Тетері, Чарниша, Ілляшенка та деякі інші, на думку К.Лазаревської, загинули, «коли домок згорів під час квартирування в ньому війська»¹⁶. Дослідниця писала свою статтю 1927 р. Вона попросила тоді В.Щербаківського, який працював у Київському міському музеї, перевірити, що саме збереглося з колекції її батька. Серед наявних картин портрета І.Чарниша не виявилось. Цей факт нібито підтверджувався й тим, що в каталозі ювілейної виставки до 30-річчя Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка – «Українське малярство XVIII–XIX ст.» – його теж не було¹⁷.

Ілюстр.2

¹⁴ Лазаревська К. О.М.Лазаревський і старе українське мистецтво. – С.85.

¹⁵ Там само. – С.92.

¹⁶ Там само. – С.97.

¹⁷ Ернст Ф. Українське малярство XVIII–XIX вв.: Присвячується тридцятирічному ювілею Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка (1899–1929). – К., 1929. – 104 с.

Але ж проблема полягала в тому, що, згідно із записом 1924 р., портрет І.Чарниша з інвентарним номером «І-6729» спочатку було записано як портрет П.Тетері. І лише на початку 1990-х рр. співробітниця музею Г.Ярова¹⁸ ідентифікувала постать зображеного старшини за його гербом (див. ілюстр.3). Таким чином, було визначено ще один з експонатів, який колись належав до колекції О.Лазаревського й повністю відповідав короткому опису, здійсненому його донькою, відповідно до якого портретований дуже нагадував особу з татарськими рисами обличчя.

Ілюстр.3

Як видно, в обох випадках ідентифікації постаті на «київському» та «кам'янецькому» портретах сприяв герб портретованого. Його зображення також може слугувати уточненню дати створення самих полотен. Так, картуш і його обрамлення на київському портреті були зображені художником дуже схематично, без будь-якого уявлення про правила, згідно з якими виконувався герб. Над картушем замість нашоломника з короною та трьома страусовими пір'їнами зображувалася царська корона з хрестом. Завдяки В.Лукомському та В.Модзалевському, котрі на початку ХХ ст. опублікували результати свого геральдичного дослідження, було відомо, що члени родини послуговувалися двома видами гербів. Перший (див. ілюстр.4) мав блакитний щит, в якому зображено перевернуту підкову, увінчану п'ятикутним хрестом та восьмикутною зіркою у середині. Нашоломник містив три страусових пір'їни¹⁹. Другий варіант герба, який був більш відомим і поширеним, передбачав зображення у червоному полі озброєного мечем воїна без голови та ніг (див. ілюстр.5).

Керуючись наведеним описом родинного герба І.Чарниша, а також за ретельним обстеженням зображення герба на київському та кам'янецькому портретах, цілком можна дійти висновку, що історичним реаліям більше відповідав герб із полотна (див. ілюстр.6), яке зберігається в картинній галереї Кам'янця-Подільського. Водночас саме особливості зображення герба на портреті з цього міста схиляє до датування його вісімнадцятим століттям.

Чарниши (1).

Чарниши (2).

Ілюстр.4

Ілюстр.5

Ілюстр.6

До того ж і літери титулатури на цьому зображенні більше відповідають традиції XVII–XVIII ст. – «Є. Ц. П. В. [] З. П. Г. И. Ч.». Єдина проблема тут – пропуск однієї з літер, «В», хоча місце для неї навколо герба явно було «зарезервоване». Можна припустити, що літера зазнала суттєвих ушкоджень і не була відновлена під час реставрації 2011 р. Однак у тексті акта реставрації (зберігається в архіві картинної галереї), проведеної студентами Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка під керівництвом О.Віштакенка, такі подробиці не зазначено. Отже виходитимемо з того, що

¹⁸ Нині очолює Київський музей гетьманства. Результати її досліджень над портретом І.Чарниша відбито в інвентарній картці цього експоната з НМІУ. Висловлюю щире вдячність Г.Яровій за надані консультації.

¹⁹ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута. – К., 1993 [репринт]. – С.199 [опис]; табл. LXVII [зображення].

літера з невідомих причин «загубилася». Водночас це не створює перешкод для розуміння, що повна титулатура, представлена абрєвіатурою навколо герба, мала прочитуватися так: «Його царської прєсвітлої величності [Війська] Запорозького полковник гадяцький Іван Чарниш».

Необхідно звернути увагу ще на деякі особливості обох портретів. І зображення з колекції В.Тарновського, і його копія з НМІУ були поясними. Тож глядач мав можливість бачити лише праву руку І.Чарниша, якою він тримав булаву (див. ілюстр.7). Натомість кам'янецький портрет більш, ніж поясний, і тут можна побачити, що правою рукою полковник тримає булаву (див. ілюстр.8), а лівою спирається на суддівську лиску, що цілком відповідало фактам біографії портретованого (див. ілюстр.9).

Отже, за всіма ознаками, включаючи зовнішній вигляд темно-зеленого візерункового жупана, червоної оксамитової шуби, отороченої темно-коричневим бобровим хутром, форму гудзиків, наявність слущького пояса портретованого²⁰, можна впевнено говорити про те, що кам'янецький портрет І.Чарниша не просто давніший за київський і може бути датованим XVIII ст., але й цілком самостійне та оригінальне зображення. Порівняльний аналіз обох творів дає підстави говорити про те, що на них зображено одну й ту саму постать (див. ілюстр.10–11). Докладніше про достовірність відображення рис обличчя гадяцького полковника говорити важко, адже описи його зовнішності поки що не виявлено. Однак досвід опрацювання портретів представників козацької старшини схиляє до визнання більш достовірним зображення з кам'янецького портрета.

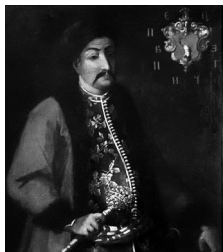
Ілюстр.7

Ілюстр.8

Ілюстр.9

Ілюстр.10

Ілюстр.11

Отже виявляється, що свого часу портретів І.Чарниша було як мінімум два: перший згодом перейшов у власність В.Тарновського, а другий – зник. Завдяки тому, що О.Лазаревський замовив собі копію чернігівського зображення, з'явилася київська версія портрета гадяцького полковника, датована XIX ст., яка довгий час уважалася єдиним вірогідним відображенням козацького старшини²¹.

Як же «зниклий» портрет потрапив до Кам'янця-Подільського? На це запитання дає відповідь зроблений польською мовою напис, що зберігся на його зворотному боці: «Dla Kamienieckiego Historyczno-Archeologicznego Muzeum z własnych zbiorów ofiarował Leon Rakowski. 28.III.1905» (див. ілюстр.12.), та каталог музею Подільського церковного історико-археологічного товариства.

²⁰ У зв'язку з відображенням цієї деталі одягу на портреті, становить інтерес згадка про те, що підлегли І.Чарниша, котрі скаржилися на нього гетьманові Д.Апостолю, зазначали, нібито генеральний суддя бере хабарі, у тому числі й «поясами дорогими» (див.: *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – №5. – С.201).

²¹ *Ковалевська О.О.* Зображення крізь віки... – Ч.1: Монографія. – 314 с.; Ч.2: Додатки. – 330 с.

У 1904 р. історико-археологічне товариство обра-ло кам'янецького підприємця та громадського діяча Л.Раковського своїм дійсним членом²². Ще за життя він передав до так званого давньосховища чимало зібраних предметів старовини. Зокрема подарував музеєві портрети Йосипа Ігнатівського, невідомої пані, літнього чоловіка у хутряній шапці, полотна «Омовіння ніг католицькими монахами» та з обра-зом жінки, яка годує груддю немовля²³. Після смерті Л.Раковського (1908 р.), відповідно до його заповіту, дружина передала музею низку фотографій видів і старожитностей Кам'янця-Подільського та гіпсовий барельєф із видом місцевої фортеці, зроблені її чо-ловіком особисто, дві урни, що колись прикрашали кармелітський костел, ча-вунні гарматні кулі, кайдани, знайдені ним у підземеллях замку, інші речі з його колекції. Загалом у музеї на 1909 р. було 666 предметів, подарованих Л.Раковським особисто чи переданих до нього за його бажанням. Нині у фон-дах картинної галереї Кам'янця-Подільського зберігаються також грамота, дипломи та свідоцтво, що свого часу були видані на ім'я Л.Раковського.

Ілюстр.12

Повертаючись до опису портретів, картин і різноманітних зображень, що перебували в музеї Подільського церковного історико-археологічного то-вариства, підготовленого його директором – Ю.Сіцінським та бібліотекарем А.Прусевичем, знаходимо запис про портрет І.Чарниша. Саме в тексті короткої приписки до загальних відомостей про це полотно міститься відповідь на запи-тання про те, як і звідки воно потрапило до приватного зібрання Л.Раковського, а потім до давньосховища. У каталозі повідомлялося, що зображення гадяць-кого полковника І.Чарниша (1709–1715 рр.) (розмір 94 x 73 см; №37) надійшло від Л.Раковського, який купив «цей портрет в Києві на товкучці»²⁴. На жаль, ми вже ніколи не дізнаємося, хто й коли продав його колекціонерові, яким чином він потрапив до самого продавця... Єдиний позитивний момент у цій історії – версія про те, що портрет був не місцевого, тобто не подільського, по-ходження, підтвердилася.

Подальша історія побутування портрета та його перебування в Кам'янець-Подільській галереї не позбавлена білих плям. Дарчий напис на полотні та дати публікацій каталогів музею дозволяють упевнено стверджувати, що від 1905 до 1911 рр. зображення не залишало музейних стін²⁵. Де перебував

²² Прусевич А. Леон Теофилович Раковский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества / Под ред. Е.И.Сецинского, Н.И.Яворовского. – Вып.11. – Каменец-Подольский, 1911. – С.415–416.

²³ Опись предметов музея Подольского церковного историко-археологического музея // Там же. – С.52 (№41), 57 (№42, 153–155).

²⁴ Там же. – С.52 (№37).

²⁵ Сецинский Е. Музей Подольского церковно-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1909. – 105 с.; Его же. Музей Подольского церковного историко-археологического общества: 2: Опись предметов старины: портреты, картины и разные другие изображения // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Вып.11. – С.50–61; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества) (1876–1916): звездный каталог і покажчик змісту / В.С.Прокопчук, Н.Д.Крючкова. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 184 с.

портрет у міжвоєнний період, достовірної інформації немає, але скоріше за все місце його зберігання не змінювалося. Натомість відомо, що під час Другої світової війни загальна музейна колекція сильно постраждала. У фондах нишнього Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігається складений музейними працівниками акт від 31 травня 1944 р. (док. р/п 5873) про завдані збитки (розкрадені експонати, ушкоджені історичні пам'ятки), що становили 6 270 562 руб. Так, повідомлялося, що 120 художніх полотен узагалі було знищено. Можливо після війни до категорії втрачених потрапив і портрет І.Чарниша, адже 1979 р. він знову (!) надійшов до музею – на цей раз уже від місцевого художника О.Грена (1898–1983 рр.). Відповідний акт прийому №1671 датовано 22 липня. Полотно було оцінене у 100 руб. та отримало інвентарний номер, під яким перебуває донині: «Інв. №КЖВ-98». Оскільки картина надійшла з ушкодженнями, вона довгий час перебувала у фондах музею, аж поки, уже за часів незалежності, не було знайдено можливість відправити її на реставрацію, котра тривала від 28 жовтня 2011 до 6 березня 2012 рр. Після цього портрет зайняв своє місце в експозиції картинної галереї. Однак, очевидно, саме тоді з ним і сталася та прикра метаморфоза, яка спонукала загалом дослідити історію портретів гадяцького полковника. Перевірка всієї документації, пов'язаної зі згаданим зображенням, доводить, що у записах помилки немає. У старому каталозі жодного портрета гетьмана П.Тетері, а тим більше написаного наприкінці ХІХ ст., теж не значиться. Скоріше за все, це була якась технічна помилка, яку тепер із повним правом можна виправити. Отже під цією картиною має з'явитися правильний і цілком обґрунтований підпис: «Іван Чарниш, полковник гадяцький (1709–1715 рр.), генеральний суддя (1715–1728 рр.). ХVІІІ ст. Полотно, олія. Розмір 94 x 73 см. Уперше портрет надійшов до музею Подільського церковно-історико-археологічного товариства в 1905 р. від дійсного члена товариства Леона Раковського. Удруге повернутий до музею-заповідника в 1979 р. художником О.Греном».

Такою є історія портретів одного з відомих діячів Гетьманщини першої половини ХVІІІ ст. І.Чарниша, які нині перебувають у зібраннях Національного музею історії України та картинної галереї Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

The article presents the description found in museum collections of Ukraine, the portraits of I.Charnysh, Hadiach Colonel and Judge General, it determines the authenticity of the above portraits, the reliability of represented features and psychological portrait, the article establishes the internal and external relations between portraits from different collections, it makes an attempt of recreating the paintings history in 19–20 centuries.

Keywords: Charnysh, portrait, Kamianets'-Podil's'kyi State Historical Museum-Reserve, Tarnovs'kyi Chernihiv Regional Historical Museum, National Museum of History of Ukraine.

О.М.КАЛИЩУК *

СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ДИСКУСІЇ ЩОДО МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ (ЄДВАБНЕ'41/ВОЛИНЬ'43)

Розглянуто перебіг та особливості суспільних дискусій щодо подій в Єдвабному 1941 р. й Волинської трагедії 1943 р., які розгорнулися, відповідно, у Польщі та Україні. Показано формування конфліктів пам'яті в обох сусідніх країнах. Указано на необхідність відокремлення суперечок довкола минулого та розбудови сучасних міждержавних відносин.

Ключові слова: Волинь, Єдвабне, Друга світова війна, міжнаціональні відносини, історичний дискурс, суспільна думка.

Сучасні виклики та процеси значною мірою змінили сприйняття історичних явищ і пам'ять про них. Мають слухність ті автори, які пишуть про минуле як поле для політичних спекуляцій, потужний важіль мобілізації суспільства (у цілому чи окремих його груп)¹. Минуле стало інструментом геополітичних ігор, який активно використовує, зокрема, Росія для досягнення своїх цілей.

Волинь та Єдвабне – вузлові історичні події для сучасних України й Польщі. Примітно, що як дискусія про Єдвабне, так і дискусія навколо Волині відбувалися на тлі 60-річчя пам'яті про ті трагічні події. Після того, як у часи комуністичного режиму ці теми не були предметом дослідження й обговорення; після того, як сторони конфліктів не хотіли відживлювати минулих образ, щоб не загострювати міжнаціональні відносини, неоднозначні сторінки українсько-польських та польсько-єврейських відносин знову нагадали про себе.

2001 р. в Польщі розгорнулася єдвабеньська дискусія², яка, на думку частини дослідників, була чи не найбільшою та найважчою розмовою про історію, що коли-небудь відбувалася у країні³. Як відзначав П.Форецький, під час дискусії, що тривала впродовж двох років, звучали визначення на кшталт «народна терапія», «катарсис», «найважливіший екзаме́н для поляків за останні десятиріччя», «полігон для роздумів над польською ментальністю», «перша через 55 років спроба погляду у дзеркало», «пробний камінь польських душ

* *Калищук Оксана Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк)*
E-mail : kaliszczuk.oksana@gmail.com

¹ *Лисенко О.Є.* Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті // Національна та історична пам'ять: Українські остарбайтери: доля і пам'ять. – Вип.9. – К., 2013. – С.140.

² За словами М.Оконського, ця «найважливіша дискусія незалежної Польщі переорала свідомість еліт, але не змінила суспільство» (див.: *Okoński M.* Archeologia stodoły: 70 lat po Jedwabnem, 10 lat po «Sasiadach» // Tygodnik Powszechny. – 2011. – №28. – 10 lipca. – S.3–4).

³ *Kula M.* Dyskusja o Jedwabnem czy o Polsce? // Eslavistica Complutense. – Vol.2. – Madrid, 2002. – P.110; *Махцєвич П.* Різанина в Єдвабне 1941 р.: Дискусія про єврейсько-польський конфлікт на північному сході Польщі за німецької окупації // Європа та її болісні минувшини / Авт.-упор. Ж.Мінк, Л.Неймайер у співпр. з П.Боннарором; пер. з фр. Є.Марічева. – К., 2009. – С.155, 165.

та характерів»⁴. Не менш влучно звучала її характеристика як «тесту»⁵, а Т.Вісліч назвав справу Єдвабного найбільшою поразкою історичної політики в Польщі останніх десятиліть⁶. Водночас «проблема Волині» стала, за визначенням львівського історика Я.Грицака, першою великою історичною дискусією в Україні з часу падіння комунізму⁷. Зрештою саме цей дослідник, розмірковуючи над волинськими подіями, зауважив паралелі з європейськими процесами та припустив, що нашу країну, яка має складне та неоднозначне минуле, чекає ще не одне «українське Єдвабне», як і не один «Historikerstreit» (суперечки про історію, битва істориків)⁸. Порівняння цих двох історичних подій у суспільному дискурсі можуть проілюструвати матеріали про волинські події, уміщені в польському часопису «Więź», які вийшли під заголовком «З українцями після Єдвабного»⁹, статті Я.Вільчак «Волинське Єдвабне»¹⁰, Я.Енгельгарда «Єдвабне й Волинь»¹¹, депутата Європарламенту Я.Войцеховського «Пам'ять Єдвабного, забуття Волині»¹², або української авторки Г.Левицької з не менш промовистою назвою¹³.

Примітно, що обидві дискусії вийшли далеко за межі національних дискурсів. У кожному разі слід погодитися з висновком А.Портнова, що Єдвабне доволі швидко стало новим місцем пам'яті (у термінології П.Нора) не лише в Польщі, але й загалом в Європі¹⁴. До обговорення польсько-єврейських відносин у роки Другої світової війни долучилися британські, ізраїльські, німецькі, французькі, американські, російські автори. Основні видання перекладено англійською, німецькою, угорською, французькою мовами. Як влучно відзначила Й.Токарська-Бакір, якби не іноземна перспектива й послаблена закордонним впливом автоцензура, певні речі взагалі не могли б з'явитися під час цієї дискусії¹⁵. У менших масштабах, але все ж була репрезентована у світових ЗМІ й Волинська трагедія (німецькі видання «Berliner Zeitung»¹⁶, «Die Welt»¹⁷,

⁴ Forecki P. Spór o Jedwabne: analiza debaty publicznej. – Poznań, 2008. – S.58.

⁵ Mac J.S. Test z Jedwabnego // Wprost. – 2001. – №11. – 18 marca. – S.74–75.

⁶ Вісліч Т. Польська історіографія 1989–2009 рр.: дуже суб'єктивні підсумки // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.23. – К., 2013. – С.46.

⁷ Нрусак Я. Wołyń w ukraińskiej pamięci // Dialog: Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2003. – №64. – S.55.

⁸ Грицак Я. Тяжке примирення // Його ж. Страсті за націоналізмом: Історичні есе. – К., 2004. – С.133.

⁹ Z Українцями po Jedwabnem: dyskusja // Więź. – 2002. – №4 (522).

¹⁰ Wileczak J. Wołyńskie Jedwabne // Polityka. – 2003. – №28. – S.24–27.

¹¹ Engelgard J. Jedwabne i Wołyń // Nowa Myśl Polska. – 2003. – 20–27 lipca.

¹² Wojciechowski J. Pamięć Jedwabnego, niepamięć Wołynia [Електронний ресурс]: http://januszwojciechowski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1586:pami-jedwabnego-niepami-woynia&catid=20:blog&Itemid=42

¹³ Левицька Г. Поляки ганьбу за Єдвабне хочуть заховати за Волинські події // За вільну Україну. – 2003. – 15 липня.

¹⁴ Портнов А. Єдвабне і не тільки: Про польські дискусії довкола книжок Яна Т. Гросса // Його ж. Історія для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – К., 2013. – С.205.

¹⁵ Tokarska-Bakir J. Rzeczy mgliste: eseje i studia. – Sejny, 2004. – S.13.

¹⁶ Flückiger P. Schritte zur Aussöhnung [Електронний ресурс]: <http://www.berliner-zeitung.de/archiv/schritte-zur-aussoehnung,10810590,10099912.html>

¹⁷ Gnauck G. Sofern Heute die Feier gelingt [Електронний ресурс]: http://www.welt.de/print-welt/article245590/Sofern_heute_die_Feier_gelngt.html

«Frankfurter Rundschau»¹⁸, британські – «Financial Times»¹⁹, «BBC-News»²⁰, бельгійська «Le Soir»²¹, швейцарські – «Neue Zürcher Zeitung»²², «Aargauer Zeitung», американська «The New York Times»²³, австрійська «Der Standard»²⁴ та ін.). Водночас голос істориків під час обох дискусій був ледве чутним, і на-вряд чи став визначальним на тлі суперечок про провину, відповідальність, пробачення й т.ін. Характерно, що дебати про Єдвабне та щодо Волині, які подеколи лавиноподібно розгорталися, доволі швидко й затихали, перестаючи бути актуальними практично відразу після відкриття А.Квасневським пам'ятника в Єдвабному та ним же й Л.Кучмою – меморіалу примирення в Павлівці (Порицьку).

Публікації, присвячені цим проблемам, в Україні та Польщі нараховують тисячами²⁵, хоча зміст частини з них викликає запитання. І в одному, і в іншому випадку в певний момент з'являлися видання, які викликали суспільне збурення. Дебати щодо Єдвабного переважно точилися навколо «відкриттів» Я.Т.Гросса²⁶, хоча дражливі питання польсько-єврейських відносин у роки Другої світової війни виринали й до виходу у світ книжки цього дослідника²⁷.

¹⁸ *Fluckiger P.* Polen-Ukraine: Schritte zur Aussonnung // Frankfurter Rundschau. – 2003. – 11 Juli.

¹⁹ *Wagstyl S.* Poland and Ukraine seek to put wartime atrocities behind them [Електронний ресурс]: http://www.artukraine.com/old/events/volyn_trag3.htm

²⁰ Poland and Ukraine resolve massacre row [Електронний ресурс]: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3057243.stm>

²¹ *Wisniewska I.* Les massacres de 1943 Pologne – Ukraine: une lente reconciliation [Електронний ресурс]: http://archives.lesoir.be/histoire-les-massacres-de-1943-pologne-ukraine-une-lent_t-20030712-Z0NAZF.html

²² Mühsame polnisch-ukrainische Versöhnung (Gedenken an die Massaker in Wolhynien vor 60 Jahren) [Електронний ресурс]: http://www.nzz.ch/2003/07/21/al/article8z69o_1.280035.html

²³ Ukraine: Joint Memorial to Massacre [Електронний ресурс]: <http://www.nytimes.com/2003/07/12/world/world-briefing-europe-ukraine-joint-memorial-to-massacre.html>

²⁴ *Lendvai P.* Gift des Nationalismus: Gute Nachrichten versinken oft in der Flut von Schrecken erregenden Berichten aus Welt [Електронний ресурс]: <http://derstandard.at/1362642>

²⁵ Бібліографію волинських подій див.: *Лисенко О.Є., Марущенко О.В.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: бібліограф. покажчик. – К.; Івано-Франківськ, 2003; Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліограф. покажчика / Уклад. О.Калішук. – Л.; Луцьк, 2007; *Kulińska L.* Materiały do bibliografii dotyczącej ludobójstwa ludności polskiej dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939–1947 // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / Pod red. nauk. B.Grotta. – Warszawa, 2010. – S.341–409; *Bertman W.* Pamięć Wołynia 1943–1944: bibliografia. – Katowice, 2014.

²⁶ *Gross J.* Sąsiedzi: historia zagłady żydowskiego miasteczka. – Sejny, 2000. – 157 s. Варто підкреслити, що це була не перша публікація автора про польсько-єврейське минуле та взаємовідносини. Попередня його книга – «Uriorna dekada», в якій Я.Т.Гросс писав про ставлення поляків до Голокосту, антисемітизм під час окупації та в післявоєнні роки, функціонуючий стереотип «жидокомуни», – теж викликала жваві дискусії, хоча й у вузьких колах польських інтелектуалів. Слід відзначити факт перекладу саме цієї книжки англійською, німецькою, французькою, угорською та іншими мовами. Принагідно зазначимо одну цікаву деталь. Назва Гроссової книги, «Сусіди», англійською мовою («Neighbors») має значення, якого бракує в польському оригіналі. В англійських перекладах біблійної книги Левіт (19:8) нам наказано любити наших «neighbors» (укр. «ближніх») як самих себе. В Євангелії від Луки, у прирці про доброго самаритянина, Ісус називає «ближнім» того, хто виявляє милосердя, і це саме те, чого польські мешканці Єдвабного не зробили. Цього болісного підтексту немає в польському варіанті назви, адже «sąsiedzi» («сусіди») – не ідентичне з «bliźni» («ближні»).

²⁷ За часів ПНР дискусії навколо польсько-єврейських (як і польсько-українських) відносин провадити було неможливо. Із послабленням цензури розпочалося дослідження та обговорення цілої низки до того заборонених тем (у тому числі польсько-єврейських відносин). Серед матеріалів 1980-х рр. слід виокремити книжку-есе Я.Ю.Ліпського (J.J.Lipski) «Дві батьківщини – два

Показовою слід уважати характеристику, з одного боку, Я.Куртики, котрий назвав Я.Т.Гросса «вампіром історіографії»²⁸, а з іншого – автора матеріалу з німецького часопису «Der Spiegel», який визнав працю Я.Т.Гросса однією з найважливіших історичних книг, написаних в Європі після падіння комуністичного режиму²⁹. Зауважимо факт перекладу її англійською, німецькою, французькою, угорською та іншими мовами.

Серед написаних у відповідь книг базовими в дискусії про Єдвабне слід уважати двотомник «Навколо Єдвабного»³⁰, опублікований Інститутом національної пам'яті, роботу журналістки «Газети виборчої» А.Біконт під назвою «Ми з Єдвабного»³¹ та дослідження А.Жбіковського «Щодо генези Єдвабного»³². Окремою сторінкою стало слідство у справі загибелі євреїв, проведене Білостоцьким відділенням Головної комісії з розслідування злочинів проти польського народу ІНП³³, яке викликало бурхливу реакцію праворадикального й комбатантського середовищ, Конгресу полонії Канади та США³⁴. Серед тих авторів, доробок яких однозначно лежить в ідеологічній площині, слід назвати Є.Новака³⁵, Г.Пайонка³⁶. Варто зазначити, що іноді тут важко відокремити емоційну, але наукову полеміку, від просто ідейних декларацій і гасел.

«Волинську» дискусію значною мірою регламентували тези та аргументи В. та Е. Семашків³⁷. Невипадково саме їхня книжка викликала найбільший резонанс і діаметральні оцінки українських та польських дослідників³⁸. Попри

патріотизми» («Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy»; початково опублікована в №10/1981 паризької «Kultury» та в перекладі німецькою у «Frankfurter Allgemeine Zeitung») та статтю критика й літературознавця Я.Блонського (J. Błoński) «Бідні поляки дивляться на гетто» («Biedny Polacy patrzą na getto», «Tygodnik Powszechny», №2/87). Менш відомі тексти Є.Єдліцького (J. Jedlicki) про минуле та колективну відповідальність («Dziedzictwo i odpowiedzialność zbiorowa»), С.Амстердамського (S. Amsterdamski) «Відповідальність без провини й покарання» («Odpowiedzialność bez winy i kary»). У середині 1990-х рр. у «Газети виборчій» було опубліковано статтю М.Ціхого (M. Cichy) «Поляки – євреї: Чорні сторінки повстання» (Polacy – Żydzi: Czarne karty powstania», «Gazeta Wyborcza», 29–30.01.1994). Резонансною виявилася публікація отця-єзуїта С.Мусяла (S. Musiał) «Чорне – це чорне» («Czarne jest czarne», «Tygodnik Powszechny», №46/97). Однак жоден із цих матеріалів не викликав дискусії, подібної до спровокованої Я.Т.Гроссом.

²⁸ Kurtyka J. Gross to wampir historiografii [Електронний ресурс]: <http://fakty.interia.pl/wywiady/news-kurtyka-gross-to-wampir-historiografii.nld,833824>

²⁹ Tabu gebrochen [Електронний ресурс]: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-20129300.html>

³⁰ Wokół Jedwabnego / Pod red. P. Machcewicza, K. Persaka. – Т.1: Studia; Т.2: Dokumenty. – Warszawa, 2002.

³¹ Bikont A. My z Jedwabnego. – Warszawa, 2004; *Idem*. My z Jedwabnego. – Wyd.2. – Warszawa, 2012.

³² Żbikowski A. U genezy Jedwabnego: Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej: wrzesień 1939 – lipiec 1941. – Warszawa, 2006.

³³ Ignatiew R. Kryminalistyczne aspekty działań zmierzających do ustalenia miejsc pochówku ofiar zbrodni dokonanej w dniu 10 lipca 1941 r. w Jedwabnem // Zbrodnie przeszłości: opracowania i materiały prokuratorów IPN / Pod red. P. Piątka. – Warszawa, 2006. – S.76–79; Kaczyński A. Śledztwo w sprawie zagłady Żydów [Електронний ресурс]: www.rp.pl/artukul/176221-Sledztwo-w-sprawie-zaglad-yzdow.html; Ordyński J. Finał śledztwa we wtorek [Електронний ресурс]: www.rp.pl/artukul/176271-Final-sledztwa-we-wtorek.html

³⁴ Kaczyński A. Sprawa Jedwabnego // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – Warszawa, 2002. – S.373.

³⁵ Nowak J. Sto kłamstw J.T.Grossa o Jedwabnem i żydowskich sąsiadach. – Warszawa, 2001.

³⁶ Pająk H. Jedwabne geszefti. – Wyd.2. – Lublin, 2001.

³⁷ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia: 1939–1945. – Т.1–2. – Warszawa, 2000.

³⁸ Відгуки див.: Льюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. у контексті українсько-польських

очевидну однобічність, на думку провідних польських фахівців працю Семашків уже нині можна віднести до підставової літератури, оминати її не може жоден серйозний історик³⁹. Автори зібрали усні свідчення тих поляків, які втекли або були депортовані з Волині, згідно з якими від рук українців у роки Другої світової війни загинуло 50–60 тис. польських мешканців Волинського воєводства.

Причому обидві знакових книги потрапили на неспідготовлений ґрунт, викликали шок й бажання верифікувати оприлюднені дані⁴⁰. Звернімо увагу на застереження М.Ходакевича, що якщо шок спричинить появу конкретних регіональних напрацювань дослідників, то це корисно для історичних студій, однак у протилежному випадку спостерігатимемо лише поглиблення наявних упереджень⁴¹. Особливістю наукового й суспільного дискурсів в обох випадках було існування як різних (національних) версій, так і відмінних дискурсів усередині. У випадку подій в Єдвабному існувала єврейська й польська версії, у випадку Волині – польська та українська. Мало того, поява публікацій на

взаємин // Український гуманітарний огляд. – Вип. 10. – К., 2004. – С.175–193; *Ісаєвич Я.* Про книгу В. і Є. Семашків // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння // Дослідження, документи, спогади. – Л., 2003. – С.375–390; *Його ж.* Трагедія та її відлуння // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Т.10. – Х., 2004. – С.358–366; *Марчук І.* Хто ж спровокував конфлікт? (Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 (Warszawa, 2000)) // Визвольний шлях. – 2003. – Кн.5. – С.118–127; *Його ж.* Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Warszawa, 2000. – Т.І. – С.1–1000; Т.ІІ. – С.1001–1440 // Український визвольний рух. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Л., 2003. – С.171–180; *Dagilis W.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa 2000] // Akcent. – 2001. – Nr. 4. – S. 152–154; *Grott B.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] // Zeszyty Społeczne KIK. – 2002. – №10. – S.245–249; *Grott B.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] // Polityczne, religijne i kulturalne aspekty sprawy polskiej na Kresach Wschodnich. – Kraków, 2009. – S.281–286; *Idem.* Rzezie ludności polskiej na Wołyniu (Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000) // Zeszyty Historyczne WiN-u. – 2001. – №15. – S.287–291; *Isajewycz J.* O książce Władysława i Ewy Siemaszków: Ludobójstwa dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2003. – №1. – S.63–74; *Łetocha R.* Wołyńska apokalipsa // Sprawy Narodowościowe: Seria Nowa. – 2002. – Z.21. – S.256–258; *Mazur G.* Recenzja książki W.Siemaszko, E.Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, t.1–2, Warszawa, 2000, Wydawnictwo «Von Borowiecky», ss.1433 // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – №1. – S.162–167; *Paszko A.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] // Dzieje Najnowsze. – 2002. – №2. – S.212–216; *Pisuliński J.* W.Siemaszko, E.Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2002. – №2. – S.322–327; *Idem.* W.Siemaszko, E.Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Wydawnictwo Von Borowiecky, t.1–2, Warszawa, 2000, ss.1140 // Biuletyn Ukrainoznawczy = Українознавчий бюлетень. – Пржемыśl, 2002. – №8. – S.320–324; *Wilcur J.E.* Dzieło o zagładzie i sprawcach // Na Rubieży. – 2001. – №56. – S.5–7 та ін.

³⁹ *Motyka G.* Rany Wołynia // Zeszyty Historyczne. – 2001. – №138. – S.199.

⁴⁰ «Шок Єдвабного» (заголовок статті А.Міхніка, опублікованої 2008 р.) може найкраще передати реакцію громадської думки в Польщі на оприлюднені Я.Т.Гроссом факти, пов'язані з подіями в Єдвабному, що раніше були надбанням лише вузького кола фахівців. Зрештою подібною була й реакція українського суспільства на підняття «волинської» проблеми.

⁴¹ *Chodakiewicz M.* Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941: prolog, przebieg, pokłosie. – Międzyzdroje; Kraków, 2012. – S.230.

складну тему з однієї сторони викликала потребу «свого» дослідження, яке репрезентувало б національну інтерпретацію подій.

І дискусія щодо Єдвабного, і дискусія щодо Волині поставили перед польським та українським суспільствами завдання переосмислення минулого, яке в одній із перших «єдвабенських» публікацій влучно було названо «очищенням пам'яті»⁴². Питання пов'язане зі зрілістю суспільства: наскільки воно готове прийняти тезу, що поряд зі своєю боротьбою та своїми жертвами вони завдавали страждань представникам інших національностей і віросповідань (навіть якщо ті останні теж не «янголи Божі»). І тут не було однозначної відповіді ані в Україні, ані в Польщі. Нагадаймо думку колишнього дисидента, головного редактора найтиражнішої у сусідній країні «Газети виборчої» А.Міхніка: «Ми – і українці, і поляки – маємо спільну рису: синдром невинної жертви. Ми маємо історичне переконання в тому, що ми для всіх були добрими, а нас кривдили. Це не є правдою ані щодо поляків, ані щодо українців»⁴³. Так само відверто наголошував на тому, що за тодішніх історичних обставин поляки не завжди були винятково жертвами, А.Новак. Водночас він зауважував, що якщо провину за трагедію в Єдвабному поляків змусила визнати перспектива членства в ЄС, то зацікавлених у вшануванні пам'яті українських селян у сучасній Європі не виявилось⁴⁴.

Незручна правда важко торує собі шлях, часто до неї ставляться неприхильно, адже вона підважує ідеалізований стереотип, яким живуть нації⁴⁵. У дискусії про Єдвабне, зокрема, звучало занепокоєння з приводу того, що зосередження на чорних сторінках польської історії завдає шкоди національній ідентичності; стверджувалося, що не можна безперестанку говорити народові, що його історія – низка ганебних учинків⁴⁶. Краківський історик А.Новак в одній зі своїх статей протиставив винятковість злочину в Єдвабному масовому героїзму поляків на Вестерплатте, порушивши питання небезпечності самобичування⁴⁷. У відповідь П.Махцевич писав: «Відкриття всієї правди про наше минуле, повернення блиску речам, якими ми повинні пишатися, а також відкриття справ, за котрі соромно, є в історії кожної країни; це – найкращий шлях побудови національної спільноти, закоріненої в минулому, свідомої тих поколінь, що стоять за нею. Спільноти, яка не буде боятися конфронтації з власною історією»⁴⁸. Суголосно звучать слова Л.Кереса, який переконаний, що Єдвабне означає, перш за все, мужність говорити про складні речі, завдяки чому можна вести розмову про історію з гордо піднятою головою⁴⁹.

⁴² *Kaczyński A. Oczyszczanie pamięci // Rzeczpospolita. – 2000. – 19 maja; Kaczyński A. Oczyszczanie pamięci // Zwoje. – 2000. – №3 (23).*

⁴³ *Міхник А. Синдром жертви // День. – 2003. – 15 квітня.*

⁴⁴ Див.: Пам'ять і питання ідентичності: Польща, Україна / За ред. Т.Горбовського, П.Косевського. – Варшава, 2013. – С.87.

⁴⁵ *Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. – К., 2012. – С.175.*

⁴⁶ *Merta T. Warunek obrachunku z przeszłością [Електронний ресурс]: www.teologiapolityczna.pl/tomasz-merta-warunek-obrachunku-z-przeszloscia*

⁴⁷ *Nowak A. Westerplatte czy Jedwabne // Rzeczpospolita. – 2001. – 1 lipca.*

⁴⁸ *Machcewicz P. I Westerplatte, i Jedwabne: pełna prawda historyczna jest najlepszym fundamentem narodowej wspólnoty // Rzeczpospolita. – 2001. – №185. – S.7.*

⁴⁹ Див.: *Pyżewska A. Pogrom w Jedwabnem // Pamięć.pl. – 2012. – №4/5. – S.56.*

З іншого боку, волинська дискусія порушила перед суспільствами обох країн проблему усвідомлення того, наскільки відповідає історичній правді той ідеалізований образ Української повстанської армії та Армії крайової, що його намагаються нині вималювати; розуміння того, що, як і в будь-якій військовій формації, у лавах УПА та АК були не лише герої, але й убивці та мародери⁵⁰. Яскравим прикладом постання такої нелегкої правди стала книга С.Домбського «Екзекутор»⁵¹ і дискусія довкола неї⁵². Сама лише поява фрагментів тексту спровокувала хвилю емоцій у середовищі ветеранів АК. Почали лунати голоси, які заперечували правдивість описуваних подій і стверджували, що автор приписує собі дії інших осіб. І це не випадково, адже С.Домбський розповідав про пережите неупереджено, без будь-яких ідеологічних масок, цілковито десакралізувавши героїчний міф.

Водночас з'явилося розуміння, що УПА слід ушановувати за опір гітлерівцям, а ще більше – «советам», а не за події 1943–1944 рр. Сучасні польські автори приходять до розмежування цих історичних явищ. При цьому вони заважають ту обставину, що дедалі більше українських істориків розділяють боротьбу ОУН та УПА попервах із німецьким, а згодом, від другої половини 1944 р., з радянським окупантом, та «екстермінацію» поляків у 1943–1944 рр.⁵³ Не випадково А.Таляга зазначав, що хоч терор щодо поляків був справді страшним, однак це лише епізод у боротьбі УПА, яка уславилася під час війни з «советами»; а тому не дивно, що західні українці пам'ятають оборону своїх сіл та містечок від депортацій і терору та не хочуть згадувати «різанину поляків», яка їй передувала⁵⁴. Коментуючи цю тенденцію, Г.Мотика зауважив, що, зрозуміло, це не є повною історією УПА, і в польській сторони це не викликає радості, однак немає й потреби демонізувати могили повстанців⁵⁵. Логічним продовженням такої лінії стала позиція тих авторів, які вважають, що визнання польською суспільною думкою того, що частина упівців, борючись за незалежність України, не запламувала себе злочинами, а українською – що не потрібно ставити злочинцям пам'ятники, і стане початком єднання обох наших народів⁵⁶.

Складність обговорення проблеми Єдвабного в Польщі й Волині в Україні, очевидно, полягала в тому, що в обох випадках це були дискусії щодо колективної відповідальності⁵⁷. В обох випадках виринали питання: наскільки

⁵⁰ *Смрїха М.* Асиметричність Волині // Українське слово. – 2003. – 15–21 травня. – С.5.

⁵¹ *Dąbbski S.* Egzekutor. – Warszawa, 2010.

⁵² *Lipiński P.* Przyjemność zabijania // Gazeta Wyborcza. – 2010. – №251; *Stola D.* Przemoc chwalebna // Gazeta Wyborcza. – 2010. – №253, dod. Duży Format №42. – S.14–15; *Wyżnikiewicz B.* Bolesna karta historii Armii Krajowej? // Kultura Liberalna. – 2011. – 8 lutego.

⁵³ *Rezmer W.* Dwie prawdy [Електронний ресурс]: http://polska-zbrojna.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=10436&Itemid=145

⁵⁴ *Talaga A.* Zatruta przyjaźń: Jak długo sprawa Wołynia będzie dzielić Polaków i Ukraińców // Nowe Państwo. – 2003. – №7. – S.21.

⁵⁵ *Motyka G.* Ostro tak, ale czy zawsze prawdziwie? // Zeszyty Historyczne. – 1999. – №128. – S.96.

⁵⁶ *Rola T.* Obraz OUN-UPA i ludobójstwa na Kresach na współczesnej Ukrainie // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946 / Pod red. B.Pazia. – Wrocław, 2011. – S.367.

⁵⁷ Журналісти М.Бейлін та Д.Варшавський, посилаючись на позицію А.Мушга, висловлену під час останньої історичної дискусії у Швейцарії або на досвід політики єднання В.Брандта, намагалися з'ясувати, яким чином можна вивчати історичну правду, не звинувачуючи при цьому

українське та польське суспільства готові поряд із героїчними сторінками прийняти ті епізоди історії, які хочеться забути або приховати. Так, ще на початку 2001 р. Я.Ґовін писав: «Наш обов'язок – передати спадок минулого наступним поколінням: пам'ять про героїв – як зобов'язання, пам'ять про польських злочинців – як пересторогу»⁵⁸. Висловлюючи свої думки щодо Єдвабного, авторитетний діяч польської діаспори Я.Новак-Єзьоранський зауважував, що «якщо ми поділяємо національну гордість наших перемог [...], то повинні віднайти сили й для того, аби відчуті національний сором за ганебні вчинки. Як переважно християнський народ ми повинні вдарити себе у груди, визнати скоєні гріхи й у тому, що польські каїни порушили заповідь “Не вбий!”. Якщо ми чекаємо від інших сатисфакції за злочини проти Польщі та поляків, то повинні виявити готовність визнати зло, учинене нами нашим ближнім»⁵⁹. Цю думку підхопили політики. Вона прозвучала у відкритому листі Всепольського правління Союзу демократичної лівиці «Щодо Єдвабного», в якому наголошувалося, що народ, котрий хоче черпати сили з найкращих сторінок своєї історії, повинен також мати відвагу стати віч-на-віч зі своїми немочами, саме як народ «ми відповідальні за те, як поставимося до своєї історії, і які висновки з неї зробимо»⁶⁰. Зрештою про це заявив і президент Республіки Польща А.Квасневський⁶¹, а через десять років, у липні 2011 р., інший очільник сусідньої держави – Б.Коморовський написав: «Нація жертв повинна визнати ту непросту правду, що вона була й катом»⁶².

Так само щодо волинської дискусії для львівського історика Я.Грицака було очевидним, що над наступними поколіннями тяжітиме певна відповідальність за дії попередників: «[...] між “нами” і “ними” існує генетичний зв'язок, і ми пов'язані ниткою моральної відповідальності [...] якщо я емоційно відчуваю гордість за найкращі й найгідніші вчинки цієї групи, чому би я мав уникати моральної відповідальності за її гріхи та злочини? Без визнання цієї простої істини ми будемо приречені на замовчування й ретушування своєї історії. І лише

цілий народ і не зміцнюючи тезу про колективну відповідальність (див.: *Kerski B. Zeitwende in der Polnischen Geschichtsschreibung: Das Buch «Nachbarn» von Jan Tomasz Gross über ein antisemitisches Pogrom 1941 im nordostpolnischen Jedwabne hat eine intensive historische Debatte in Polen ausgelöst = Nowa era w hisroriografii polskiej: Książka Jana Tomasza Grossa «Śasiedzi» opowiadająca o pogromie antysemitycznym w roku 1941 w miejscowości Jedwabne wywołała w Polsce burzliwą dyskusję historyczną // Dialog. – 2001. – №55/56. – S.119, 121–122).*

⁵⁸ *Gowin J. Naród – ostatni węzeł // Rzeczpospolita. – 2001. – 18 stycznia.*

⁵⁹ *Nowak-Jeziorański J. Potrzeba zadośćuczynienia // Rzeczpospolita. – 2001. – 26 stycznia.*

⁶⁰ *Dziedziczmy nie tylko chwałę: List otwarty do członków i sympatyków SLD // Gazeta Wyborcza. – 2001. – 16 marca.*

⁶¹ *Przemówienie Prezydenta RP wygłoszone przez Aleksandra Kwasniewskiego w Jedwabnem, podczas uroczystości żałobnych 7 lipca 2001 roku [Електронний ресурс]: <http://www.sztetl.org.pl/pl/term/302,jedwabne/>; *Kwaśniewski A. Śasiedzi sąsiadom zgotowali ten los // Gazeta Wyborcza. – 2001. – 11 lipca.**

⁶² *List prezydenta odczytany w Jedwabnem [Електронний ресурс]: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/inne/art,47,list-prezydenta-odczytany-w-jedwabnem.html>; Prezydent Komorowski o Jedwabnem: «Naród ofiar musiał uznać tę niełatwą prawdę, że bywał także sprawcą» [Електронний ресурс]: <http://polska.newsweek.pl/prezydent-o-jedwabnem--narod-ofiar-musial-uznac--ze-bywal-takze-sprawca-,79294,1,1.html>; Prezydent Komorowski o Jedwabnem: «Naród ofiar musiał uznać tę niełatwą prawdę, że bywał także sprawcą»: Czy to był «naród» [Електронний ресурс]: <http://wpolityce.pl/polityka/115848-prezydent-komorowski-o-jedwabnem-narod-ofiar-musial-uznac-te-nielatwa-prawde-ze-bywal-takze-sprawca-czy-to-byl-narod>*

з її визнанням формула: «Простіть нас, і ми вас прощаємо» набирає глибокого та не напускного змісту»⁶³. Не менш рельєфно ця проблема постає в інших авторів, які, відповідаючи на питання, чому потрібно вибачатись, стверджують: «Не через стратегічну дружбу з Польщею. Лише тому, що наші предки пролили людську кров у волинські багна. Зректися відповідальності за ту кров – зректися їх. Нашої покути вимагають не поляки, а душі тих, хто не відав, що творив. І не поляки мають ховати волинські кості, а українці, бо Волинь – українська земля. Бо час збирати каміння»⁶⁴. Це те, що В.Кучинський назвав не колективною, а неунікненою національною відповідальністю⁶⁵.

Зазначимо, що така позиція суголосна ідеям інтелектуалів інших європейських держав. Згадаймо бодай думку Т.Венцлови щодо співпровини литовців у винищенні євреїв, адже до спільноти належать і справедливі, і злочинці, а кожен учинений гріх обтяжує сумління цілого народу та кожної особи⁶⁶. Водночас конструктивною слід уважати позицію тієї частини польського суспільства, яка вважає, що буде набагато легше вимагати від українців, щоб вони подивилися в обличчя власній історії тоді, коли самі поляки зможуть це зробити; коли визнають, що стосовно українців після війни застосували колективну відповідальність; коли матимуть достатньо моральної сили, щоб змиритися зі своєю історією, – тоді матимуть більше прав вимагати цього від своїх сусідів⁶⁷.

У більшості публікацій на «волинську» тематику рефреном звучала теза про примирення між сусідніми народами через формулу взаємного пробачення. Ключовою тут слід уважати тезу, що Волинська трагедія 1943 р. – це трагедія обох народів, а отже вона потребує прощення з двох сторін. Запропоновану главами церков та релігійними діячами формулу: «Вибачаємо та просимо вибачення» використали у своїх зверненнях до вірних із приводу 60-ї річниці подій на Волині як Папа Римський Іван Павло II, так і глава Української греко-католицької церкви блаженніший Любомир Гузар. Саме такий вихід із патової ситуації підтримала й частина інтелектуалів (М.Попович⁶⁸, Н.Яковенко⁶⁹, Є.Сверстюк⁷⁰ та ін.). Зовсім іншого контексту набували подібні ідеї щодо польсько-єврейського примирення – пропозиції перепросин зі сторони євреїв під час обговорення проблеми Єдвабного були радше маргінальним явищем. Хоча питання, чи повинні євреї просити пробачення в поляків за злочини комунізму в Польщі час від часу виринало.

Розв'язання цих дилем виявилось складним для українського та польського суспільств. У дискусіях щодо Єдвабного'41 та Волині'43 виникало питання про відповідальність у тих трагічних подіях третьої сторони – німців і «советів».

⁶³ Грицак Я. Наше і дуже наше горе // Критика. – 2003. – №7/8. – С.14; Його ж. Тези до дискусії про УПА // Його ж. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – С.92.

⁶⁴ Борковський А. Гіркі хліби волинських рік // І. – 2013. – Ч.74.

⁶⁵ Kuczyński W. Płonące stodoła i ja // Wprost. – 2001. – №12.

⁶⁶ Terleskas A. Jeszcze raz o Żydach i Litwinach // Lithuania. – 1991. – №2 (3). – S.23.

⁶⁷ Widacki J. Pamięć Wołynia, pamięć Chełmszczyzny // Przegląd. – 2008. – №31.

⁶⁸ Попович М. Волинь: наше і не наше горе // Критика. – 2003. – №5. – С.3.

⁶⁹ Волинь 1943–44 : яким має бути український крок до порозуміння з Польщею? // День. – 2003. – 24 травня.

⁷⁰ Сверстюк Є. Переосмислити «Волинь» // Волинь 1943: сімдесятя річниця злочину. – К., 2013. – С.25.

Типове міркування виглядало так: Єдвабне було однією з так званих «самоочисних акцій», які відбувалися за німецьким спонуканням, під німецьким керівництвом та німецькими гарантіями безкарності для вбивць, але сам погром було здійснено руками місцевих мешканців, у цьому випадку польських; такі акції слід уважати типовими пропагандистськими актами, які мали довести «всезагальну ненависть» до євреїв⁷¹. При цьому наголошувалося на нормах міжнародного права, згідно з якими саме окупант (а отже влада гітлерівської Німеччини) відповідає за всі злочини, учинені на захопленій території⁷²; так і на підбурюванні німцями злочинних дій (як стверджував прокурор у справі Єдвабного Р.Ігнат'єв⁷³). Не випадково, наприклад, М.Ходакевич, не заперечуючи участі поляків в єдвабеньському злочині, вписав його у загальний контекст Голокосту, заявивши, що винищення євреїв в містечку відбулося лише тому, що задумали та зрежисували його німці⁷⁴. Американський політолог Н.Фінкельштайн, очевидно з тих самих міркувань, зарахував книгу Я.Т.Гросса до типових прикладів «індустрії Голокосту»⁷⁵. Радикальний погляд зводиться тут до переконання, що загалом злочин здійснили німці за можливої епізодичної участі поляків. За твердженням Т.Стжембоша, масові вбивства чинили 23 злочинця та колабораціоніста. Хто здійснює подібні злочини, той дефінітивно стає виродком, і отже народ, з якого він походить, залишається незаплямованим⁷⁶. Так розмірковували здебільшого праві публіцисти та історики.

Відповіддю іншої частини польського суспільства стала моральна рефлексія й визнання, що принциповою позицією тут має бути така: в Єдвабному знайшлися люди, які сприяли смерті своїх сусідів і співгромадян; робили вони це за наказом, зі страху, з бажання помсти за завдані кривди, за спонуканням німців чи керуючись потягом до наживи – це справа для з'ясування⁷⁷, однак за жодних обставин провини не знімає. Дороговказом для значної частини польських диспутантів щодо минулого стали слова Ю.Ліпського: «Зло, заподіяне нам, у жодному разі не може слугувати виправданням для зла, яке заподіяли ми»⁷⁸. Власне парадокс Гроссової праці та суперечок довкола неї в Польщі полягає в тому, що теза про відповідальність поляків поступово стала частково прийнятною в ліберальних колах.

Іншим варіантом перекладання провини й, відповідно, виправданням було трактування подій в Єдвабному та у Західній Україні як актів відповіді

⁷¹ Szarota T. Jedwabne bez stereotypów // Tygodnik Powszechny. – 2002. – №17. – S.1, 8.

⁷² Kotowski R. Biczownicy Holocaustu [Електронний ресурс]: www.uwazamrze.pl/artukul/971737-Biczownicy-Holocaustu.html

⁷³ Kardasz A. Jednak sąsiedzi [Електронний ресурс]: www.rp.pl/artukul/180216-Jednak-sasiedzi.html

⁷⁴ Chodakiewicz M. The Massacre in Jedwabne July 10, 1941: before, during, and after. – Boulder; New York, 2005; *Idem*. Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941: prolog, przebieg, pokłosie. – Międzyzdroje; Kraków, 2012.

⁷⁵ Finkelstein N. Goldhagen dla początkujących // Jedwabne: spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”. – Warszawa, 2002. – S.190.

⁷⁶ Strzembosz T. Jedwabne – zaplanowana egzekucja / Rozm. przepr. I.Świerdzewska // Niedziela. – 2002. – №30. – S.13.

⁷⁷ Nosowski Z. W perspektywie sumienia // Więź. – 2001. – №6 (czerwiec). – S.73.

⁷⁸ Lipski J.J. Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy: (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków). – Warszawa, 1981; *Idem*. Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy: (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków). – Warszawa, 1982; *Idem*. Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy: (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków). – Warszawa, 1983.

чи помсти за попередні дії. Так, Т.Стжембош під час дискусії домагався висвітлення ролі гестапо у злочині, а дії поляків інтерпретував як акт помсти за співпрацю значної частини євреїв із радянською владою⁷⁹. Типовими для частини польського суспільства були міркування на кшталт: «Не чути нічого, якого походження був Берія, котрий поставив підпис під катинським злочином». Доповненням їм слугували оповіді, як євреї, видаючи органам НКВС поляків, займали згодом у такий спосіб звільнені помешкання⁸⁰. В українському обговоренні значне місце посідало питання впливу політики II Речіпосполитої на перебіг подій у роки Другої світової війни. Не менш важливим моментом у формуванні української позиції щодо «волинської» дискусії було питання співпраці поляків із німецькою окупаційною адміністрацією та радянськими партизанами: «Поляки воліли піти на колаборацію з німцями та більшовиками, ніж шукати порозуміння з українцями, щоб по можливості боротися спільно проти німців та більшовиків»⁸¹. І.Льюшин, один із небагатьох українських істориків, у коло наукових інтересів якого потрапили події Другої світової війни на західноукраїнських землях, висловив думку, що безпосереднім мотивом для започаткування, а головне – продовження масової антипольської акції на Волині впродовж 1943–1944 рр. значною мірою стали саме спроби місцевих поляків проникнути в адміністративний і господарський апарат окупаційної німецької влади⁸². Своєрідною квінтесенцією цієї позиції слід уважати думку, висловлену у відкритому листі народних депутатів України⁸³.

Упадає у вічі відмінність дефініцій, застосовуваних учасниками дискусії про Єдвабне й щодо Волині. М.Чижевський, зокрема, слушно зауважив, що події в Єдвабному були для одних перш за все вибухом польського національного антисемітизму, а для інших – погромом, спровокованим німецькою окупаційною владою⁸⁴. Обговорення подій літа 1941 р. навіть призвело до виникнення поняття «Homo Jedwabicus» на означення тієї частини польського загалу, котра все ще антисемітська та нетолерантна⁸⁵. Це виявило поділ суспільства або, як образно висловився один з учасників дискусії, факт існування в Єдвабному «двох Польщ» – тієї, що про цей злочин мовчить чи говорить неправду, повертаючись спиною до жертв, та іншої, котра визнає злочин і таким чином звільняється від нього⁸⁶. Як наслідок, у дискусії про Єдвабне сформувалося два,

⁷⁹ *Strzembosz T.* Jedwabne – zaplanowana egzekucja. – S.13.

⁸⁰ *Bikont A.* My z Jedwabnego. – Warszawa, 2004. – S.103, 130, 294.

⁸¹ Заява Проводу ОУН: З приводу польсько-українських подій на Волині 43–44 рр. // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. – С.757.

⁸² *Льюшин І.* Волинська трагедія: пошук правди: роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів // Війни і мир / За заг. ред. Л.Івшиної. – К., 2004. – С.376; *Його ж.* Волинська трагедія 1943–1944 рр.: пошук між двома правдами? // 2000 (Київ). – 2003. – 20 червня; *Його ж.* Волинська трагедія: пошук правди // День. – 2003. – 3 квітня.

⁸³ Відкритий лист з приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 р. на Волині // Воєнна історія. – 2003. – №3/4. – С.12; З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 р. на Волині: Відкритий лист // Голос України. – 2003. – 16 травня.

⁸⁴ *Czyżewski M.* Debata na temat Edwabnego oraz spor o «politykę historyczną» z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego // Pamięć i polityka historyczna: doświadczenia Polski i jej sąsiadów / Pod red. S.M.Nowinowskiego, J.Pomorskiego, R.Stobieckiego. – Łódź, 2008. – S.118.

⁸⁵ *Mac J.* Homo Jedwabicus // Wprost. – 2001. – №29. – 22 lipca.

⁸⁶ *Warszawski D.* Dwie Polski w Jedwabnem: Komunikat IPN o zbrodni w Jedwabnem jest jak otwarcie okna w zatęchłym pokoju // Wprost. – 2002. – №29. – 21 lipca. – S.24–26.

значною мірою окремих, майданчика суперечок: «помірований» (представлений часописами «Rzeczpospolita», «Gazeta Wyborcza», «Tygodnik Powszechny») та «радикальний» («Nasza Polska», «Niedziela», «Głos», «Nasz Dziennik»). Жваві суперечки викликало й означення того, що відбувалося на західноукраїнських землях – в українській та польській традиціях. Вибір термінології у випадку волинських подій може бути показовим прикладом трансляції ідеологічних риторичних форм у науковий дискурс та їх повернення до ідеологічного дискурсу вже під науково-респектабельним виглядом, виникнення на цьому ґрунті проблем і в наукових, і в політико-ідеологічних практиках. Так, якщо польською стороною не лише у суспільному дискурсі, а й на офіційному рівні волинські події визнано «етнічними чистками з ознаками геноциду» (вже не говоримо про крайні концепції, як «Genocidium Atrox» Р.Шавловського – тобто моторошний, дикий, страшний геноцид, пов'язаний із рафінованими тортурами⁸⁷), то в текстах українських авторів зустрічаємо значно м'якші формулювання – «трагедія», «протистояння», «конфлікт» і т.п.⁸⁸

Так чи інакше, слід уважати закономірним, що після складної дискусії про Єдвабне частина польського суспільства виявилася краще підготовленою до продукування та сприйняття поглядів, які не вкладаються у «прокрустове ложе» національної історії, намагаючись зрозуміти логіку опонента. І тут, перш за все, згадаймо позицію таких знакових постатей, як Я.Куронь чи А.Міхнік.

Існує й ще одна спільна риса – обидві дискусії відбувалися під тиском, як політичним, так і суспільним. Вони показали, наскільки заполітизовані подібні обговорення, і наскільки нині розвинута публічна сфера. Попри численні критичні суперечки, котрі подеколи межували, а іноді й переходили между скандалу, дискусії щодо Єдвабного та Волині змінили формати включення дослідника в публічне життя. Тому позиція учасників обговорень не залежала від професії, тим більше від того, фаховий це історик, чи ні. Попри поширеність тези, що питаннями минулого мають займатися професіонали, лунали й думки про нереальність, ілюзорність поділу «минуле – історикам, сучасне – політикам», особливо коли йдеться про вивчення й оцінку подій, котрі зачіпають пам'ять, світогляд і переконання досі ще живих учасників⁸⁹.

Із цим тісно пов'язана інша важлива та дражлива проблема – пробачення. Слід згадати думку, висловлену під час дискусії навколо Єдвабного, яка практично не звучала при обговоренні «волинського» питання: справа перепросин – винятково справа діалогу всередині суспільства, розмова з собою⁹⁰. Адже, як зауважив Я.Корвін-Мікке, примус тут дуже шкідливий і може дати

⁸⁷ Encyklopedia «białych plam». – Т.11: Legiony cudzoziemskie III Rzeszy – masoneria. – Radom, 2003. – S.174.

⁸⁸ Щодо питання термінології у «волинській» дискусії див.: *Калішук О.* До питання термінології наукового дискурсу (на прикладі проблеми українсько-польських стосунків на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни) // *Питання історії України: Зб. наук. пр.* – Т.13. – Чернівці, 2010. – С.49–53.

⁸⁹ *Пацула Й.* Що далі?, або Яким ми бачимо розвиток українсько-польських стосунків у найближчі роки? // *Волинь (Рівне)*. – 2003. – 8 серпня.

⁹⁰ *Gross J.T.* Odnaleźć siebie w historii: Rozmowa o historii i świadomości zbiorowej // *Konspekt*. – 2001. – №8 (jesień).

протилежний очікуваному ефект⁹¹. Не випадково офіційні заходи, що супроводжували як єдвабенську, так і волинську річницю, які підпадали під означення «ритуалів єднання»⁹² або «політичних ритуалів покаяння»⁹³, викликали жваву суспільну дискусію. Намір президента Польщі А.Квасневського 10 липня 2001 р. попросити пробачення в народі Ізраїлю за злочин своїх співвітчизників викликав неоднозначну реакцію в польському суспільстві. Ще у квітні того року відомий правий політик А.Мачеревич звернувся з позовом у Варшавський суд із приводу того, що А.Квасневський образив його честь і гідність поляка, неодноразово заявляючи про готовність просити вибачення в євреїв за злочин в Єдвабному⁹⁴. Показово й те, що примас Польщі кардинал Ю.Ґлемп теж заявляв, нібито президент не має формальних підстав просити пробачення від імені народу⁹⁵. Опоненти особливо наголошували на тому, що цей акт може бути витлумачено як підтвердження співучасті поляків у Голокості, що неприпустиме. Деякі дискусанти (в тому числі Л.Валенса) вказували на те, що поляки вже доволі часто за різних обставин вибачалися, тож прийшов час на вибачення з боку євреїв⁹⁶.

Ще більш неоднозначною була ситуація в українсько-польському примиренні, адже потрібно згадати про один важливий момент – моральний авторитет особи, котра мала вимовити відповідні слова. Як зазначав К.Бондаренко, покаяння тодішнього українського президента за умов, коли більшість його співгромадян рішуче виступали з критикою чинного режиму, фактично не матиме сенсу й історичної ваги⁹⁷. Більше того, як стверджував М.Стріха, ефекту морального очищення для суспільства така заява не матиме, і навіть якщо керівник держави говоритиме правильні речі, значна частина громадян апріорно сприйматиме їх із природною пересторогою⁹⁸. Неоднозначність ситуації, що склалася 2003 р., розуміли не лише в Україні, а й у Польщі. Так, польські автори доволі точно її сформулювали, коли стверджували, що Л.Кучма готовий сказати все, що від нього вимагають, але його слова не мають великого значення, оскільки йому не вистачає авторитету, щоб він міг промовляти від імені свого народу⁹⁹, а тому й не матимуть впливу на українську свідомість¹⁰⁰.

⁹¹ *Korwin-Mikke J.* Dłaczego Niemcy powinni przeprosić za Jedwabne [Електронний ресурс]: www.uwazamrze.pl/artukul/1027010.html

⁹² *Krondorfer B.* Remembrance and Reconciliation: Encounters Between Young Jews and Germans. – New Haven 1995. – P.20.

⁹³ *Lübbe H.* Doświadczenie czasu jako czynnik ewolucji kulturowej // *Studia z filozofii niemieckiej.* – Т.2.– S.85.

⁹⁴ *Твердохліб В.* Ще раз про Єдвабне: антисемітизм на тлі Холокосту [Електронний ресурс]: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/sche_raz_pro_edwabneantisemitizm_na_tli_holokostu.html

⁹⁵ *Glemp J.* Żydzi powinni uznać, że są winni wobec Polaków: Wywiad Prymasa Polski ks. Kardynała Józefa Glempa dla KAI // *Nasz Dziennik.* – 2001. – 15 maja.

⁹⁶ *Forecki P.* Spór o Jedwabne: analiza debaty publicznej. – Poznań, 2008. – S.118.

⁹⁷ *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд десятиліття // *Дзеркало тижня.* – 2003. – 15–21 лютого.

⁹⁸ *Стріха М.* Асиметричність Волині // *Українське слово.* – 2003. – 15–21 травня.

⁹⁹ *Łętowski M.* Wołyń 1943–2003 // *Niedziela Ogólnopolska.* – 2003. – №27; *Berdychowska B.* Ukraina: pół roku po Pawłowce // *Więź.* – 2004. – №1. – S.96; *Potomski P.* Stanowisko władz i czołowych sił politycznych Ukrainy wobec zbrodni na ludności polskiej w latach 1939–1947 // *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943–1944 / Red. nauk. Cz.Partacz, B.Polak, W.Handke.* – Koszalin; Leszno, 2004. – S.265.

¹⁰⁰ *Łętowski M.* Wołyń – pamiętamy // *Tygodnik Solidarność.* – 2003. – 11 lipca.

Не випадково деякі учасники дискусії зауважували, що можливі жести вибачення українського президента не можуть бути порівняні з жестом керівника Франції Ф.Міттерана та канцлера Німеччини Г.Коля на цвинтарі у Вердені, або канцлера В.Брандта у колишньому Варшавському гетто¹⁰¹.

І під час едвабенської, і під час волинської дискусії було чимало спекуляцій щодо причин постання цих проблем минулого на порядку денному сучасності. Так, відповідно до «теорії змови», стверджувалося, що євреї прагнуть повернути свою власність та отримати матеріальне відшкодування¹⁰², а німці – перекласти власну провину за Голокост на поляків. Тим самим уся дискусія навколо «Сусідів» Я.Т.Ґросса є нічим іншим, як початком антипольської кампанії. Деякі автори висловлювали занепокоєння, що на цій хвилі можна вдатися до історичного ревізіонізму, зауважуючи, нібито Я.Т.Ґросс став апологетом власної «теорії змови» та майже цілком ігнорував зв'язок між злочинном і присутністю німців. Однією з найпереконливіших гіпотез, на думку М.Ходакевича, стало виразне бажання Я.Т.Ґросса пришвидшити історію та зреалізувати шокову терапію в польській науці¹⁰³.

Розмірковуючи над причинами загострення дискусії щодо українсько-польського конфлікту, останній президент УНР в екзилі та голова Проводу ОУН М.Плав'юк відзначав: змінилися взаємини між Україною й Польщею, і ці події, відповідно, трактують інакше; нині думка польської громадськості настільки впливова, що влада сусідньої країни реагує на неї інакше, ніж у нас; натомість в Україні немає настільки консолідованої думки про події Другої світової війни та рух за відновлення державної незалежності; через те наша країна не готова як на рівні громадської думки, так і на рівні влади належно реагувати на процеси, що відбуваються в Польщі¹⁰⁴. Хоча під час дискусії висловлювалися й дипломатичніші пояснення «мовчанки» 1993 р.: польські політичні та інтелектуальні еліти, принципово налаштовані тоді на нормалізацію стосунків з Україною, свідомо уникали надмірного акцентування на «Волинській різанині», виходячи з позиції, що молодій Українській державі потрібно ще зміцніти, аби підготуватися до відповідальної розмови про темні сторінки національної історії¹⁰⁵. Останніми ж роками в польській дискусії на тему Волині вже голосніше звучала теза, яку можна сформулювати наступним чином: годі чекати, допоки українці «дозріють» до визнання факту геноциду поляків, потрібно цього від них вимагати¹⁰⁶. Під час українсько-польської дискусії лунали голоси, що, як і в роки Другої світової війни, нині у вииграші виявляться «треті сили». Як образно висловився один з учасників обговорень,

¹⁰¹ Кармелюк А. Каяття чи розбиття прагнуть? З приводу реакції на польську офензиву «примирнення» з допомогою засудження ОУН–УПА // Шлях перемоги. – 2003. – 12 березня.

¹⁰² Так, на фінансовій стороні справи Едвабного акцентує увагу, зокрема, Л.Жебровський (див.: Żebrowski L. Operacja Jedwabne: Przygotowanie do rozszczeń finansowych // Nasz Dziennik (Wyd.2). – 2014. – №154, dod. Magazyn №96. – S.5).

¹⁰³ Chodakiewicz M. Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941: prolog, przebieg, pokłosie. – S.225–229.

¹⁰⁴ Плав'юк М. Відлуння Волині 1943 р. // Воєнна історія. – 2003. – №3/4. – С.8.

¹⁰⁵ Мотика І. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях // Україна модерна. – 2009. – Ч.15. – С.128; Портнов А. Украинские образы Второй мировой войны // Вестник общественного мнения. – 2011. – №2. – С.87.

¹⁰⁶ Kabaczij R. Nie bojąc się Wołynia // Nowa Europa Wschodnia. – 2013. – №1. – S.81.

у нагнітанні напруги між поляками та українцями з приводу волинських подій зацікавлені деякі сили, «швидше за все ті, які впливають із гнилої ріки» (натяк на Москву)¹⁰⁷. Аналізуючи хід обговорення питання, Г.Левицька дійшла однозначного, на її думку, висновку, що сценарій політичної (а не молитовної) акції зі вшанування жертв трагедії писався в російській столиці з метою посяти ворожнечу між Україною та Польщею¹⁰⁸. Паралелі з ситуацією в Росії та розігруванням «волинської карти» проводив і С.Грабовський¹⁰⁹. В унісон звучали також слова М.Мариновича: «Було б дуже сумно, якби саме ця інерція ворожнечі призвела до того, що галичани своїми руками зіграють у ту партію, яка вигідна Москві»¹¹⁰. О.Скіпальський указував, що в питаннях міждержавних стосунків присутня ще тіньова структура (спецслужби), а тому тут є й треті сили, які хочуть створити відповідне напруження¹¹¹. Польські спроби зафіксувати «польськість» Волині та Галичини через написи на могилах підштовхували частину українського суспільства та політикуму до висновків, що у сусідній країні прагнуть відродити «Річ Посполиту від моря до моря»¹¹².

Наприкінці розмови щодо історичних суперечок в українському та польському суспільствах навколо непростих міжетнічних відносин у роки Другої світової війни окреслимо наступну тезу. І в дискусії про Єдвабне, і в дискусії про Волинь ще не поставлено остаточної крапки, однак вони дозволили тим, хто хотів і був готовий, почути опонента. Мають рацію й ті учасники єдвабенських¹¹³ та волинських обговорень, котрі стверджують, що збагнути ті трагічні події важливіше саме з польської та української, аніж з єврейської й польської перспективи. Сподіваємося, що складне минуле ніколи не завадить майбутньому, а нам, сучасникам, вистачить мудрості не повторювати помилок наших предків.

¹⁰⁷ Дужинський В. Рука Москви на Волині // Поступ. – 2012. – 23 липня.

¹⁰⁸ Левицька Г. Пристрасті навколо Волинської трагедії // За вільну Україну. – 2003. – 11–12 липня.

¹⁰⁹ Грабовський С. Волинський вузол: український вимір // Самостійна Україна. – 2003. – 1–14 липня; Його ж. Волинський вузол: український вимір // Українське слово. – 2003. – 10–16 липня.

¹¹⁰ Маринович М. Не маємо права йти шляхом прикрих ювілеїв // Поступ. – 2003. – 10–16 липня.

¹¹¹ Див.: Волинь-1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003. – 16 травня.

¹¹² Голод І. Волинь воювала за волю: українсько-польські стосунки вимагають взаємопрощення, аби в історичних поррахунках не перемагала третя сторона // Молода Галичина. – 2003. – 10 липня.

¹¹³ Mac J., Kaminski R. Upiory Jedwabnego // Wprost. – 2001. – №4. – 28 stycznia.

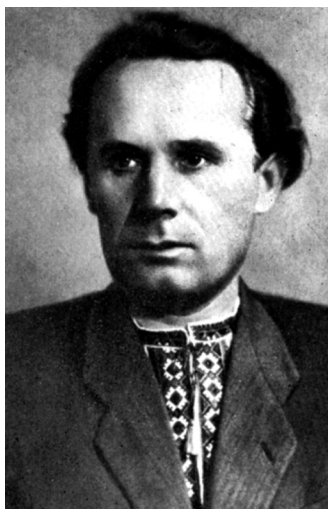
Considered course and characteristics of public debate on the Volyn' tragedy and events in Jedwabne in 1941, which developed in Ukraine and Poland, respectively. Showing conflicts memory formation in both countries. The necessity of separation disputes about the past and the development of modern international relations.

Keywords: Volyn', Jedwabne, World War II, international relations, historical discourse, public opinion.

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

УДК 93/94:115 Гуржій «1915/1971»

В.А.Смолій, О.П.Рєєнт*

ІСТОРИК У ДЗЕРКАЛІ ЕПОХИ (до 100-річчя від дня народження І.О.Гуржія)

Висвітлюється наукова, організаційна та громадська діяльність відомого дослідника історії України, члена-кореспондента АН УРСР І.О.Гуржія. Описуються етапи життя та творчого шляху історика. Визначено й охарактеризовано найбільш проблемні напрями його студіювань, їх вагомі результати. Відображено суспільно-політичні умови становлення та розвитку І.О.Гуржія як особистості, а також його взаємовідносини з провідними вітчизняними та зарубіжними науковцями.

Ключові слова: Гуржій, історія України, Інститут історії, Академія наук УРСР.

Перелік вітчизняних істориків радянського періоду рясніє чималою кількістю імен, творчість яких втратила актуальність й увагу з боку сучасних науковців. І навпаки, неослабний інтерес та інтенсивне цитування робіт інших дослідників свідчить про універсалізм і низьку залежність від політичної кон'юнктури їх творчого доробку. Саме такий стан речей яскраво спостерігається щодо Івана Олександровича Гуржія (1915–1971 рр.) – доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Академії наук Української РСР. Його ім'я відоме не лише кожному історику, який займається безпосередньо проблемами соціально-економічної історії України кінця XVIII–XIX ст., а й будь-якому професійному науковцю, котрий працює в цих хронологічних рамках незалежно від тематики його досліджень (політична, економічна, національна, культурна тощо).

Дійсно, навіть через 100 років від дня народження і майже через 45 – з дня смерті (ця дата припадає на наступний, 2016 р.) до наукової спадщини І.О.Гуржія продовжують звертатися вчені-суспільствознавці України, держав

* Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ

Рєєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ

ближнього зарубіжжя, українознавчих дослідницьких центрів Західної Європи та Північної Америки. І якщо взяти до уваги той факт, що в основі цього закономірного міжнародного визнання І.О.Гуржія як відомого історика та джерелознавця лежить всього трохи більше, ніж 20-річна наукова діяльність (рахуючи від захисту кандидатської дисертації 1948 р. і до смерті 1971 р.), слід говорити про його непересічний дослідницький талант, високий рівень працездатності та неабияку добротність наукової продукції. Навіть сьогодні, в абсолютно інших історичних умовах, з можливостями використання комп'ютерної техніки та інформаційних технологій, далеко не кожен може похвалитися аналогічними досягненнями на ниві історичної науки. І мова йде, перш за все, про якість доробку, а не про кількісні показники, які, між тим, є також досить значними, адже вчений опублікував понад 350 наукових і науково-популярних праць (з них 7 монографій, 7 посібників для вузів і шкіл, 13 брошур, сотні статей у наукових журналах та енциклопедичних виданнях, інша творча продукція); підготував 30 кандидатів і 8 докторів наук¹.

Починаючи свій самостійний життєвий шлях у складну епоху 1930–1940-х рр., в академічну науку І.О.Гуржій прийшов маючи вже за плечима не лише досвід вчителювання у середній школі (1932–1936 рр.), а й військовий досвід. Іван Олександрович належить до того покоління істориків, яким судилося брати участь у Другій світовій війні (боях на Південно-Західному та Білоруському фронтах). Органічно влившись у колектив Інституту історії АН УРСР, який з другої половини 1940-х рр. зростав кількісно й якісно, він швидко зарекомендував себе талановитим дослідником і здібним організатором. І.О.Гуржій був першим аспірантом відділу історії України періоду феодалізму після значної перерви у зв'язку з війною й одним із небагатьох, хто у той час працював над такою порівняно «не заполітизованою» темою дисертації, як «Повстання турбаївців» (науковий керівник – канд. іст. наук К.Г.Гуслистий). Для прикладу, із понад 70 дисертацій, захищених в Інституті історії АН УРСР за період 1945–1950 рр. лише 6 були присвячені проблемам історії України до XIX ст.² Домінуючими ж були теми, пов'язані з революційно-більшовицькою та радянською тематикою кінця XIX – першої половини XX ст. Між тим, перша відома публікація І.О.Гуржія, опублікована ще в 1939 р. в одеській обласній газеті «Чорноморська комуна», тобто під час навчання на третьому курсі історичного факультету Одеського університету, була присвячена саме Турбаївському повстанню 1789–1983 рр.

Слід розуміти, що І.О.Гуржій поповнив (спочатку у статусі першого повоєнного аспіранта) відділ, який у період бойових дій на території України (1941–1944 рр.) то призупиняв роботу, то поневірявся по СРСР, а до цього перебував в атмосфері «постійного ідеологічного тиску, доносів, звинувачень у неблагонадійності і націоналізмі, зраді основним постулатам марксизму-ленінізму, в

¹ Автобіографія І.О.Гуржія, написана в останній рік життя з власноручними виправленнями й уточненнями (див.: Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег: Спогади, документи, статті про вченого. – Черкаси, 2008. – С.179; Іван Олександрович Гуржій: Бібліографія вчених Української РСР / Вступ. ст. А.В.Санцевича; бібліографія склад. Т.М.Шелюх. – К., 1974. – 55 с.).

² Спеціалізована вчена рада / Упор. О.В.Юркова, І.С.Азарх // Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.235–241.

навмисному зриві термінів виконання планових завдань...» і т.д.³ Така ситуація, безумовно, не могла не впливати на кожного співробітника тогочасного Інституту історії. Іванові Олександровичу все ж таки судилося розпочати свої наукові пошуки з «тематики, присвяченій класовій боротьбі»⁴.

Після захисту кандидатської дисертації у 1948 р. І.О.Гуржій працював старшим науковим співробітником (до 1955 р.), захистив докторську дисертацію у 1953 р. («Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.»), отримав звання професора у 1955 р. і тоді ж очолив відділ історії феодалізму. На той же час (1953–1955 рр.) учений за сумісництвом завідував відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. Продемонструвавши на рівні одного структурного підрозділу Інституту історії АН УРСР вміння ефективно керувати колективом, Іван Олександрович у 1958 р. був призначений заступником директора установи. Характерно, що цю посаду він займав до самої смерті у 1971 р., незважаючи на зміну керівництва інституту: у 1947–1964 рр. його очолював О.К.Касименко, у 1964–1967 рр. – К.К.Дубина, 1968–1973 рр. – академік А.Д.Скаба⁵. Наприкінці 1958 р., за значний внесок у розробку та вивчення складних проблем історії України, І.О.Гуржія було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Цікаво, що ще у 1956 р., під час обговорення на засіданні вченої ради Інституту історії питання щодо висунення кандидатур для участі у виборах членів-кореспондентів АН УРСР, імені Івана Олександровича не було серед пропозицій партійного бюро установи. Очевидно, що це відіграло вирішальну роль при голосуванні, однак старший науковий співробітник відділу історії радянського суспільства Іван Тихонович Кулик та науковий співробітник відділу історії країн народної демократії Павло Михайлович Калениченко вносили й кандидатуру І.О.Гуржія⁶.

Окремо необхідно згадати, що у 1961–1963 рр. Іван Олександрович займав посаду заступника голови Секції суспільних наук АН УРСР, потім академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР; входив до складу Президії АН УРСР (до 1968 р.); очолював відділ історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР (у 1968–1971 рр.); головував у Науковій раді з історії історичної науки при Секції суспільних наук АН УРСР; входив до складу експертної комісії ВАК СРСР (у 1960–1964 рр. та в 1970 р.), працював у складі Національного комітету істориків СРСР тощо⁷.

Різносторонніми та постійно прогресуючими були й наукові інтереси і здобутки Івана Олександровича. У цьому контексті варто зазначити про декілька хронологічно-тематичних центрів, які у сукупності й сформували творчу спадщину вченого. Перший з них представлений працями, присвяченими

³ Матяш В.М. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу // Там само. – С.39.

⁴ Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. – Кн. 1: 1936–1947. – К., 2011. – С.538.

⁵ Матяш В.М. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу. – С.20, 43–47.

⁶ У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2 ч. / Упор. Р.Я.Пиріг (кер. кол.), Т.Т.Грищенко, В.М.Мазур, О.С.Рубльов. – Ч.2: 1944–1956 рр. – К., 1996. – С.207–208, 211–214.

⁷ Смолій В.А. Вчений у контексті епохи // Гуржійські історичні читання (Матеріали конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія). – Черкаси; К., 2006. – С.6–7.

проблематиці радикальної соціальної турбулентності – селянських повстань та різноманітних революційних виступів і рухів. Ця група включає дисертаційну та статейно-монографічну продукцію про вже згадуване Турбаївське повстання 1789–1793 рр.; різні форми антикріпосницької боротьби, зокрема втечі селянства у першій половині XIX ст.; повстання Чернігівського полку 1826 р.; Київську козаччину 1856 р.; січнево-лютневі страйки 1905 р., грудневе збройне повстання 1905 р. і загалом революційні події 1905–1907 рр.

Крім названих, особливо відомими стали (і залишаються актуальними нині) численні дослідження І.О.Гуржія на економічну тематику, зокрема статейні студії, присвячені характеру поміщицького господарства на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. та феодально-кріпосницькій системі першої половини XIX ст.; процесу формування категорії робітників та їх становищу наприкінці XVIII – на початку XIX ст.; розвитку внутрішньої ярмаркової та зовнішньої торгівлі в Україні у цей же період; місцю і ролі українського сільськогосподарського та промислового виробництва у пореформеній Російській імперії (1860–1890-ті рр.) та ін. У цій категорії, і загалом серед усіх праць історика, особливою якістю висвітлення досліджуваних проблем та об'ємом залученого джерельного матеріалу вирізняються такі монографічні праці, як «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (1954 р.), «Боротьба робітників і селян України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1958), «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (1958 р.), «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.)» (1962 р.), «Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст.» (1968 р.)⁸. Цілком погоджуємося з оцінками сучасних істориків про те, що «за масштабністю піднятих проблем, глибиною і багатоаспектністю їх висвітлення українського вченого можна поставити в рівень з найвідомішими у світовій історіографії дослідниками соціально-економічних процесів»⁹.

Окрему категорію становлять персоналізовані праці, в тому числі й науково-популярного та енциклопедичного характеру, присвячені історичним особистостям (О.В.Суворову, Устимові Кармалюку, Семенові Гаркуші, російським імператорам тощо) і таким відомим представникам українського народу, як Іван Франко і Тарас Шевченко.

Насамкінець слід підкреслити, що об'єктивна оцінка внеску І.О.Гуржія в історичну науку неможлива й без констатації впливу ідеологічного чинника та марксистсько-ленінської методології на його творчість і вибір тем для дослідження. Цей фактор, наявність якого є безсумнівною по відношенню до абсолютної більшості радянських дослідників, обумовив написання окремих статей, головним чином, публіцистичного характеру, присвячених релігійним питанням, Переяславській раді 1654 р. і загалом українсько-російським відносинам у різні періоди, а також діяльності окремих більшовицьких діячів та ідеологів комунізму. Втім необхідно зазначити, що особиста позиція Івана Олександровича Гуржія щодо деяких питань, а також ряд теоретичних узагальнень з його наукової

⁸ Іван Олександрович Гуржій: Бібліографія вчених Української РСР.

⁹ Смолій В.А. Вчений у контексті епохи. – С.10–11.

спадщини багато в чому демонструють відхід від усталених радянських догм та історіографічних стереотипів. Для прикладу, у науковій продукції, присвяченій розвитку української торгівлі, І.О.Гуржій цілеспрямовано і послідовно доводив самодостатній характер української економічної та фінансово-економічної бази, відстоював думку про наявність потужного українського торговельного капіталу і прошарку купців місцевого походження, зміцнення «прогресивного капіталістичного укладу» у першій половині ХІХ ст. тощо.

До нашого часу збереглося не так уже й багато академічних документів, на основі яких можемо сформувавши об'єктивне та максимально точне уявлення про думки вченого, висловлені ним на засіданнях відділу, вченій раді Інституту історії, загальних зборах Відділення економіки, історії, філософії та права або засіданні Президії АН УРСР. Багато в чому показовим у цьому відношенні є слова І.О.Гуржія, сказані 19 жовтня 1955 р. на вченій раді Інституту історії АН УРСР щодо майбутніх наукових пріоритетів установи під час обговорення передової статті «За глибоке наукове вивчення історії українського народу» журналу «Вопросы истории» (1955 р., №7). Серед іншого, учений констатував, що превалюють дослідження «про роль селянських мас в період визвольної війни українського народу у 1648–1654 рр.», однак «питання соціальної політики Богдана Хмельницького, продуктивних сил [...] не знайшли свого відображення у працях інституту». Подібно до цього «*дуже значне місце* (курсив наш – Авт.), – за словами І.О.Гуржія, – займають питання про боротьбу українського народу за воз'єднання України з Росією у другій половині ХVІІ ст.», утім «цілий комплекс соціально-економічних питань, перш за все, про зростання міст, їх ролі в економіці України, про соціальну природу мануфактур на Україні та ряд інших питань [...] не знайшли свого висвітлення в історичній літературі»¹⁰. На основі лише цього висловлювання і з урахуванням специфіки історичного часу, можна впевнено говорити про пріоритетність в особистих наукових інтересах ученого на користь значно менш заідеологізованих проблем економічного характеру. Подібний підхід І.О.Гуржія визначив тематику не лише його індивідуальних праць, а й перебував у центрі роботи очолюваного ним відділу історії феодалізму. Зокрема суто економічне спрямування мали чотири із п'яти тем, які цей структурний підрозділ запланував на той час для подальшої п'ятирічної розробки. Серед них такі напрямки, як «Соціально-економічний розвиток України в ХVІ ст.», «Розвиток промислів та торгівлі на Лівобережній Україні у ХVІІ ст.», «Соціально-економічний розвиток України у другій половині ХVІІ ст.» та «Розвиток товарного виробництва і торгівлі у першій половині ХVІІІ ст.». При цьому для повноцінного виконання плану, завідувач відділу обґрунтовував необхідність «організації постійної інформації про літературу, яка виходить за кордоном, не лише в народно-демократичних країнах, але і в країнах капіталізму»¹¹. Іншими словами, у 1955 р. І.О.Гуржій пропонував академічній установі дещо відійти від однобічного вивчення політико-ідеологічних тем історії України до суто економічних та використовувати при цьому, в тому числі, й історіографію Західної Європи та Америки.

¹⁰ У лецатах тоталітаризму... – Ч.2. – С.192.

¹¹ Там само. – С.193–194.

Якщо така відверта позиція вченого не привернула увагу партійного керівництва, то аргументація відмови опонувати по кандидатській дисертації старшого викладача Харківської державної консерваторії І.І.Редькіної на тему «Розвиток народної освіти і політосвітньої роботи в УРСР у роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.)» стала об'єктом уваги 3-го відділу 4-го управління КДБ при Раді Міністрів УРСР. Зокрема в таємному меморандумі «Про нове у тактиці ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів з числа інтелігенції та молоді» (датованому 1957 р.) І.О.Гуржій був зарахований до тих істориків, хто стверджував, що український націоналізм періоду сталінських репресій вигаданий як привід для розправи з небажаними працівниками. «Скільки тисяч кращих представників української інтелігенції безвинно загинуло?... – запитував учений у мотивації відмови від опонування. – Досить цих інсинуацій про український націоналізм, люди були невдоволені тими або іншими неподобствами нашого життя, а їм “пришивали” націоналізм і спроваджували до Сибіру». Утім, попри таку критику, І.О.Гуржій все-таки виступив як опонент по дисертації І.І.Редькіної та, можливо, лише в умовах «хрущовської відлиги» йому вдалося уникнути «покарання» за таке вільнодумство і навіть за висловлювання про те, що «українські центральні органи не можуть без дозволу Москви вирішити жодного суттєвого питання»¹².

Серед інших, відомих дослідникам життєвого та наукового шляху І.О.Гуржія, прикладів демонстрації ним власної громадсько-політичної і наукової позиції або реакції на певні партійні ініціативи, варто назвати наступні:

– критика ідеї перейменування міста Ізмаїл на Тучков (1957 р.);

– підтримка на засіданні секції історії Республіканської наради працівників суспільних наук АН УРСР думок директора Інституту історії О.К.Касименка стосовно низького рівня дослідження «питання про українську народність, про українську націю» (1958 р.);

– акцентування уваги на необхідності використання історіографічної спадщини Д.Багалія, О.Лазаревського, О.Барвінського: «Якщо ми забуваємо своїх попередників, то, напевно, і нас скоро забудуть», – справедливо зауважував учений (1958 р.);

– заклик активніше залучати до написання робіт невідомих архівних джерел: «Майже в кожній праці посилаються на архівний матеріал з відповідним скороченням, – констатував історик актуальну до певної міри і для нашого часу істину, – а в дійсності ці архіви давно використані, і тому треба посилатись на роботи, а не на архів, тому що автор, по суті, нічого нового не дає, це в ліпшому випадку, а в гіршому – він щось може і наплутати» (1958 р.)¹³.

За період своєї наукової кар'єри І.О.Гуржієві доводилося інколи зазнавати ідеологічної критики з боку центральних партійних органів УРСР. Мова йде, зокрема, про два відомих випадки щодо:

– «послаблення [І.О.Гуржієм] вимогливості» (за визначенням Комітету партійно-державного контролю ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР) до кандидатської

¹² Спеціалізована вчена рада. – С.247; *Рубльов О.С. У пошуках правди історії*: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор. О.С.Рубльов. – К., 2007. – С.4–5, 20.

¹³ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.35–36, 93, 95–96.

дисертації В.П.Титаренка «В.І.Ленін про Україну: Історико-бібліографічний посібник», якого було звинувачено, серед іншого, й у «викривленні змісту лєнінських робіт» (1963 р.);

– «повільного здійснення вимог партії про докорінний поворот до проблем сучасності» при організації і плануванні науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР та доручення стосовно проведення «досліджень останнього десятиріччя... переважно молодим науковим працівникам» (цитата із постанови Президії ЦК КПУ «Про роботу Інституту історії Академії наук УРСР» від 28 липня 1964 р. після якої навіть було змінено керівництво установи)¹⁴.

Показово, що Іван Олександрович Гуржій, працюючи в непростий для української історичної науки час, був «ровесником» цілого ряду новаторських для свого періоду науково-організаційних започаткувань як власне інститутського, так і загалом республіканського масштабу. Так, з першого випуску у 1957 р. «Українського історичного журналу» – флагманського друкованого органу з історії в республіці, він незмінно входив до складу редколегії цього наукового періодичного видання. Характерно, що ще на згадуваному нами засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР 19 жовтня 1955 р. І.О.Гуржій зауважував: «В даний час слід прийняти заходи для поліпшення науково-дослідної роботи. Потрібно створити відповідні умови для авторів, у тому числі забезпечити друкування їх продукції [...] на засіданні відділу одноставно було висловлено думку про створення в Україні “Історичного журналу”»¹⁵.

Крім того, з часу створення у 1966 р. Товариства охорони пам'яток історії та культури І.О.Гуржій був членом його президії. Власне ще з юнацьких років він постійно брав участь у роботі громадських організацій і товариств, наприклад, головував в Єдиному науковому студентському товаристві Одеського університету, а пізніше – став активним членом товариства «Знання» та ін.

На сьогоднішній день, крім виокремлення численних професійних здобутків Івана Олександровича Гуржія, слід згадати й про те, що він також може цілком вважатися засновником династії істориків, представниками якої є його син – доктор історичних наук, професор Олександр Іванович¹⁶ та внучка – кандидат історичних наук Іванна Олександрівна. Загалом за життя І.О.Гуржій став відомим ученим-істориком як завдяки вагомому науковому доробку, що продовжує і сьогодні зберігати свою актуальність, так і здобувши шану та глибоку повагу серед колег.

Інститут історії України НАН України за життя та вже після смерті вченого періодично і системно вшановує пам'ять І.О.Гуржія. Зокрема у 1965 р. відбулося ювілейне представницьке засідання вченої ради установи у зв'язку з 50-річчям вченого та 20-річчям його наукової і громадської діяльності¹⁷. Тоді ж, за постановою редакційної колегії Львівської державної наукової

¹⁴ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.155–156, 178–179.

¹⁵ У лещатах тоталітаризму... – Ч.2. – С.194.

¹⁶ Див.: Рєєнт О.П. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.І.Гуржія // Український історичний журнал. – 2015. – №1. – С.232–235; Гуржій Олександр Іванович: доктор історичних наук, професор: Біобібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст. О.П.Рєєнт. – К., 2015. – 122 с.

¹⁷ Смолій В.А. Іван Олександрович Гуржій // Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – С.406.

бібліотеки Міністерства культури Української РСР, було надруковано біо-бібліографічний покажчик праць І.О.Гуржія, підготовлений С.П.Костюком та В.В.Грабовецьким¹⁸. У 1974 р., тобто через три роки після смерті вченого, у Києві вийшла друком нова, більш повна біобібліографічна брошура, де, окрім систематизованого переліку робіт Івана Олександровича, висвітлено також його науково-дослідну, науково-організаційну та громадську діяльність, ширше описано етапи життєвого і творчого шляху¹⁹. У подальшому як мінімум кожні 10 років (до 60-, 70-, 80-, 90- і 100-річчя з дня народження) на різних рівнях відбувається вшанування пам'яті І.О.Гуржія:

1) публікуються відповідні статті в «Українському історичному журналі» (в 1975 р. та 1996 р.);

2) проводяться урочисті засідання вченої ради Інституту історії України НАНУ (у 1995 р.);

3) видаються на його пошану окремі випуски збірників наукових праць («Історія та історіографія України» у 1985 р., «Середньовічна Україна» у 1997 р., «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» у 1998 р.);

4) з 2006 р. регулярно проводиться конференція «Гуржіївські історичні читання» та публікуються її матеріали²⁰, де чималу частину формують праці, присвячені постаті вченого, аналізу його робіт, а також спогади і документи про нього;

5) встановлена меморіальна дошка та названа його іменем вулиця в рідному с. Худяки;

6) кілька разів громадськість м. Черкаси ставила питання про перейменування вулиці на честь І.О.Гуржія.

Усе це свідчить про прагнення наукової спільноти та представників громадськості не просто дотримуватися принципів спадкоємності в українській історичній науці, які подекуди хибно оцінюються як консервативні, а й використовувати позитивний досвід, органічно поєднуючи традиції і новаторство. Саме знаковий та визначний характер особистості й творчості Івана Олександровича Гуржія пояснює незгасаючий протягом багатьох десятиліть інтерес до його постаті з боку широкого кола академічних та університетських учених-дослідників, земляків-черкашан, любителів минулого.

¹⁸ Іван Олександрович Гуржій: Біобібліографічний покажчик / Скл. С.П.Костюк, В.В.Грабовецький. – Л., 1965. – 31 с.

¹⁹ Іван Олександрович Гуржій: Бібліографія вчених Української РСР.

²⁰ Усього впродовж 2006–2015 рр. вийшло 10 випусків фахового збірника «Гуржіївські історичні читання».

In this article author lightens up the scientific, organizational and social activity of famous researcher of the history of Ukraine, the member-correspondent of Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic I.O.Hurzhii. The work describes historian's life stages and the creative development. The most problem directions of his studies and its fundamental results are determined and characterized. Also, covered the social and political conditions of becoming Hurzhii as a personality, his relationships with the lead domestic and foreign scientists.

Keywords: Hurzhii, history of Ukraine, Institute of History, Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК (100) 355.018

С.В.Віднянський*

ЧОМУ ТА ЯК УКРАЇНЬСЬКА РСР СТАЛА ОДНІЮ З КРАЇН-ЗАСНОВНИЦЬ ООН? (ДО 70-РІЧЧЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ І ЧЛЕНСТВА В НІЙ УКРАЇНИ)

Розглядаються питання, пов'язані з історією створення Організації Об'єднаних Націй та набуттям Українською РСР членства в ній, значенням цієї події для українського народу. Висвітлюються передумови й особливості виходу України на міжнародну арену як суб'єкта наприкінці Другої світової війни, дипломатична боротьба навколо цього питання на Ялтинській конференції лідерів трьох держав антигітлерівської коаліції й після неї та діяльність української делегації на установчій конференції ООН у Сан-Франциско в 1945 р.

Ключові слова: Друга світова війна, Організація Об'єднаних Націй, Українська РСР (Україна), міжнародні конференції, дипломатична боротьба, Рузвельт, Черчилль, Сталін, Корнійчук, Мануїльський.

Минуло 70 років із того часу, коли розпочала свою діяльність Організація Об'єднаних Націй – універсальна, найбільш авторитетна та представницька міжнародна організація. 24 жовтня 1945 р., коли Китай, Франція, СРСР, Великобританія, Сполучені Штати Америки та більшість інших країн-засновниць, у тому числі й Українська РСР, ратифікували угоду про створення організації, набув чинності її статут і ця дата ось уже сім десятиліть відзначається як День ООН. «Ми, народи Організації Об'єднаних Націй», – ці слова, якими починається установчий документ, стали реальністю лише через чотири місяці після підписання його 26 червня 1945 р. в актовій залі Меморіального комплексу ветеранів у Сан-Франциско (США).

Про початок відзначення 70-річчя ООН, яке триватиме 16 місяців і матиме за мету окреслення історичного шляху організації, її діяльності у сфері безпеки та прав людини, а також об'єднання міжнародного співтовариства задля спільної справи – створення дійсно потужної універсальної організації, щоб зробити світ кращим, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун оголосив

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ

на саміті Африканського Союзу в Малабо (Екваторіальна Гвінея) 26 червня 2014 р. «2015-й рік, – заявив він, – це можливість, яка трапляється лише раз на сто років. Наша мета – зробити людину пріоритетною й захистити нашу єдину планету. Наш обов'язок – подолати бідність, задовольнити потреби та створити гідні умови життя для всіх».

Ювілей ООН органічно поєднаний із великою історичною подією – перемогою над німецьким нацизмом, італійським фашизмом та японським мілітаризмом. У найтяжчих випробуваннях Другої світової війни (1939–1945 рр.) було вистраждано ідею об'єднання народів із метою захисту миру, урятування прийдешніх поколінь від лих війни, яка впродовж кількох десятиліть двічі завдала людству неймовірних страждань¹. Але шлях окремих народів та держав до Об'єднаних Націй виявився тернистим, а для нашої країни – особливо складним.

Передумови та особливості виходу України на міжнародну арену як суб'єкта

Насамперед нагадаємо, що наростання міжнародної кризи в 1930-х рр., що зрештою призвело до Другої світової війни, не в останню чергу було пов'язане із загостренням суперечностей у діяльності Ліги Націй, яка не спромоглася виконати свої функції як політико-дипломатичний механізм превентивного врегулювання конфліктів у міжвоєнний період. Таку мету не було забезпечено адекватними засобами, не передбаченими статутом організації в 1919 р. Тому вже під час Другої світової війни виникла об'єктивна потреба перегляду засад імовірного створення принципово нової універсальної міжнародної організації, головною метою діяльності якої було б забезпечення миру та сприятливих умов для розвитку міжнародного співробітництва на основах рівноправності й свободи. Зокрема США, виходячи з гірких уроків європейської кризи кінця 1930-х рр., виступили з ініціативою відмовитися від реанімації аморфних структур Ліги Націй і створити організацію, що була б своєю рідною «наддержавою» з реальними важелями впливу на прояви агресії та експансії.

Саме на цих принципах ґрунтувалася підписана 14 серпня 1941 р. президентом США Ф.Д.Рузвельтом і прем'єр-міністром Великобританії В.Черчиллем на першій двосторонній нараді періоду Другої світової війни англо-американська декларація, відома як Атлантична хартія. У документі формулювалися основні принципи зовнішньої політики цих держав під час збройного протистояння та бачення ними повоєнного світу. Зокрема йшлося про відмову від територіальних загарбань, про знищення нацистської тиранії, визнання права народів обирати собі форму правління, рівні можливості в торгівлі й доступі до сировини, післявоєнне економічне співробітництво, відмову від застосування сили в міжнародних відносинах, роззброєння та створення системи загальної безпеки. Цікаво відзначити, що США підписали Атлантичну хартію, перебуваючи у формальному нейтралітеті, що, утім, демонструвала готовність цієї держави до зміцнення співпраці.

¹ Див.: *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. – К., 2006. – 240 с.

Хартію було схвалено на міжсоюзній конференції в Лондоні у вересні 1941 р., де до неї приєдналися 15 інших держав, що перебували у стані війни з «країнами осі», у тому числі СРСР. Так, у декларації від 24 вересня Москва закликала Захід «визначити шляхи й засоби для організації міжнародних відносин і післявоєнного облаштування світу з метою позбавлення наших народів та наших майбутніх поколінь несумісного з людською культурою злочинного, кривавого нацизму», зробивши, водночас, суттєве зауваження щодо визнання за народами права не лише обирати, а й установлювати суспільний устрій, виходячи з власних інтересів. І хоча Атлантична хартія мала політичний характер і не була юридично зобов'язуючим документом, однак уперше декларуючи спільні інтереси англійського, американського, радянського та інших народів у боротьбі проти нацизму, відіграла значну роль при створенні антигітлерівської коаліції під час Другої світової війни².

Черговим важливим кроком на шляху політико-дипломатичного зміцнення союзницького блоку стала англо-американська конференція у Вашингтоні (22 грудня 1941 – 14 січня 1942 рр.) щодо розробки спільної стратегії ведення війни після нападу Японії на США. За результатами обговорення політичних питань президент Ф.Д.Рузвельт із метою запобігання світовим катаклізмам у майбутньому ініціював підготовку документа, що отримав назву Декларації Об'єднаних Націй. 1 січня 1942 р. Вашингтонську декларацію підписали представники 26 держав, що боролися проти країн гітлерівської «осі». Їхні уряди, зокрема, зобов'язалися використовувати всі свої військові та економічні ресурси у протистоянні країнам агресивного блоку, не підписувати з ними перемир'я та сепаратний мир³.

Творенню Організації Об'єднаних Націй сприяли також результати Московської конференції міністрів закордонних справ СРСР, США та Великобританії у жовтні 1943 р. Після невдалої спроби схвалення двома останніми плану «Сполучених Штатів Європи», котрі повинні були стати противагою СРСР у післявоєнний період, делегації зійшлися на думці про створення «міжнародної організації для підтримки миру й безпеки, заснованої на принципах суверенної рівності всіх миролюбних держав», що було зафіксовано в Декларації чотирьох держав про загальну безпеку від 30 жовтня 1943 р. (за дорученням свого уряду її підписав також посол Китаю у СРСР). Цей документ, що вперше зафіксував рішення про заснування Організації Об'єднаних Націй, став основою майбутнього Статуту ООН. Водночас учасникам конференції не вдалося дійти згоди з питання процедури голосування в Раді Безпеки (застосування права вето) та щодо складу майбутніх країн-засновників ООН. Тут уперше радянська дипломатія порушила питання про прийняття до організації всіх п'ятнадцяти республік СРСР як окремих членів, утім така пропозиція не знайшла розуміння.

Рішення Московської конференції про заснування ООН було підтверджено на Тегеранській конференції – першій зустрічі глав держав антигітлерівської

² Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Редкол.: Л.В.Губерський (гол.) та ін. – Т.1. – К., 2004. – С.88.

³ Там само. – С.173.

коаліції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.), де наголошувалося, що на Об'єднаних Націях лежить відповідальність за встановлення такого миру, який дасть можливість багатьом наступним поколінням уникнути жахів війни. Відтоді розпочалася практична робота щодо розробки статутних положень діяльності майбутньої міжнародної організації.

Утім ідея «Сполучених Штатів Європи» – своєрідного санітарного кордону навколо СРСР, або створення в повоєнному світі елітного «сімейного кола» на чолі зі США, а також зусилля союзників, зокрема Сполучених Штатів, спрямовані на ухвалення рішень на післявоєнних міжнародних конференціях більшістю голосів, а не консенсусом, створювали реальну загрозу для Москви опинитися в ізоляції як на міжнародних форумах із проблем повоєнного врегулювання, так і в майбутній міжнародній організації з підтримки миру й безпеки. Адже в міру того, як союзники долали опір Німеччини та її сателітів, дедалі чіткіше проявлялися тенденції до розподілу сфер впливу двох наддержав – США та СРСР – у новому світі. Тому цілком зрозумілими були зусилля сталінського керівництва, спрямовані на зміцнення міжнародних позицій «країни Рад». Як один зі шляхів, що міг би принести бажаний результат, Кремль обрав ідею про представництво всіх радянських республік в ООН.

Уперше СРСР зробив практичну спробу так званого «множинного представництва» восени 1943 р., запропонувавши індивідуальну репрезентацію для семи своїх республік, котрі зазнали найбільших втрат від війни (Українська, Білоруська, Молдавська, Литовська, Латвійська, Естонська та Карело-Фінська), у Комісії Об'єднаних Націй з воєнних злочинів, яку було створено 20 жовтня 1943 р. в Лондоні. Це мотивувалося тим, що радянські республіки мають такий самий рівень суверенітету, як і домініони Великобританії. Однак союзники відхилили пропозицію Москви, посилаючись на те, що союзні республіки за радянською ж конституцією не мають достатніх зовнішньополітичних повноважень для того, аби виступати суб'єктами міжнародного права. Мабуть саме після цієї невдалої спроби домогтися індивідуального представництва ряду союзних республік, Кремль змушений був удатися до конкретних заходів щодо надання їм конституційних повноважень для здійснення зовнішньополітичної діяльності, тобто повернення прав, відібраних при утворенні СРСР у 1922 р.

Ще в березні 1943 р., із початком корінного перелому у ході Другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції, розпочалася поступова реорганізація наркомату закордонних справ СРСР із далекосяжною метою – поглиблення насамперед відносин з антигітлерівськими силами, комуністичними та прокомуністичними рухами сусідніх слов'янських країн. А у січні 1944 р. пропозиції Раднаркому про розширення прав республік у сфері оборони та зовнішніх зносин розглядалися на пленумі ЦК ВКП(б), що схвалив винесення цього питання на обговорення Верховної Ради СРСР.

1 лютого 1944 р. було ухвалено закон «Про утворення військових формувань союзних республік» та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський

народний комісаріат». Союзні республіки наділялися правами вступати в безпосередні відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками⁴. Тобто ці акти підтвердили міжнародно-правову суб'єктність радянських республік, ставши юридичною підставою для їх безпосередньої участі в міжнародному житті. Було ліквідовано управління вповноважених НКЗС СРСР при раднаркомх республік і створювалися республіканські наркомати закордонних справ, які підпорядковувалися вищим органам влади республік, а у функціональному відношенні – союзному зовнішньополітичному відомству. Відповідні доповнення з'явилися в Конституції СРСР.

За директивою з Москви 6-та сесія Верховної Ради УРСР 4 березня 1944 р. ухвалила закон «Про утворення союзно-республіканського Народного комісаріату закордонних справ УРСР» і внесла відповідні зміни до Конституції республіки. Голова Президії Верховної Ради УРСР М.Гречуха у своїй доповіді підкреслив історичне та міжнародне значення цього акта, зазначивши, що «надання прав союзним республікам установлювати безпосередні зв'язки з іноземними державами значно збільшує також і відповідальність союзних республік у справі поширення міжнародних зв'язків і співдружби СРСР з іншими державами, а це особливо важливо не тільки тепер, в умовах світової війни, а й у післявоєнний період особливо»⁵.

Вітчизняні та зарубіжні фахівці дискутують щодо причин і наслідків цього несподіваного повороту в політиці сталінського керівництва щодо союзних республік, адже саме жорстка система централізованої влади була характерною рисою й запорукою існування радянської імперії. Водночас практично всі дослідники сходяться на тому, що заходи керівництва СРСР із формального надання республікам права на проведення зовнішньої політики перш за все зумовлювалися реаліями міжнародної ситуації. У доповненнях до ст.43 Конституції радянської України йшлося про те, що республіка «здійснює керівництво в галузі зносин УРСР із закордонними державами, виходячи із загальноновстановленого Союзом РСР порядку у взаємовідносинах союзних республік із закордонними державами»⁶. Києву делегувалося право брати безпосередню участь у міжнародних зносинах, а також декларувалося, що УРСР має право призначати й відкликати своїх повноважних представників в інших країнах, вступати в безпосередні зв'язки з іноземними державами. Однак право визначати загальні напрями зовнішньої політики та відносин з іншими державами залишалося, згідно з Конституцією СРСР, за союзним центром у Москві, який мав також прерогативи на «встановлення загального порядку» та «координацію». До того ж, і це слід підкреслити, за великим рахунком жоден із попередніх декларованих у Конституції УРСР нових пунктів про безпосередню участь республіки в міжнародних відносинах так ніколи й не було реалізовано.

І все ж слід особливо наголосити на тому, що попри збереження керівної ролі загальносоюзних органів у визначенні зовнішньополітичної лінії,

⁴ Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і мат.: 1944–1961 рр. – К., 1963. – С.15.

⁵ Там само. – С.21.

⁶ Там само. – С.19.

надання республікам у 1944 р. конституційного права щодо самостійного виходу на міжнародну арену було абсолютно новим явищем в унітаризованій радянській федерації. Як справедливо підкреслюють у зв'язку з цим дослідники, «несподіваним у цих подіях було майже все: і час, обраний для державних перетворень (розпал Другої світової війни), і раптовість їх проведення (пленум ЦК ВКП(б) та сесія Верховної Ради СРСР без будь-яких підготовчих кампаній чи заяв). Проте найнесподіванішою була сама форма перетворень – децентралізація головних наркоматів країни»⁷. Законодавчі новації 1944 р., по-перше, були відходом від традиційного радянського федералізму, де функції оборони й зовнішніх відносин завжди залишалися в руках союзного центру; а, по-друге, не вкладалися в річище попередньої політики Й.Сталіна щодо питань державно-національного будівництва (ще з часів утворення СРСР «вождь народів» уважав федеральною державою таку, яка концентрує у центрі насамперед військові, закордонні та зовнішньоторговельні справи, в іншому випадку це – конфедерація), адже головною засадою її було ідейне й фізичне використання будь-яких проявів і тенденцій «національного сепаратизму».

Офіційні обґрунтування радянського керівництва щодо надання союзним республікам, у тому числі й УРСР, права на зовнішньополітичну діяльність було викладено у виступі заступника голови Раднаркому, міністра закордонних справ СРСР В.Молотова у союзній Верховній Раді 1 лютого 1944 р. Він, зокрема, наголошував, що внаслідок національного розвитку в державі виникло «чимало специфічних господарських та культурних потреб союзних республік, які не можуть бути повною мірою охоплені всесоюзним представництвом за кордоном, так само як договорами та угодами Радянського Союзу з іншими державами», і які «можуть бути задоволені тільки через прямі відносини республік із відповідними державами». В.Молотов урочисто проголошував децентралізацію зовнішньополітичної діяльності «новим кроком у вирішенні національного питання у СРСР»⁸.

Безумовно, навряд чи варто вірити в таку демагогію сталінського керівництва, так само, як і суто пропагандистським твердженням його представників, зокрема з НКЗС, про прагнення радянського уряду розширенням прав союзних республік (нібито повноцінних держав) перетворити СРСР на щось подібне до Британської Співдружності. Натомість серед справжніх мотивів надання Кремлем права на самостійні зовнішні стосунки, зокрема радянській Україні, чітко простежувалися наміри Москви зміцнити свої позиції у світовій політиці, підвищити престиж як впливового члена антигітлерівської коаліції, загалом поліпшити міжнародне сприйняття «країни Рад». Законодавчі нововведення, як слушно зауважив український історик Є.Камінський, не в останню чергу стали реакцією на антикомуністичні настрої певної частини населення республіки, будучи покликаними виконати ідеологічну, суспільно-заспокійливу роль усередині держави, дезавувати тези ідеологів ОУН та УПА

⁷ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. – С.52.

⁸ Десятая сессия Верховного Совета СССР: 28 января – 1 февраля 1944. – Москва, 1944. – С.258.

про підневільний статус України, продемонструвавши світові «демократичність» національної політики комуністичного режиму⁹.

Фахівці з міжнародних відносин називають також наступні причини: по-перше, статус суверенних держав для радянських республік давав Й.Сталіну змогу активніше використовувати їх у проведенні своєї зовнішньої політики, насамперед у розв'язанні питань майбутнього їх членства в ООН, проблем повоєнних кордонів тощо; по-друге, наявність декількох міністерств закордонних справ – загальносоюзного й республіканських, створювала дуже вдалий зовнішньополітичний інструмент (зокрема у процедурному, пропагандистському й психологічному планах), який посол США у СРСР А.Гарріман влучно назвав «двостволькою»¹⁰. Утім, незважаючи на те, що американський дипломат, а також його співвітчизники-журналісти Д.Рестан і У.Ліпман відразу ж розгадали справжній сенс лютневих законодавчих рішень у СРСР, політичне керівництво США та Великобританії не зробило практичних висновків з ухвалення закону про передачу союзним республікам зовнішньополітичних повноважень.

Й.Сталін навряд чи відносився до політиків, яких цікавить думка світової громадськості, особливо наприкінці переможного завершення Другої світової війни. Не потребував він і кардинальної перебудови системи зовнішньополітичних інституцій СРСР, адже, як і раніше, усі основні рішення у сфері міжнародних відносин схвалювалися політбюро ЦК ВКП(б) або «вождем» одноосібно. Тому, на наш погляд, реальними причинами рішення Кремля 1944 р. про надання радянським республікам права стати суб'єктами міжнародних відносин були, крім глобально-стратегічних, насамперед три кон'юнктурно-політичних чинника:

1. План Й.Сталіна про включення всіх радянських республік до складу ООН, що виник у нього відразу ж, як тільки зайшла мова про необхідність створення міжнародного арбітра, але до 1944 р. не дуже афішувався, і лише з виходом Червоної армії до кордонів Райху (тоді як англо-американські війська загрузли на дальніх підступах до Берліну), а також у зв'язку з підготовкою до конференції представників США, СРСР та Великобританії з питань створення нової міжнародної організації для підтримання миру й безпеки та складу країн-фундаторів майбутньої ООН у Думбартон-Оксі, він вирішив розпочати його практичну реалізацію.

2. Бажання розширити й посилити представництво СРСР і дипломатичну підтримку Москви делегаціями союзних республік на паризьких мирних переговорах про післявоєнне облаштування Європи, де Й.Сталін сподівався закріпити радянську сферу впливу, зокрема у східній частині континенту.

3. Наміри сталінського керівництва через двосторонні угоди союзних республік (насамперед України й Білорусії) з центральноєвропейськими державами пересунути на захід та узаконити державні кордони СРСР, уникнувши звинувачень в анексії територій союзницьких по антигітлерівській коаліції

⁹ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.551.

¹⁰ Див.: Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – С.54.

країн (Польща, Румунія, Чехословаччина та ін.). Показовими у цьому відношенні, наприклад, стали виступи на сесії Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р. представників Української РСР – президента республіканської Академії наук О.Богомольца та голови Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухи. Так, перший наголошував на величезній важливості відносин України в післявоєнний період з її сусідами, зокрема Польщею та Чехословаччиною¹¹. А другий, підкресливши особливе значення стратегічного прикордонного положення республіки, попросив уряд СРСР при встановленні державних кордонів із західними сусідами врахувати прагнення українського народу до «возз'єднання споконвічних українських земель» в «єдиній українській радянській державі»¹².

На конференції, яка проходила в передмісті Вашингтона – Думбартон-Оксі (відбувалась у два етапи – з 21 серпня по 28 вересня і з 29 вересня по 7 жовтня 1944 р.) й де обговорювалися проекти структури та статуту майбутньої міжнародної організації, а також питання функцій її головних органів, принципи й цілі діяльності, умови членства тощо, сталінські посланці вперше офіційно порушили питання про те, що організація «має включити до свого складу всі союзні республіки СРСР, які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни»¹³. Москва розраховувала таким чином зміцнити свої позиції в новоутворюваній міжнародній організації ще й з огляду на більш вигідне становище США та Великобританії, котрі мали гарантовану підтримку з боку країн Латинської Америки та Британської Співдружності.

Незважаючи на підготовленість американського та британського урядів до певних конфронтацій із радянськими представниками з питань членства в ООН, пропозиція А.Громика (нового посла СРСР у США, керівника радянської делегації) 28 серпня 1944 р. про включення до складу міжнародної організації всіх 16 радянських республік «справила ефект бомби» та призвела навіть до припинення засідань конференції¹⁴. Вона, зокрема, викликала категоричне заперечення зі сторони Ф.Д.Рузвельта, який наказав заступникові держсекретаря США Е.Стеттініусу (керівникові американської делегації) передати А.Громикові, що Сполучені Штати ніколи не пристануть на таку пропозицію, що це – надзвичайно складне питання, яке може призвести навіть до неможливості створення міжнародної організації, адже уряд і Конгрес США не підтримають організацію, в якій СРСР матиме таку кількість голосів. Також було заявлено, що в разі, якщо Москва не відкличе свою пропозицію, це змусить скласти новий базис для членства в організації, зокрема радянський приклад можуть наслідувати англійці, порушивши питання про входження до ООН їхніх колоній¹⁵. Невдовзі, збираючись на конференцію в Ялту, Ф.Д.Рузвельт у

¹¹ Десятая сессия Верховного Совета СССР. – С.288–289.

¹² Там же. – С.296–298.

¹³ Білоусов М. Ялта і Україна: новий погляд на історичну перспективу // Матеріали міжнародної наукової конференції «Ялта-2000: Роль Європи в ХХІ столітті», 7–9 травня 2000. – К., 2000. – С.36.

¹⁴ Див.: Бортатинский С. Дипломатия периода Второй мировой войны: Международные конференции 1941–1945 гг. – Москва, 1959. – С.271–273.

¹⁵ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т.III: Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартон-Оксе (21 августа – 28 сентября 1944 г.): Сб. док. – Москва, 1978. – С.160.

розмові з групою senatorів заявив, що в такому випадку він вимагатиме прийняття до складу організації 48 американських штатів. Загалом опір з боку Вашингтона був настільки сильним, що це змусило А.Громика на засіданні 16 вересня зробити заяву, нібито метою порушення цього питання була лише спроба привернути загальну увагу, і що радянська сторона аж ніяк не наполягає на продовженні його обговорення на конференції в Думбартон-Оксі.

Рішучу негативну позицію США підтримала й делегація Великобританії, яка наполягла на тому, щоб це питання залишилося поки що відкритим. Керівник делегації О.Кадоган, наприклад, уважав за необхідне вивчити радянську пропозицію й уважав, що може виникнути проблема «міжнародної легалізації цих республік»¹⁶.

Ідею Москви жваво обговорювали також у ході інтенсивного листування між керівниками трьох великих держав. Так, 1 вересня 1944 р. Й.Сталін отримав від президента США Ф.Д.Рузвельта листа з позначкою «Особисто й таємно», в якому, зокрема, говорилося: «Згадування Вашою делегацією в Думбартон-Оксі про те, що радянський уряд міг би побажати поставити на розгляд питання про членство для кожної з шістнадцяти союзних республік у новій міжнародній організації, мене вельми турбує»¹⁷. Й.Сталін не забарився з відповіддю, і 7 вересня відписав президентові США: «Заяві радянської делегації з цього питання я надаю винятково важливе значення. Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку цього року уряди союзних республік дуже насторожено відносяться до того, як поставляться дружні держави до прийнятого в радянській Конституції розширення їхніх прав у галузі міжнародних відносин. Вам, звичайно, відомо, що, наприклад, Україна й Білорусія, які входять до Радянського Союзу, за кількістю населення та за їхнім політичним значенням переважають деякі держави, щодо яких усі ми згодні, що вони повинні бути віднесені до числа ініціаторів створення міжнародної організації»¹⁸. Утім і це красномовне послання не змінило негативного ставлення США та Великобританії до радянської ініціативи щодо включення всіх союзних республік до числа країн-засновниць ООН, яке було заблоковане ними під час проведення другої частини конференції, де до її учасників приєдналися представники Китаю.

Невирішеним у Думбартон-Оксі залишилося й одне з принципових положень: які саме держави повинні стати членами-засновниками ООН? Не було врегульовано також важливе питання механізму голосування в Раді Безпеки – ключовому органі організації, який мав відповідати за глобальну безпеку. СРСР обстоював ухвалення рішень лише на основі консенсусу між великими державами. Але США та Великобританія, навпаки, наполягали, аби «зацікавлена сторона» автоматично утримувалася при голосуванні в Радбезі. Переговори з ряду важливих аспектів майбутньої міжнародної організації, зокрема про первинне членство, велися вже після конференції в Думбартон-Оксі

¹⁶ Советский Союз на международных конференциях... – Т. III. – С. 145.

¹⁷ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. 2. – Москва, 1976. – С. 164.

¹⁸ Там же. – С. 167.

по дипломатичних каналах. Так, гостра дипломатична боротьба між СРСР та його англо-американськими союзниками по антигітлерівській коаліції навколо питання про включення радянських республік до складу ООН навіть дістала у закордонних дипломатичних колах та пресі, а згодом і у західній історіографії, окрему назву: «Справа ікс»¹⁹.

Слід зазначити, що оцінка західними державами й зарубіжними експертами змін, що відбувалися у структурі зовнішньополітичних органів СРСР і союзних республік, була реалістичною та майже суцільно негативною. Наприклад, після ухвалення закону від 1 лютого 1944 р. керівник Східноєвропейського відділу Держдепартаменту США Ч.Болен направив держсекретареві К.Галлу меморандум, в якому йшлося про те, що надання права республікам СРСР у сфері зовнішніх зносин лише тоді щось означатиме, коли з їхньої сторони здійснюватимуться конкретні кроки. А в секретному на той час звіті відділу досліджень та аналізу Управління стратегічних служб США від 16 грудня 1944 р. вже констатовалося: «Союзні республіки обмежені сьогодні тим, що вони не є суверенними державами, а натомість становлять невідривну частину вкрай централізованої держави. Вони позбавлені автономії в більшості урядових функцій». На думку авторів документа, акція Й.Сталіна «не скасувала остаточного контролю центрального уряду за здійсненням зарубіжних зв'язків». А радянолог В.Аспатурян був переконаний, що «основна функція республіканських міністерств закордонних справ – церемоніальна, орнаментальна й символічна». «Москва зважилася вивести на міжнародну арену деякі советські республіки, – підкреслював представник української діаспори М.Сосновський, – керуючися [...] внутрішньо- та зовнішньополітичними потребами імперії. Це сталося при рівночасному застосуванні далекойдучих охоронних засобів, щоб цілком і повністю унеможливити розвиток якогось політичного сепаратизму»²⁰.

Повертаючись до питання про надання на початку 1944 р. прав союзним республікам у сфері зовнішніх зносин, слід відзначити, що це, незважаючи на істинні причини такого несподіваного кроку сталінського керівництва, відкривало можливості для більш активної участі їх у здійсненні зовнішньої політики СРСР, якими, зокрема, спробувала скористатися Українська РСР. У зв'язку з цим нагадаємо, що Україна на той час уже мала чималий історичний досвід міжнародної й дипломатичної діяльності, зокрема під час революції 1917–1921 рр., коли національні представництва діяли у 33 країнах світу. Активну міжнародну діяльність провадила й УСРР, однак зі вступом до складу СРСР вона втратила всі свої зовнішньополітичні повноваження, а республіканський НКЗС було ліквідовано у червні 1923 р.

Отже ухвалення відповідних законодавчих актів СРСР і УРСР у 1944 р. можна вважати початком періоду відродження, хоча й доволі обмеженого, як виявилось згодом, правосуб'єктності України в міжнародних відносинах. У зв'язку з цим автори фундаментального академічного видання «Нариси з історії дипломатії України» цілком слушно наголошують: «Однак хоч би якими

¹⁹ Див.: *Бережков В.М.* Страницы дипломатической истории. – Москва, 1987. – С.390–396.

²⁰ Див.: *Нариси з історії дипломатії України.* – С.529.

були мотиви чи наміри Москви – “великою стратегією”, тактичним ходом, вимушеним політичним маневром чи фарсом, – навіть формальне передання Україні функцій зносин із зовнішнім світом стало історичною віхою в українській дипломатії. Так чи інакше Україна прилучалася до міжнародного життя»²¹.

Уже 5 лютого 1944 р., тобто ще до схвалення 4 березня відповідного закону Верховною Радою УРСР, з'явилися постанова політбюро ЦК КП(б)У й указ Президії ВР УРСР про утворення республіканського Наркомату закордонних справ. Його очільником, за рішенням Й.Сталіна, було призначено відомого українського радянського літератора, одного із заступників наркома закордонних справ СРСР – О.Корнійчука, як людину відому в тому числі за кордоном. Він активно взявся за доручену справу, будучи, вочевидь, щиро переконаним у серйозності акції. Насамперед О.Корнійчук наполегливо просував ідею відкриття представництв УРСР за кордоном і встановлення офіційних дипломатичних відносин республіки з державами антигітлерівської коаліції. Про це, зокрема, свідчили висунуті ним у листі до голови Раднаркому УРСР і глави республіканської компартії М.Хрущова наміри та пропозиції програмного характеру:

– забезпечити участь представників УРСР у мирній конференції, у конференціях із питань перемир'я з Румунією, Угорщиною й Німеччиною, а також у роботі різних комітетів щодо повоєнного устрою;

– установити дипломатичні зв'язки з Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією.

«Початком нашого виходу на міжнародну арену, як я вважаю, – зазначав О.Корнійчук, – має бути встановлення дипломатичних відносин із Великобританією та США. Цим актом ми не лише прискоримо встановлення потрібних нам зв'язків з іноземними державами, а й забезпечимо позитивне вирішення питань про нашу участь у мирних переговорах»²². Із метою реалізації вказаних намірів нарком пропонував звернутися до Москви з проханням дати вказівку послам СРСР у Лондоні й Вашингтоні «прозондувати настрій у МЗС і урядових колах Англії та США»²³. До речі, у привітаннях О.Корнійчукові з нагоди призначення його керівником відомства закордонних справ УРСР від послів у СРСР Великобританії (А.Керра) й Чехословаччини (З.Фірлінгера) висловлювалися готовність Лондона та Праги до обміну дипломатичними місіями з Києвом²⁴.

Водночас відбувалося становлення структури НКЗС УРСР, в якому планувалося створити понад десять відділів – загальних (протокольний, правничий, консульський) і тих, що мали здійснювати двосторонні відносини з такими державами чи їх групами: 1. Польща, Румунія, Чехословаччина; 2. США, Великобританія; 3. Болгарія, Югославія, Угорщина, Греція, Туреччина; 4. Німеччина та ін. Значна увага приділялася добору й підготовці кадрів.

²¹ Нариси з історії дипломатії України. – С.529.

²² Цит. за: *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах. – К., 2004. – С.480.

²³ Цит. за: *Політика і час.* – 1992. – №1. – С.54–55.

²⁴ Нариси з історії дипломатії України. – С.530; Радянська Україна. – 1944. – 11 лютого.

До липня 1944 р. в наркоматі працювало вже 40 осіб, які виконували доручення союзного НКЗС та уряду республіки: було підготовлено, зокрема, історичні довідки та етнографічні карти західноукраїнських земель, аналітичні матеріали про становище української еміграції у США та ін. До Вищої дипломатичної школи СРСР і дипломатичних курсів НКЗС СРСР з України планувалося направити 50 осіб. У Київському університеті ім. Т.Шевченка рішенням уряду УРСР 18 жовтня 1944 р. було відкрито факультет міжнародних відносин²⁵.

Однак уже 12 липня 1944 р. Москва звільнила О.Корнійчука з посади наркома закордонних справ УРСР, офіційно – з формальних причин, через незнання іноземних мов, а радше з огляду на занадто бурхливу діяльність із розбудови республіканського зовнішньополітичного відомства. Про справжні причини та процес зміщення О.Корнійчука з посади наркома свідчить, зокрема, цікаве й доволі відверте листування першого секретаря ЦК КП(б)У та голови Раднаркому УРСР М.Хрущова зі Й.Сталіним на початку липня 1944 р.²⁶

Народним комісаром закордонних справ УРСР було призначено загальноновизнаного авторитета в міжнародних справах, «старого більшовика» Д.Мануїльського, який користувався повною довірою Й.Сталіна. Одночасно його затвердили заступником голови Раднаркому УРСР і ввели до складу політбюро ЦК Компартії України. Тому не дивно, що з цим призначенням значно посилювався політико-ідеологічний аспект діяльності НКЗС, якому доручалося насамперед пропагандистське забезпечення політики комуністичного режиму. Зокрема практично під його контролем працювало Українське товариство культурних зв'язків із зарубіжними країнами, котре мало контакти з 200 організаціями та окремими особами. Щоправда новому наркомові закордонних справ завдяки його авторитету серед сталінського керівництва поступово вдалося дещо розширити сферу діяльності й компетенцію свого відомства. А ось про встановлення дипломатичних зносин з іноземними державами та відкриття представництв УРСР за рубежом в радянській Україні дуже скоро забули: на 1949 р. у Києві фактично була присутня тільки одна іноземна дипломатична установа – консульство Польщі.

Водночас було зроблено перші кроки на шляху утвердження міжнародної присутності УРСР. До Києва почали прибувати іноземні делегації, представники зарубіжних засобів масової інформації. Так, восени 1944 р. Україну відвідали представники Польського комітету національного визволення, побували з офіційним візитом прем'єр-міністр Югославії І.Шубашич та заступник маршала Й.Тіто – Е.Кардель, якого прийняв нарком Д.Мануїльський.

Республіканська дипломатія восени 1944 р. зробила перший крок у розвитку двосторонніх договірних відносин, коли було підготовлено проект угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян – із теренів України, яку підписали 9 вересня 1944 р. в Любліні голова Раднаркому УРСР М.Хрущов і голова ПКНВ Е.Осубка-Моравський. Цей документ можна розцінювати як перший міжурядовий міжнародно-правовий акт,

²⁵ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–1970-ті рр.). – К., 1999. – С.510–511.

²⁶ Див.: *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах. – С.481–483.

підписаний представниками радянської України після отримання права на самостійну зовнішньополітичну діяльність на початку 1944 р. (аналогічні угоди з ПКНВ уклали також уряди Білорусії та Литви).

Доручивши Києву підписати договір із Польщею, Москва намагалася насамперед продемонструвати світові можливість практичної діяльності УРСР на міжнародній арені згідно з новими, розширеними, зовнішньополітичними повноваженнями. Водночас важко не погодитися з твердженнями дослідників, що цим договором імітувалося усталення кордону між двома народами – українським і польським, тобто фіксувалося входження західноукраїнських земель до складу УРСР і при цьому Москва начебто залишалася осторонь. «Крім того, – як зазначають, наприклад, українські історики, – Радянський Союз резервував за собою можливість маневру: якщо б країни антигітлерівської коаліції виявилися занадто принциповими, то він мав би можливість сказати, що це ж не ми підписали договір, а Україна. Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс відповідальність за розпалювання нової громадянської війни»²⁷. В українсько-польській угоді чітко простежувалося сталінське етнополітичне підґрунтя – ліквідація баз Української повстанської армії на сході Польщі та етнічна гомогенізація західних прикордонних територій УРСР.

Специфічною була й реалізація положень цієї угоди: принципу добровільності обидві сторони дотримувалися тільки на першому етапі переселення (листопад 1944 – початок 1945 рр.). Із весни 1945 р. воно поновилося, але вже переважно за допомогою примусових заходів. Загалом станом на кінець 1946 р. з УРСР до Польщі було переселено понад 800 тис. етнічних поляків та євреїв, а у зворотному напрямку – майже 500 тис. українців. Полякам у СРСР загрожували депортація, відправка на відбудову шахт Донбасу, арешти, конфіскація майна²⁸. А польський уряд, не в останню чергу завдяки потуранню з боку радянського керівництва, укінці-кінців удався до деукраїнізації районів компактного проживання українців у Польщі та brutальної депортації, здійснивши в 1947 р. сумнозвісну операцію з насильницького переселення близько 150 тис. українців із південного сходу країни на «нові землі» на заході й північному заході Польщі, що увійшла в історію як акція «Вісла». Наслідки її й понині даються взнаки в українсько-польських відносинах, хоча Й.Сталін, наприклад, постійно вихваляв цю операцію як взірць, правову базу та практику здійснення обміну населення між Україною, Білорусією та Литвою, з одного боку, і Польщею – з іншого, а уряди УРСР та комуністичної Польщі 6 травня 1947 р. цинічно заявили, що переселення «пройшло в дусі взаємного розуміння»²⁹.

Українсько-польська угода про евакуацію населення стала єдиною на той час. Надалі УРСР ще довго не підписувала жодного двостороннього документа,

²⁷ Депортація поляків та українців: кінець 1939 – початок 50-х рр.: До 50-річчя операції «Вісла» / Упор. Ю.Сливка. – Л., 1998. – С.11.

²⁸ Див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2. – Варшава; К., 2000. – 1007 с.

²⁹ Див.: Нариси з історії дипломатії України. – С.532–534; Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). – К., 1998. – С.30–32.

за винятком міжнародних договорів і конвенцій. Сталінське керівництво, використавши Київ як додатковий аргумент тиску на союзників з питання включення України до ООН, зокрема в Ялті, дуже скоро дійшло висновку про нецільність запровадження методу безпосередніх дипломатичних відносин союзних республік з іноземними державами. Наприклад, після позитивного розв'язання проблеми участі УРСР в ООН, Москва вже не потребувала офіційного представництва України на переговорах при підписанні радянсько-чехословацького договору по Закарпаттю від 29 червня 1945 р. («возз'єднання» цієї території з УРСР). Представників радянської України в 1945–1946 рр. вже не було залучено до підготовки та підписання двох міждержавних угод про обмін (оптацію) населенням між СРСР і Чехословаччиною, хоча обидва процеси безпосередньо торкалися українців³⁰. 15 лютого 1951 р. протокол (а 14 липня й відповідний міждержавний договір) про обмін ділянками території (в тому числі української) між СРСР і Польщею підписав не міністр закордонних справ УРСР, а союзний – відомий ще з 1930-х рр. своєю активною участю у сталінських репресіях А.Вишинський. До речі, і цей договір став одним із показових прикладів сталінської дипломатії: хоча тисячі лемків-українців було примусово виселено з їхніх земель у Польщі, у документі йшлося тільки про «добровільні» основи переселення³¹.

Головну увагу Наркоматові закордонних справ УРСР і його новому керівникові – Д.Мануїльському сталінське керівництво доручило зосередити на питаннях, пов'язаних із забезпеченням участі республіки в майбутній міжнародній організації, зокрема на підготовці відповідних документів до Кримської (Ялтинської) конференції глав держав антигітлерівської коаліції.

³⁰ Див.: Поп І.І. Режисери і статисти: «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів 1944–1945 рр. // Карпатський край. – 1995. – №1/4. – С.68–72; Макара М.П., Мигович І.І. Карпатами поріднені: Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин. – Ужгород, 1997. – С.47–48; Вовканюк І.І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині // Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб. – К., 1998. – С.500–516.

³¹ Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – С.507.

The article covers the problems related to the history of the United Nations founding and the membership acquisition of Ukrainian SSR, the value of this event for whole Ukrainian nation. Author lightens the preconditions and the features of Ukraine's entrance into the international scene as a subject at the end of the World War II. In addition, the attention is paid to the diplomatic struggle about this question during and after the Yalta Conference between the leaders of three states of anti-Hitler coalition, and the activity of Ukrainian delegation at the UN founding conference at San Francisco in 1945.

Keywords: World War II, United Nations, Ukrainian SSR (Ukraine), international conferences, diplomatic struggle, Roosevelt, Churchill, Stalin, Korniiuchuk, Manuil's'kyi.

(Закінчення див. у наступному числі)

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 930.1 (477) «1823»

ІСТОРІОГРАФІЧНА ДИСКУСІЯ 1823 р.: РЕЦЕНЗІЯ О.МАРТОСА ТА ЛИСТ Д.БАНТИША-КАМЕНЬСЬКОГО ДО ВИДАВЦЯ ЖУРНАЛУ «СЫН ОТЕЧЕСТВА»

У рецензії О.Мартоса на перше видання «Истории Малой России» Д.Бантшиша-Каменського та листі-відповіді автора репрезентовано одну з перших академічних дискусій в українській історіографії початку ХІХ ст. щодо засад і перспектив написання історії України. Представлено відмінні концептуальні пропозиції Д.Бантшиша-Каменського й О.Мартоса, котрі відображали різноманітні інтелектуальні та світоглядні реакції на конфлікт традиційного й модерного у світлі пізньопросвітницького раціоналізму.

Ключові слова: *пізньопросвітницький раціоналізм, українська історіографія, Бантшиш-Каменський, Мартос.*

Тексти, як і люди, мають свою долю. Тож відомий афористичний вислів літературного класика про рукописи, котрі нібито не згорають, історія кардинально та безжально коригує – багато текстів немовби «розчиняються» й назавжди зникають у плині часу. Натомість залишаються ті чи інші свідчення, за уривчастими та фрагментарними відомостями яких, крізь густу пелену десятків і навіть сотень років прагнемо дізнатися, часом майже відгадати/відчути, що хотів автор донести/передати тодішньому загалу. До таких утрачених історичних наративів належить і п'ятитомна рукописна «История Украины и казаков» О.Мартоса, з якої до нашого часу дійшло лише кілька невеликих уривків¹.

На авансцені українського історієписання Олексій Іванович Мартос (1790–1842 рр.)² з'явився як самобутній і, заразом, багатообіцяючий історик-аматор перших

¹ *Мартос А.* Отрывок из истории Малороссии. Т.3. Гл.5: 1652–1653 // Северный архив. – 1823. – №6. – С.461–479; *Его же.* Отрывок из Истории Малороссии. Т.3. Гл.13. 1653 и 1654 годы; Т.3. Гл.14. 1654 год // Сын Отечества. – 1823. – Част.84, №12. – С.214–223; №13. – С.243–252.

² Див. докл. про нього: *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины: П. Алексей Иванович Мартос // Киевская старина. – 1895. – №2. – С.170–194; *Савченко Ф.* Нові відомості про неопубліковану історію України Олексі Мартоса // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. – Кн.6 – Х.; К., 1930. – С.7–14; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – 3-те вид., репринт. – К., 1996. – С.77–79; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Х., 1996. – С.110–116; *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // *Його ж.* Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В.В.Кравченка. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.363–364.

десятиліть ХІХ ст. В одному з листів від 1822 р. до свого близького родича І.Р.Мартоса він навіть виклав загальний задум власної праці:

«Очень давно, почтеннейший И.Р. (Иван Романович Мартос – О.Я.), я занимаюсь историей нашего общего отечества, и благодаря судьбе, *три тома, заключающиеся смертью Богдана Хмельницкого, уже давно в здешней цензуре; ожидая разрешения сей старушки, тотчас примусь печатать их. По плану моей истории, она составитя из пяти томов, т.е. до уничтожения гетманства; пятая часть со всеми подробностями революции Мазепиной* (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.), извлечённая из источников верных, равномерно давно кончена, следовательно, только переделываю четвертую часть. Она чрезвычайно разнообразна и обильна, ибо содержит ход происшествий всех гетманов от Богдана, столь противоположно описанных малороссиянами и хрониками польскими, но становится всё занимательнее»³.

Зауважимо, що постать Олексія Мартоса різко відрізнялася від згаданого Івана, хоч саме завдяки контактам і зв'язкам останнього майбутній історик посів посаду ад'ютанта у сумнозвісного російського генерала О.Аракчєєва. Незайве додати, що І.Мартос здобув у столичних колах репутацію чиновника-ділка, який любивав інтереси певних осіб в урядових установах⁴.

Волею долі й обставин О.Мартос повсякчас перебував у затінку свого конкурента на ниві історії України – Д.Бантиша-Каменського, протегованого малоросійським військовим генерал-губернатором М.Рєпніним-Волконським. На його тлі постать О.Мартоса – одного з нащадків дрібної козацької старшини, сина відомого лубенського скульптора, колишнього офіцера-інженера з виразними філософськими рефлексіями, морально-етичними розумуваннями, запальною вдачею та загостреним почуттям справедливості, котрі спричинилися до конфлікту з усесильним на той час графом О.Аракчєєвим і відставки з престижного поста ад'ютанта у січні 1818 р., видавалася вищим верствам малоросійського дворянства щонайменше сумнівною. Недаремно М.Грушевський розглядав О.Мартоса як «виразника панської української демократії»⁵, а сучасні дослідники вважають, що історик належав до «демократично налаштованої просвітницької інтелігенції, близької до декабристського руху»⁶.

Утім ці означення варто вписати у загальну соціокультурну палітру початку ХІХ ст. На той час дослідник, який студіював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціо- та етнокультурному, так і в інтелектуальному плані. Відтак фактично відбувалася зміна культурної й суспільної формації підросійської України, яку здебільшого окреслюють у межах конфлікту традиційного та модерного. Тому тогочасний історик був не тільки свідком, а якоюсь мірою й учасником тих масштабних інституціональних, соціальних, інтелектуальних перетворень.

³ Див.: Лазаревский А.М. Прегние изыскатели... – С.178. Тут і далі у вступній статті цитати подано без перекладу.

⁴ Лазаревский А. Иван Романович Мартос: Биографический очерк // Киевская старина. – 1895. – №10. – С.48–71.

⁵ Грушевський М. «Історіограф Малой Росии» // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.10, кн.ІІ / Упор., передм., ком. О.Юркова. – К., 2015. – С.159.

⁶ Кравченко В. Переяславський комплекс в українській історіографії // Його ж. Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С.219.

Українські землі поступово трансформувалися у західні імперські провінції Росії – малоросійські губернії. Значна частина нащадків козацької старшини та шляхти доволі успішно інтегрувалася до станової ієрархії імперії Романових як малоросійське дворянство. Проте побутували й автономістські традиції України-Гетьманщини, які ширилися в осередках старої культури – панських маєтках. Вони жили уяву та мотивували тодішніх українських інтелектуалів – нащадків козацької старшини – віднайти своє унікальне місце та призначення за нових соціокультурних передумов і політичних обставин, але нав'язавши зв'язок із козацько-гетьманською минувиною.

Власне, ностальгійні й патріотичні інтенції О.Мартоса доволі добре проступають у його мемуарних ретроспекціях, зокрема у відомому пасажі, пов'язаному з відвідуванням 1810 р. могили І.Мазепи в м. Галац (сучасна Румунія):

«В Греческом монастыре в городе похоронен малороссийский гетман Мазепа, после Полтавской баталии принятый в покровительство турецкого двора. Мазепа умер в отдалённости от отечества своего, коего он защищал независимость; он был друг свободы и за сие стóбит уважения потомства. После его удаления из Малороссии жители её потеряли свои права, столь священные, которые Мазепа долго защищал со свойственною каждому патриоту любовью и горячностью. Его не стало, и имя Малороссии и её храбрых казаков изгладилось из списка народов, хотя не великих числом, но известных своим существованием и конституцией. Теперь богатая Малороссия составляет наряду с прочими две или три губернии; но это общий удел государств и республик: стоит только заглянуть в политическую историю наций. Кроме других добродетелей, Мазепа был друг наук: он увеличил в Киеве академию в Братском монастыре, который им возобновлён и украшен, снабдил её библиотекою и редкими манускриптами. Однако основатель академии и многих церквей и человеколюбивых заведений ежегодно исправно проклинаясь в воскресенье первой недели Великого поста, вместе со Стенькою Разиным и иными ворами и разбойниками. Но какая разность! Последний был разбойник-святотатец, Мазепа – просвещеннейший, человеколюбивейший человек, искусный полководец и повелитель вольного, следовательно счастливого народа. Я слушал сию гнусную церемонию в Киеве, которую совершает митрополит с архиереями и всем духовенством, совершенно с пренебрежением имени нашей церкви»⁷.

Та попри ці настрої й думки дослідницької практики О.Мартоса, як і устремління Д.Бантиша-Каменського, розгорталися в руслі пізньопросвітницької парадигми історієписання, котра висувала універсальні вимоги до впорядкування й репрезентації світу історії. Така концептуалізація продукувала прагматичне, моралізаторське, механістичне, а часто-густо й оптимістичне ставлення до історії. Тож у минувшині відшукувалися необхідні взірці – «корисні істини» для обґрунтування доцільності політичних і соціальних змін, аргументи, щоби ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними складовими. Однак ці ціннісні підвалини й настанови створювали доволі широкий горизонт можливостей для розмаїтих варіацій представлення

⁷ Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войне в царствование Александра Павловича, 1806–1812 // Русский архив. – 1893. – №7. – С.345.

української минувшини, позаяк останні переломлювалися з відмінними світоглядними орієнтирами та складним балансом лояльностей на зламі традиційних і модерних вимірів суспільного буття, скажімо як у О.Мартоса.

Культурницькі устремління місцевої аристократії певною мірою простимулювала поява 1818 р. перших восьми томів відомої студії М.Карамзіна «История государства Российского» (на титулі: СПб., 1816. – Т.1–3; 1817. – Т.4–8). Тож перші десятиліття XIX в. минали під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу як новітнього способу організації культурного простору модерну у середовищі лівобережного панства. У широкому сенсі йшлося про способи/шляхи входження на культурне поле російського історієписання та представлення на ньому українських/малоросійських сюжетів.

Один зі шляхів запропонував Д.Бантиш-Каменський і його покровитель князь М.Репнін-Волконський, які намагалися представити малоросійську минувшину в майже офіційному⁸ чи напівофіційному форматі, зокрема з урахуванням культурницьких почувань лівобережного панства. М.Грушевський відзначав, що «Бантишеві легко могло впасти на думку зреалізувати батьківські матеріали в формі губернаторської історії Малоросії – так, як він перед тим складав реєстри кавалерів рос[ійських] орденів для кн[язя] Куракіна (попередника Лобанова на малор[осійському] ген[ерал]-губернаторстві)»⁹.

Натомість О.Мартос орієнтувався на репрезентацію української минувшини у світлі тодішніх взірців європейського історієписання. Вочевидь колишній офіцер з огляду на специфіку недавнього військового фаху відчував особливу довіру до зарубіжного знання, яку з математичної й інженерної царини переносив на поле історії. Звідси й походить один зі вступних пасажів його анонімної рецензії про «трьох батьків» української історії, на роль яких О.Мартос висунув І.Л. де Боплана, П.Шевальє, Й.Пасторія. Та й назва Мартосової рукописної праці («Исторія України та козаків») значною мірою перегукувалася з відомою студією Й.Х. фон Енгеля («Исторія України та українських козаків»).

Більше того, вступна частина рецензії О.Мартоса розпочиналася зі спостережень щодо того ключового місця України в державно-політичному устрої Східної Європи XVII–XVIII ст., котре він означував у такому вигляді: «Долгое время державшая перевес между Москвией, Польшей, Ханством Крымским и Портой». Цей контекст висвітлення було також привнесено до тексту О.Мартоса з праць західноєвропейської просвітницької історіографії (Й.Г.Гердер, Й.Х. фон Енгель, К.Гаммердорфер, Ж.-Б.Шерер та ін.)¹⁰, яка цікавилась українськими сюжетами і проблемами в розрізі тотальних геополітичних зрушень, що сталися в політичному устрої Східної та Центральної Європи другої половини XVIII ст.

Із такої перспективи закид О.Мартоса про стислість висвітлення подій до «сполучення» України з Московською державою в багатотомнику Д.Бантиша-Каменського видається вповні обґрунтованим, оскільки рецензент наголошував на важливості й самоцінності політичної історії Гетьманщини, котру репрезентовано в першому виданні «Истории Малой России» в кудому та обрізаному вигляді. Тим більше, що схожої думки, хоч і з відмінних мотивів, дотримувався й інший рецензент – Ф.Булгарін¹¹.

⁸ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P.183.

⁹ Грушевський М. «Историкограф Малой России». – С.98.

¹⁰ Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Україна (Париж). – 1953. – №10. – С.843–849; Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1994. – S.68–79.

¹¹ Булгарин Ф. История: Краткое обозрение русской литературы 1822 года: 9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – Ч.1–4. // Северный архив. – 1823. – №5. – С.389.

Тут слід звернути увагу на один із важливих, але дещо затінених сюжетів полеміки 1823 р. Ідеться про те, якою мірою Д.Бантиш-Каменський спирався на матеріали свого батька – Миколи Миколайовича (1737–1814 рр.) та інших попередників, зокрема на українську літописну традицію XVIII ст. Цю тему порушив ще російський історик Г.Карпов, котрий дотримувався думки, що автор «Истории Малой России» використав розробки архівних документів свого батька та не вивчав особисто ці джерела, хоч і написав більш-менш пристойну працю¹².

Примітно, що заувага О.Мартоса про схожість чотиритомної «Истории Малой России» з літописом В.Рубана викликала, мабуть, найбільше роздратування Д.Бантиша-Каменського. Останній доволі детально та прискіпливо розібрав і показово відкинув більшість зауваг анонімного рецензента, зокрема навів низку прикладів різноманітних небилиць у текстах «іноземних батьків» української історії за версією О.Мартоса.

Проте автор практично не відповів на закид про причини схожості конструкції його багатотомника з літописом В.Рубана. Д.Бантиш-Каменський обмежився тільки стислою реплікою про те, що всі попередні історики йшли одним шляхом, а він лише представив малоросійську минувшину в більш докладному вигляді та зв'язку. Натомість у переробленому виданні 1830 р. автор урахував майже всі зауваги рецензента, включно до використання творів іноземців (Г.Л. де Боплан, П.Шевальє, Й.Х. фон Енгель та ін.), і навіть пропозиції стосовно добору славетних персоналій малоросійської історії.

Слушність спостережень О.Мартоса визнавав і М.Грушевський. На його думку, «стара літописна схема брала гору над новим документальним матеріалом архіву колегії, й «И[стория] М[алой] Р[оссии]» дійсно більш нагадувала літопись Рубана, ніж історичні писання XIX в.»¹³. Окрім того, М.Грушевський згадував про опис малоросійських справ, підготовлений М.Бантишем-Каменським, який чомусь уперто не хотів видавати його син. Тож історик припускав, що цей опис, імовірно, був одним із найважливіших джерел, орієнтиром для Д.Бантиша-Каменського та його первісного задуму написати історію Малоросії у вигляді переробки батьківського тексту¹⁴.

Зрештою М.Грушевський у монографії, присвяченій Д.Бантишеві-Каменському, приділив неабияку увагу рецензії О.Мартоса, позаяк уважав, що вона відіграла поважну, ба навіть визначальну роль у підготовці другого, переробленого видання «Истории Малой России»:

«Взагалі рівняючи завваження рецензії “Сына Отеч[ества]” з змінами, переведеними Б[антишем]-К[аменським] при новій редакції його праці, можна сказати що “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була ґрунтовно перероблена згідно з рецептом сеї рецензії – за вказівками Мартоса, можна сказати. Не мавши щастя з виданням своєї праці, він міг себе потішити, що його методичні міркування не пройшли дурно в українській історіографії! Я вважаю потрібним тому дещо ширше спинитись на сій рецензії, досі, здається мені, ніким не завваженій в оглядах укр[аїнської] історіографії»¹⁵.

¹² Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654–30-е мая 1672 года. – Москва, 1870. – С.28.

¹³ Грушевський М. «Исторіограф Малой России». – С.109.

¹⁴ Там само. – С.90–91.

¹⁵ Там само. – С.138.

В іншому місці М.Грушевський зазначав, що «И[стория] М[алой] Р[оссии]» мала щастя особливо в конкурентах: як в 1820-х рр. її конкурент Мартос запліднив своїми критичними увагами історичну працю Б[антшиша]-К[аменського], а власна його праця не побачила світу і згинула безслідно...»¹⁶.

Загалом інтелектуальні біографії О.Мартоса й Д.Бантшиша-Каменського – історика-аматора та історика-чиновника – доволі яскраво репрезентують ті шляхи, які долає текст від акту творення до моменту публікації, коли розпочинається власне буття студії, незалежне від її творця. Вони ж кидають світло на той самобутній розподіл ролей істориків-конкурентів, з яких Д.Бантшиш-Каменський волею-неволею певною мірою став речником культурних устремлінь малоросійського дворянства й одним із фундаторів історіографічної традиції ХІХ ст., а напівзабутий О.Мартос у несподіваний спосіб спричинився до засадних трансформацій другого видання першої синтетичної історії з історії України, що належала перу його опонента.

Насамкінець відзначимо, що сучасникам, безперечно, був відомий автор анонімної рецензії 1823 р., принаймні М.Полевой у відгуку на друге видання «Истории Малой России» називав рецензентом саме О.Мартоса¹⁷. Практично немає сумнівів, що його ідентифікував і Д.Бантшиш-Каменський, адже О.Мартос звертався до князя М.Репніна-Волконського з проханням допомогти йому в пошуку історичних джерел¹⁸, а це, звичайно, не могло залишитися поза увагою Д.Бантшиша-Каменського – на той час чиновника з особливих доручень у канцелярії малоросійського військового генерал-губернатора.

Тексти О.Мартоса¹⁹ та Д.Бантшиша-Каменського²⁰ друкуються мовою оригіналу за публікаціями 1823 р. в російському історичному, політичному й літературному журналі «Сын Отечества». Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом назв праць та їхніх авторів, а також курсивом і заголовними літерами окремих слів в обох текстах подається за виданням 1823 р. До текстів долучено примітки історіографічного спрямування. На відміну від наших приміток, посилання 1823 р. позначено астериском (*). Фактографічні тлумачення О.Мартоса й Д.Бантшиша-Каменського щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

¹⁶ Там само. – С.174.

¹⁷ Н.П. [Полевой Н.]. Малороссия: Ее обитатели и история. Рец. на кн.: Бантшиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч.1–3. // Московский телеграф. – 1830. – №17. – С.79.

¹⁸ Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства Кн. Н.Г.Репнина (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным / Оттиск из 1 вып. «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии». – Полтава, 1905. – С.12–13.

¹⁹ [Мартос А.И.]. Рец. на кн.: Бантшиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1822. – Ч.1–4. // Сын Отечества. – 1823. – Част.83, №3. – Отд.: Современная русская библиография. – С.130–138.

²⁰ Бантшиш-Каменский Д. Письмо к издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества. – 1823. – Част.83, №7. – Отд.: Критика. – С.313–321.

История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому Государству при Царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Печатана изданием Сочинителя (Д.Н.Бантыша-Каменского). Четыре тома. Москва, 1822, в тип. С.Селивановского, в 4 д. л., в 1 ч. 153, во 2-й 324, в 3-й 243, в 4-й 303 стр. с приложением девяти портретов*.

В течение тридцати лет не видали мы никакого общего повествования о Малороссии, т.е. после *Летописца Малороссийского*²¹, помещенного в *Российском Магазине* 1793 года Ф.Туманского²². Трудолюбивый Рубан²³ за 16 лет прежде того издал свою *Краткую Летопись Малья России*²⁴. Она имела многих подражателей. Шерер²⁵, некогда бывший в нашей службе, скоро после Рубана решился напечатать на французском языке свои: *Annales de la Petite Russie*, в 2 томах, Paris 1788. Иоганн Христиан Энгель, равномерно издал свою *Историю Украины и Украинских Козаков* 1796 года в Галле, с весьма дурным портретом Хмельницкого, которого он называет Префектом** Запорожским. Сия История посвящена Графу Роттенгану²⁶. Все это не слишком много о такой провинции, какова была некогда Украина, богатая происшествиями, и долгое время державшая перевес между Московией, Польшей, Ханством Крымским и Портой.

По многим причинам должно думать, что предки Украинцев не радели оставить по себе какие-либо памятники. Люди военные, каковы были прежние Запорожские козаки, не занимались Науками, не старались о сохранении своих деяний на времена будущие, и предоставляли начертать свою Историю просвещенным иноземцам. Некоторые из сих последних находились в службе Республики, и будучи употребляемы по части инженерной в Низовой Украине, составляли прекрасные описания того края. Из них особенно достоин примечания *Боплан*²⁷ (*Le Sieur de Beauplan*): он оставил нам: *Description de l'Ukraine*, in 8, 1660, à Rouen. Второй Автор, современник переворотов в земле козацкой при Зиновии Хмельницком, есть *Шевалье* (*Pierre Chevalier*)²⁸, издавший в Париже в 1668: *Histoire de la guerre des Cosaques*. Вместе с ним идет: *Pastorius*²⁹ ab Hirtemberg, *Historia Poloniae*, напечатанная с портретом ученого ее Автора в Данциге 1665. – Последний несравненно полнее обоих

* Продается в книжном магазине В.А.Плавильщикова по 45 р. в бум.

²¹ Перша публікація (без зазначення авторства) одного зі списків літопису Г.Гр'ябки.

²² Федір Осипович Туманський (1757–1810 рр.) – учений, бібліофіл і видавець, член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН (1779).

²³ Василь Григорович Рубан (1742–1795 рр.) – історик і видавець.

²⁴ Краткая летопись Малья России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також Землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений / Издана В.Г.Рубаном. – Санкт-Петербург, 1777. – [8], 242, LX, [2], 118 с.

²⁵ Жан-Бенуа Шерер (1741–1824 рр.) – французський дипломат та історик.

** С Латинского Praefectus, начальник, повелитель, глава.

²⁶ Гайнріх Франц фон Роттенган (1738–1809 рр.) – височайший бургграф Чеського королівства.

²⁷ Гійом Левассер де Боплан (бл. 1600–1673 рр.) – французський інженер, картограф і письменник.

²⁸ П'єр Шевальє – французський дипломат, мандрівник і хроніст XVII ст.

²⁹ Йоахим Пасторій (1611–1681 рр.) – польський історик.

Французских Писателей. Во всех их видны точность и особенная верность в происшествиях, и без оскорбления патриотизма Малороссиян сказанных трех чужеземцев можно назвать *отцами Украинской Истории*.

Но в то же самое время, что видим в отечественных летописях, веденных Генеральными Писарями (правителями дел войска)? Какие странные происшествия сцепляются там с предметами историческими! Возьмем в пример повествование о битве на *Желтых Водах* (Лет[описец] Малорос[сийский] в Магазине Туманского, стр.70), происходившей 2 Мая 1648 года, знаменитой своими последствиями. Летописец говорит: «Поляки (на Желтых Водах), предводительствуемые Стефаном Потоцким, все или мечем побиты, или Татарами в полон заведены, и из столь многого войска в той битве убежал только один (!) человек: он назывался *Марко Здошевский!*!» – Хорошо, что озаботились сохранить имя этого счастливца!

Вот как Пасториус говорит о сем: (Lib. I, pag. 72–75) «Польше нанесена глубокая рана поражением 2 Мая. Здесь Республика утратила свою славу, и – цвет храбрейшего Дворянства! И сей первый успех Хмельницкого предвещал его будущие победы». – Вот истина, вот История!

Еще любят Малороссийские Летописи помещать за достоверные самые невероятные, и даже смешные происшествия. Развернем в Магазине Туманского страницу 90, и пожалеем о странной гордости мнимых патриотов. Случай, нам представляемый, есть следующий: Когда Зиновий Хмельницкий имел славу победить три армии Республики на Желтых Водах, при Корсуне и под Пилявою, Король Иоанн Казимир, заступивший Владислава IV, сего друга Козаков, сколько из уважения к личным достоинствам Зиновия, столько же и для того, чтоб выиграть сердца Украинцев, и получить обратно своих пленных, отправил в Переяслав чрезвычайное посольство: Посланники были Магнаты Республики. Как, думаете, принял его Гетман Козацкий, сей тонкий политик, и – что еще важнее – неуверенный в прочной свободе своего отечества? Он дал послам обед, «на коем жена его, Полька Чаплинская, одетая в пребогатое платье, и будто пьяная, в черенку растирала табак Хмельницкому». Прием лестный! Однако ж, на сем оригинальном угощении Послы трактовали о границах обоих владений! Верно, они были слишком невнимательны к посторонним предметам! – Да простят читатели, что мы поместили сии нелепицы. Мы сделали сие с тем единственно, чтоб хоть слегка показать, сколь трудно Дееписателю Малороссии заимствоваться, для своей славы, одними отечественными источниками. Иностранец Шерер во многом причастен им, поставляя³⁰ Редедю³¹, Князя *Козаков*, в 1022 году, сражающимся против Мстислава. Видно Шерер хотел сим выразить, что только одна древность народа может быть мерилом его славы и достоинства. Жаль, однако ж, что он ввел многих в подобное же заблуждение!

Сии и еще многие другие примеры явно убеждают, сколь тягостен труд, предстоящий всякому, предприемлющему созидать Историю в столь зыбких основаниях. Г. Бантыш-Каменский в некоторых случаях, конечно, не избежал укоризны просвещенных читателей, но средства его в составлении Истории и

³⁰ Представляя.

³¹ Редедя – князь, точніше вождь касогів, який, за свідченням «Повісті временних літ», загинув 1022 р. в поєдинку з тмутороканським князем Мстиславом Володимировичем.

особенно находящиеся при ней *Приложения*, всего в IV томах по счету 103³², достойны величайшей похвалы, – хотя материалы еще не составляют здания.

История г. Б[антшиша-]Каменского планом своим весьма сходна с *Летописью Рубана*, которую почтил Шерер переводом на Французский язык, хотя не счел нужным оговорить о том. У г. Б[антшиша-]Каменского (Введ[ение] стр. XLV) жена Хмельницкого также собственноручно набивает табаком трубки для него и Посланников. Потомству нет нужды до такого посольского угощения: оно жалеет, почему Автор кратко прошел блистательные подвиги Украинцев у Збаража, едва коснувшись битвы при Берестечке, на Батого, у Жванца, и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к Державе Московской. История Украины почти теряет всю свою занимательность, когда умирает Богдан. – После него начинаются происки, сплетни, убийства: повсюду грабежи, зверства, и очень не много примеров великодушия. Конечно, Клию не любит скрытности; но верны ли записки в манускриптах, доставшиеся Автору от грамотных простолюдинов?

Со второй половины III тома следует открытие измены Гетмана Мазепы. Сия статья обработана весьма хорошо. Читатель в ней найдет многие подробности, кои до сего *нигде* не были помещены. Пытка *Кочубея* и *Искры* приводит в содрогание душу человека; увидев впоследствии, что сии люди *невинно* приняли поносную казнь, кто не почтит слезою памяти страдальцев?.. В сем происшествии, кажется, читаешь Историю Итальянских Государств XVI и XVII веков.

После Полтавского сражения История Малороссии становится приметно незанимательнее.

Промежуток от Гетмана Скоропадского до уничтожения Гетманства, кажется, не предоставил Малороссиянам занять место гражданства в Царстве Истории; – но эпоха Наказного Гетмана П.Л.Полуботка есть одна из блестящих в Деписаниях Украины. Твердость духа, мужество просвещенное и любовь к родине поставляют его, после Богдана, *первым Украинцем*. Слава ему! Слава Автору, сохранившему для нас черты Истории древнего Рима!

Отдав всю признательность Сочинителю, не станем обвинять его в сухости некоторых мест его Истории. Осмелимся думать, по крайней мере, что вещи маловажные нужнее перейти молчанием, нежели умолчать о людях, делающих честь Малороссии *более всех ее Гетманов*. Так, умолчано о светильниках просвещения Царства Русского: о бессмертных Малороссиянах! Какой предмет может быть богаче творений Св. Димитрия Ростовского, фамилией *Туптало*, который родился близ Киева, и во время прохождения службы в стране отечественной для Церкви и отечества занимался сочинением *Житий Святых*^{***}! Мы, Малороссияне, молчим о сем труде^{***}, а все иностранцы и сам Шлецер³³, критик строгий, не могут скрыть своего удивления к подвигу Св. Димитрия! –

³² *Бантшиша-Каменский Д.* История Малой России... – М., 1822. – Ч.1. – С.91–153 (10 назв); Ч.2. – С.185–324 (23 назви); Ч.3. – С.141–243 (30 назв); Ч.4. – С.141–303 (40 назв).

^{***} Без сомнения *Ч е т ь и М и н е и* должны назваться важнейшим трудом Св. Димитрия Митрополита Ростовского; но в Словаре Историческом о бывших в России Писателях духовного чина приписываются сему Святителю еще двадцать четыре сочинения о разных предметах, большей частью духовных и исторических.

^{****} Но *Ж и т и я С в я т ы х* есть книга, читаемая в церквах и домах по всей России.

³³ Август Людвиг Шлецер (1735–1809 рр.) – немецкий і російський історик, почесний іноземний член Санкт-Петербурзької АН (1769 р.).

Феофан, другой величайший Украинец, в том же поприще заступил место Димитрия, и был, сверх того, ревностнейшим исполнителем воли Петра Великого, и можно сказать, одним из ближайших сотрудников Его.

Одна биография сего Пастыря, сего величайшего своего времени Государственного человека, самая польза его Слов и сочинений во всех родах, польза – повторим, – принесенная нашему отечеству и Словесности, должны занять почетное место в Истории Малороссийской, вместо того, чтобы помещать донос какого-то Звенигородского товарища на Полковника Капниста, о заговоре его против Графа Разумовского, которому товарищу Киевский маляр Дмитрий Васильев вырезал на медной доске Греческую подпись Капниста за четыре аршина зеленого сукна и т.п. (том IV, стр.119–125). Хотя Капнист, представши пред Судей, *спокойно гремел оковами* (там же, стр.122); но скажем, что мнимый заговор противу Гетмана не заслуживает предпочтения пред доблестями Св. Димитрия, Преосвященного Феофана и ученого Сковороды.

Вот все, что можем теперь сказать о сей Истории Малороссийской. Думаем, что она, конечно, будет приятна Малороссам, потому что она есть первая подробная, и притом большая часть предков нынешних помещиков там видны действующими лицами; а кому не хочется знать о своих предках? Но скажем, что бывшая Украина, составившая из себя более, нежели Черниговскую и Полтавскую Губернии, вероятно, потребует *другой своей Истории*, преимущественно до раздробления ее на части. Она потребует показать причины и начала причин удивительного состава Козацкого народа. Авторы-иностранцы в своих творениях представляют обширное поле для обработки Писателю просвещенному и трудолюбивому.

[А.И.Мартос]

Письмо к Издателю

В третьей книжке издаваемого вами Журнала Сына Отечества на нынешней год помещено в двух местах суждение о моей истории Малороссийской: одно – в Письме на Кавказ³⁴ Г.Ж.К.; другое, вам сообщенное, также от *неизвестного*.

Если бы в последнем *беспристрастном* разборе сей Истории не было с *оскорблением* упомянуто о некоторых особах, удостоивших меня сообщением драгоценных отечественных рукописей, я отвечал бы молчанием на вышеозначенные два приговора, не дорожа мнением Г.Ж.К.; но неизвестный Писатель, в Современной Русской Библиографии, своим неумеренным отзывом о людях, мною уважаемых, принуждает меня взяться за перо и защищать их.

Записки, коими я руководствовался, кроме принадлежавших Историографу Миллеру³⁵ и моему родителю, получены мною не от грамотных простолюдинов (стр.135), как изъясняется г. Критик, но от наследников почтенных любителей

³⁴ «В Москве вышла в четырех томах in-quarto, *История Малороссии*, соч. Д.Н.Бантишем-Каменским. Я ее не видал: говорят, что сама История не слишком хороша, но что приложенные к ней оправдательные статьи (pièces justificatives) очень важны и любопытны» (див.: Г.Ж.К. Письма на Кавказ // Сын Отечества. – 1823. – Част.83, №3. – Отд.: Словесность. – С.116).

³⁵ Гергард Фридрих Миллер (1705–1783 рр.) – російський історик, від 1747 р. офіційний російський історіограф.

отечественных хартий, из коих г. Чеп³⁶, известный своею ученостью, более девятнадцати лет служил при бессмертном Задунайском³⁷, и пользовался его уважением. Г. Шафонский³⁸, не менее просвещенный, трудился в составлении исторического и географического Описания Малой России, по повелению Великой Екатерины. Вот лучшее доказательство, сколь записки их верны, и сколь неосновательно суждение об оных г. Критика!

Но не ошибается ли он и во мнении своем о *непросвещенных* Писателях Малороссийских, выхваляя слишком иностранных? Он осуждает статью в летописи Туманского, где описано угощение Послов Польских, присланных Хмельницкому Иоанном Казимиром, *чтоб выиграть* (стр.133) – по словам г. Критика – *сердца Украинцев* (стр.133); называет статью сию нелепицей, говорит далее, *что и во Введении к моей Истории, на стр. XLV, о том же упомянуто* (стр.134); после сего, вступаясь за потомство, восклицает: *что оному нет нужды до такого Посольского угощения!* – (стр.135). Но, описывая столь странный прием сих Послов, желал я представить моим читателям не что иное, как дикую и грубую простоту нравов, свойственную народу необразованному. Весьма ошибается г. Критик, полагая, *что на сем оригинальном угощении Послы трактовали о границах обоих владений* (стр.134). Известно, по Истории, что Хмельницкий, под предлогом тесноты дома своего, дал им потом аудиенцию на площади, в угодность народу: следовательно, предводитель Малороссиян нимало не отступил тогда *от своей тонкой политики*, и более уверен был *в прочной свободе своего отечества* (стр.131), нежели как полагает г. Критик. Победы на Желтых Водах, под Корсуном, Пилавцем давно утвердили власть Хмельницкого: он не страшился утратить свободу Малороссиян, способствовал Иоанну Казимиру в получении короны, имея в своем распоряжении сильное войско, значительного союзника в Хане Крымском и будучи уважаем Князем Трансильванским, Господарями Молдавским, Волошским и самим Султаном. После сего, кажется, простительно ему было угощать по-своему Польских Послов.

Г. Критик потом жалеет, что *я кратко прошел блистательные подвиги Украинцев у Збаражжа, едва коснулся битвы при Берестечке, на Батого, у Жванца, и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к Державе Московской* (стр.135); но на заглавном листе изданной мною Истории Малой России не означено ли: «со времен присоединения оной к Российскому Государству при Царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением перво-бытного состояния сего края»? Следовательно, я не брался описывать *подробно* происшествий, предшествовавших сему важному событию. Сведения о Берестечском сражении почерпнуты из Польской реляции, хранящейся в

³⁶ Адріян Іванович Чеп (бл. 1760 – бл. 1822 рр.) – історик-антиквар і колекціонер документів України-Гетьманщини. Крім Д.Бантиша-Каменського його зібрання документів і матеріалів використовували такі історики, як М.Берлінський, Я.Маркович та ін.

³⁷ Петро Олександрович Румянцев-Задунайський (1725–1796 рр.) – президент Другої Малоросійської колегії, генерал-губернатор Малоросії.

³⁸ Опанас Філімонович Шафонський (1740–1811 рр.) – історик та статистик, укладач топографічного опису Чернігівського намісництва. Матеріалами О.Шафонського Д.Бантиш-Каменський користувався за допомогою його сина Григорія. Крім автора «Історії Малой России» цими матеріалами послуговувалися також О.Рігельман, І.Срезневський.

Коллежском Иностранных дел Archive; в ней, конечно, нет романтических повестей, помещенных одним из *отцов Украинской Истории, Автором, современником переворотов в земле Козацкой при Зиновии Хмельницком, Шевалье* (стр.132), который гласит: что после Берестечской битвы *один козак* целые три часа защищался *противу армии Польской*, и простреленный *четырьнадцатью* пулями, *не переставал обороняться* и проч. Вот, кажется, описание противное *точности и особенной верности в происшествиях отца Украинской Истории!* (стр.132). Не согласится ли после сего со мною г. Критик, что *не одни Малороссийские Летописатели помещают за достоверные самые невероятные происшествия?* (стр.133). Сей же *отец Украинской Истории* производит козаков от *козы!* И другой *отец, Пасторий*, не менее в рассказах своих отдалается иногда от истины, которой должен руководствоваться каждый Историк: он, например, повествует, что войско козацкое под Збаражем простиралось до трехсот тысяч человек, кроме ста тысяч Татар, а Польское состояло только из десяти тысяч!

Я согласен с г. Критиком, что *дееписателю Малороссии трудно заимствоваться одними отечественными источниками* (стр.134), но не могу согласиться с ним, чтоб Малороссияне *не старались о сохранении своих деяний на времена будущие* (стр.131): кроме летописей, изданных гг. Рубаном и Туманским, я имею у себя и другие, сообщенные мне разными особами, уже по напечатании моей Истории. В них помещены подробности, *неизвестные просвещенным иноземцам*; они описаны, правда, не витиевато, однако и не *Запорожскими козаками* (стр.131), как думает г. Критик, а подражателями Князя Безбородки, знаменитого Министра времен Екатерины Великой****, *Георгием Конисским*³⁹ и другими. Не отнимая у иностранцев заслуженной ими хвалы, почему умялять нам, особливо г. Критику, который называет себя *Малороссом* (стр.136 и 137), достоинство отечественных Писателей, и представлять труды их, заслуживающие уважение, в искаженном виде?

Г. Критик находит: что *История моя планом своим весьма сходна с летописью Рубана* (стр.134): не удивительно, ибо прежние повествователи деяний Украйны шли по одному пути, с тем только различием, что я предложил происшествия в большей связи и подробности, нежели как они рассказаны в кратких записках Генеральных Писарей.

Со смертью *Богдана* не теряет История Украйны своей занимательности, хотя г. Критик думает противное: хитрое поведение Виговского, которым руководствовался потом Мазепа; тайные сношения его с Двором Польским; примерная верность Полковника Пушкаря и Якима Сомка; храбрые подвиги, на освобождение отчизны ими подъятые; уменьшение при Юрии Хмельницком власти Гетманской; военные деяния неустрашимого Кошевого Атамана Серка, бича Крымцев; сильное влияние Запорожцев на всю Украйну и История крамольного сего войска; неудачный поход в Малороссию Иоанна Казимира; чувствительное для России соперничество Заднепровского Гетмана Дорошенка;

**** См. Предисловие Рубана.

³⁹ Георгій Кониський (1717–1795 рр.) – церковний діяч і письменник, який у 1820-х рр. уважався автором на той час рукописної «Історії русов».

участие во внутренних делах Епископа Мефодия; Андрусовские съезды; полезное для Малороссиян управление Многогрешного; верность к Российскому престолу Самойловича и несчастный конец его; война с Турками, для завоевания Украины сими последними предпринятая; проницательный ум, скрытый нрав, осторожность неблагодарного Мазепы; верность, оказанная Малороссиянами Государю при вступлении Карла XII в Украину; средства, употребленные Петром Великим к достижению желаемого – все сии происшествия, без сомнения, занимательны и по смерти Богдана Хмельницкого. В них встречаем не одни происки, сплетни, убийства, грабежи и зверства повсюду (стр.135), находямые г. Критиком. Описывая такие события, я руководствовался материалами, коим он отдаёт справедливость, хотя там же себе противоречит (стр.134).

Согласен с г. Рецензентом: что *после Полтавского сражения История Малороссии становится приметно незанимательнее* (стр.135): каким же образом Писатель оной может избежать *сухости* (стр.136) в некоторых местах, и чем заменить большие промежутки, им встречаемые? Выдумками? Но тогда он отдаётся от истины и, по моему мнению, лучше *греметь спокойно оковами с невинным узником* (стр.137), нежели украшать цветками места бесплодные в Истории.

В заключение скажу словами г. Критика: *что, действительно, не надлежало мне умолчать в Истории Малой России об ученых мужах* (стр.136), тамошних уроженцах, *прославившихся своими бессмертными творениями*, но не могу согласиться с ним, *чтобы они более делали чести Малороссии, нежели все ее Гетманы* (стр.136): одни увенчали себя на поприще Словесности, преимущественно Духовной; другие, как-то: *Наливайко, Бородавка, Тарас, Перевязко, Павлюк, Острианица, Гун, Полторы-Кожуха*, прославились в отечественной Истории примерною любовью к несчастным единосемцам, неоднократно ходатайствуя за них у Королей, и мучительной смертью своей приближали минуту освобождения Малороссиян от тягостного ига Польского.

Но я чувствую, что уже слишком удалился от своего предмета: оканчивая письмо сие, прошу вас уделить несколько страниц для помещения оного в вашем Журнале.

Дмитрий Бантиш-Каменский

Москва.

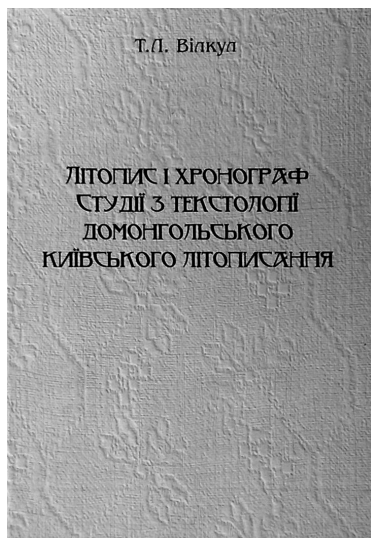
Февраля 8, 1823 г.

In the O.Martos's review to the first edition of the D.Bantysh-Kamensky "Son of the Fatherland" and the author's reply letter represented one of the first academic discussions in Ukrainian historiography of the early 19th century about principles and prospects of the writing of history of Ukraine. The paper represents the distinctive offers of D.Bantysh-Kamensky and O.Martos that displayed the different intellectual and ideological reactions to the conflict of traditional and modern in the light of late-enlightenment rationalism.

Keywords: *late enlightenment rationalism, Ukrainian historiography, Bantysh-Kamensky, Martos.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Вілкул Т.

Літопис і хронограф: Студії з текстології домонгольського київського літописання. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 518 с.*

Маємо велике задоволення оцінювати другу монографію¹ у плідній науковій кар'єрі Тетяни Вілкул – київської медієвістки і джерелознавця, добре знаної у міжнародному співтоваристві фахівців, які вивчають різні аспекти писемності й культури середньовічної Русі та їхні зв'язки із візантійською і біблійною спадщиною. Варто також нагадати, що її дослідження опубліковані у впливових наукових часописах і збірках матеріалів у Литві, в Україні, в Росії та в США.

Слід зазначити, що рецензована праця має складну структуру, яка, на наш погляд, цілком відповідає дослідницьким намірам авторки. Книжка містить чотири глави, що поділяються на розділи й параграфи. Ці глави доповнюють: вступ, список скорочень, сигли використаних рукописів, післямова, розлога бібліографія (в ній окремо представлено неопубліковані джерела, натомість спільним списком – опубліковані джерела й література, що, на наш погляд, є певним недоліком²), шість великих додатків (с.480–515), а також анотація.

Перед тим, як розпочати огляд структури монографії, хочемо звернути увагу на багатство використаного Т.Вілкул матеріалу. Він складається із майже тридцяти рукописних позицій, що зберігаються у фондах архівів Росії

* Переклад із польської мови – Надія Гончаренко (Київ)

¹ Нагадаємо, що перша книжка Т.Вілкул, присвячена літописам, вийшла друком у Києві 2007 р., а двома роками пізніше з'явилася в російському перекладі (див.: Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – Москва, 2009). Наскільки я розумію, авторка підготувала повний старослов'янський текст Біблійної «Книги Виходу» (Книга Исход: Древнеславянский полный (четый) текст по спискам XIV–XVI вв.).

² Читачам було б зручніше, якби опубліковані джерела подавалися в бібліографії окремо, як це зазвичай робиться. Нам ідеться про прагматичний підхід (зручність пошуку й використання у власних дослідженнях), а також про «навігаційний», що дозволить швидко зрозуміти, чим користувалася авторка.

(Бібліотека Російської академії наук і Російська національна бібліотека у Петербурзі, а також Державна історична бібліотека, Російський державний архів давніх актів та Російська державна бібліотека в Москві), Литви (Бібліотека Академії наук Литви) й Польщі (Національна бібліотека у Варшаві).

З огляду на тему дослідження, таке широке використання архівних матеріалів відіграє основоположну роль. Хоча багато з аналізованих у дослідженні джерел вже надруковані (деякі хронографи, «Хроніка» Георгія Мніха званого Амартолом, «Хроніка» Іоанна Малала, «Александрія Хронографічна», «Історія Іудейської війни»), однак покликання на рукописний матеріал дає принципово інші дослідницькі можливості й це, цілком зрозуміле для джерелознавця твердження, стає особливо очевидним при розкритті теми, зробленого Т.Вілкул.

Тут доречно зробити ще одне зауваження. Як добре відомо фахівцям, опрацювання архівних матеріалів, особливо закордонних, є доволі непростою й обтяжливою справою з різних причин (обмежений доступ, висока вартість копіювання тощо). Тому варто ще раз підкреслити глибоку й вичерпну обізнаність авторки з великою кількістю рукописних матеріалів. Можна навіть сказати, що ми є свідками її здатності використати кожен – щонайменшу – можливість, аби попрацювати в архівах. Цілком природно, що окрім рукописних матеріалів, Т.Вілкул використала десятки опублікованих джерел, переважно давньоруських. Слід також звернути увагу, що авторка ретельно прочитала й осмислила великий обсяг (кілька сотень назв) наукової літератури, виданої українською, англійською, чеською, грецькою, литовською, німецькою, російською мовами й латиною. Це свідчить про її дуже добру обізнаність зі станом дослідження обраної тематики.

Загалом я не прихильник критики колег-науковців за бібліографічні недогляди. Втім, дивлячись із польської перспективи, хочу трохи пожалкувати, що Т.Вілкул не дає посилань (хоча б у бібліографічних примітках до вступу) на коментовані польські переклади «Повісті временних літ»³ і Київського літопису⁴. Щодо першої назви, то втрата невелика, однак видання Е.Гораніна заслуговує хоча б на згадку. Хочу підкреслити, що це зауваження є радше «націоналістичним» жартом, а не критикою.

Утім, повернімося до обіцяного розгляду структури, а відтак змісту книжки. Як слушно зауважила у вступі сама авторка, на особливу увагу заслуговують

³ Powieść minionych lat, przełożył i opracował F.Sielicki. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999 (це передрук видання 1968 р.). Як бібліографічну цікавинку можна подати інформацію, що згадане руське джерело, за Іпатіївською версією, в оригіналі й у перекладі польською мовою І.Вагилевичем, було опубліковане в першому томі «Pomników Dziejowych Polski» (див.: Latopis Nestora // Monumenta Poloniae Historia. – Lwów, 1862. – S.521–862). Ще раніше з'явилося видання першої частини «Повісті временних літ», підготовлене Ю.Котковським згідно з Лаврентіївською редакцією. Автор умістив у цьому виданні почергово сторінки руського оригіналу (переданого латинкою з додатковими знаками) і переклад польською мовою (див.: Latopis Nestora: Stary tekst mnicha Ławrentego z XIV w.: Oddział pierwszy: Część przez Schlözera krytycznie wypracowaną przepolszczył J.Kotkowski. – Kijów, 1860). Обидва видання, а особливо перше, містять чимало цікавих спостережень і посилань на літературу, що згадується у джерелі, однак авторка їх не використовувала.

⁴ Latopis kijowski 1159–1198 / Przeł. i oprac. E.Goranin. – Wrocław, 1988 (=Acta Universitatis Wratislaviensis nr 840. Slavica Wratislaviensis, XL); Latopis kijowski 1159–1198 / Przeł. i oprac. E.Goranin. – Wrocław, 1995 (=Acta Universitatis Wratislaviensis nr 1679. Slavica Wratislaviensis, LXXXVI).

питання, пов'язані з дослідженнями «розшарувань» і структури «Повісті временних літ», Новгородського першого літопису молодшої редакції та Київського літописного зводу. Вона нагадує, що існує дві провідні школи, котрі різняться підходами до висвітлення теми. Перша пов'язана з О.Шахматовим, котрий намагався довести існування ранніх пам'яток писемності, які можна реконструювати шляхом відповідного аналізу пам'яток, що збереглися.

Інший табір скептично налаштований стосовно і шахматовської методології, і досягнутих унаслідок її використання результатів⁵. На наш погляд (а висловлювання авторки його підтверджують), самій Т.Вілкул ближчий другий підхід. Вона надзвичайно обережно ставиться до використання пізніших пам'яток для реконструкції текстів, що з'явилися у IX–XII ст. Передовсім ідеться про гіпотетичні твори, як-от Початковий звід 1090-х рр., звід Никона 1070-х рр. та ін. Авторка вважає ці концепції непереконливими й стверджує, що не випадково «Повість временних літ» має іншу назву – «Початковий літопис», а це вказує на працю книжника, який тільки-но започаткував руське літописання. Особливо серйозною і водночас ключовою проблемою для досліджень руського історієписання Т.Вілкул вважає розпізнавання «розшарувань» Київського зводу – основного, а часто єдиного джерела, що надає інформацію про давньоруські історичні події.

Унаслідок глибокого осмислення авторка доходить ключового для всієї праці висновку, що головну роль у верифікації поглядів стосовно нашарувань і взаємозалежності окремих текстуальних пластів літописів відіграє їх перевірка шляхом порівняння із хронографічними пам'ятками, які запозичувалися до літописів із повних перекладів хронік чи хронографічних збірок, сформованих із різних версій, котрі походять із різних періодів. Хочемо підкреслити – це ключова методологічна основа праці, яка, на наш погляд, цілком слушна.

Ґрунтуючись на цій основі, у наступних главах книжки Т.Вілкул скрупульозно та всеохопно проаналізувала окремі приклади використання авторами інших пам'яток писемності. Виявилось, що вирішальну роль серед них відіграють хроніки Амартола й Малали. Авторка також показала взаємозалежність між літописами й хронографами, дійшовши цікавого і, на наш погляд, правильного висновку про їхні взаємовпливи, а не лише одностороннє використання давніми літописцями нібито існуючого раніше «Хронографа по великому ізложенію» і споріднених з ним джерел.

Висновки, що випливають із цього надзвичайно уважного й детального аналізу, уможливають цілком правомірне підважування авторкою концепції О.Шахматова⁶ про існування трьох редакцій «Повісті временних літ», а також його твердження про начебто надзвичайно велику роль «Хронографа по

⁵ Нещодавно доволі гостро проти настанов О.Шахматова і його послідовників виступив один із російських дослідників (див.: Прохоров Г.М. Древнерусское летописание: Взгляд в неповторимое. – Москва; Санкт-Петербург, 2014). Очевидно, що у своїй праці Т.Вілкул покликається на його погляди.

⁶ Тут хочемо звернути увагу на дуже високу якість компонування книжки і способу доповідання до висновків, що проявилася навіть у висвітленні наявних у літературі поглядів. У вступі Т.Вілкул висловила своє ставлення до методів і результатів досліджень О.Шахматова і його школи, однак лише після ґрунтовного аналізу джерел остаточно поставила під сумнів конкретні настанови російського історика.

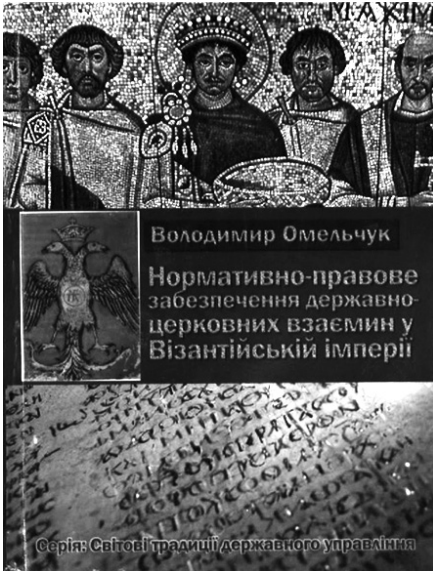
великому ізложенію». Ані автор «Повісті временних літ», ані автори Київського зводу (Київського літопису початку XIII ст.) не знали ніякого хронографа. Першою пам'яткою історіографії, де містяться очевидні посилання на хронограф, був Галицько-Волинський літопис, в якому, одначе, згадується так званий «Іудейський хронограф», що не має нічого спільного з колом «Хронографа по великому ізложенію». А тому, на думку Т.Вілкул, потрібно також відкинути поширений (сказати б панівний) у науці погляд про існування Початкового зводу, що нібито найкраще зберігся в Новгородському першому літопису молодшої редакції. Адже творець останньої із названих тут пам'яток історієписання користувався хронографом, проте не якоюсь дуже ранньою версією, а текстами XIV–XV ст. Т.Вілкул також уважає, що існує лише одна редакція «Повісті временних літ», автор якої широко використовував хроніки Амартола, Малали та, імовірно, «Александрію».

Аналогічні висновки щодо використовуваних джерел стосуються і Київського літописного зводу. На погляд авторки, творець цього літопису користався «Хронікою» Амартола, «Александрією хронографічною» та «Історією Іудейської війни», але не за посередництва якогось хронографа, а використовуючи певні тлумачення цих пам'яток. Примітно, що друга зі згаданих пам'яток стала джерелом для конструювання промов, що їх нібито виголошували князі.

Як бачимо, у рецензованій праці обговорюються надзвичайно цікаві й важливі проблеми, котрі, з одного боку, стосуються технік давньоруського історієписання, а з іншого (тісно пов'язаного з першим) – знань, що ними володіли руські інтелектуальні еліти XI–XIII ст. На основі ґрунтовного аналізу джерел Т.Вілкул показала, що автори аналізованих пам'яток знали й використовували у своїй праці величезний масив творів. Вона також переконливо довела, що завдяки О.Шахматову та його послідовникам усталений у науковій літературі образ давньоруської писемності доволі помилковий.

На завершення дозволимо собі заявити: маємо справу із цілком зрілою працею, що надихає інших дослідників, показуючи можливості, які відкриваються при ретельному й скрупульозному аналізі джерельного матеріалу. Ясна річ, що вона заохочує полеміку, принаймні в деяких аспектах, але це лише підвищує її наукову вагомість. Рецензованою тут монографією Т.Вілкул підтвердила, що належить до кола провідних знавців середньовічної руської писемності.

Д.Домбровський (Бидґош, Польща)

Омельчук В.В.

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВЗАЄМИН У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ. – К.: Золоті ворота, 2014. – 576 с.
(СЕРІЯ «СВІТОВІ ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ», ВИП.3)**

У перші два десятиліття років незалежності України головною проблемою була відсутність наукових напрацювань за багатьма напрямками, що стало причиною виникнення штампів – «біла пляма». Але за останні декілька років головною проблемою для сучасної науки стала поява праць-плагіатів і праць-імітацій. Якщо з першим явищем боротьба йде повним ходом, то з другим – значно складніше, адже воно доволі вдало

приспосовується до жанру суто наукового твору, маючи дійсно низку ознак науковості (скажімо, історіографічну основу, джерельну базу, обґрунтованість тощо), але бракує головного – значення для науки... Подібні публікації радше можуть зійти за навчальний посібник (в якому відображаються загальновідомі, усталені істини), аніж за наукове дослідження (де відкривається нова сторінка та нове бачення).

У 2012 р. я вказував на певні вади (як і на позитиви!) підготовленого В.Омельчуком (у співавторстві з В.Лісничою) навчального посібника щодо релігійної політики стародавніх і середньовічних держав¹. Пройшов певний час і автор видав уже справжню монографію. Оскільки сам він зазначив, що «з вдячністю сподівається на критичні оцінки та зауваження» (с.18), я вирішив піти йому у цьому назустріч.

Уже структура вступу свідчить, що В.Омельчук націлювався на захист докторської дисертації, адже тут присутні такі елементи, як мета, основні завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні й географічні межі, практичне значення та наукова новизна, а наприкінці ще й апробація результатів. Якщо це так, слід побажати авторові успіхів у цій справі.

Для розуміння того, за що взявся В.Омельчук, треба просто звернути увагу на два параметри його дослідження: хронологічні рамки (395–1453 рр.) та географічні межі (вся Візантійська імперія разом із Нікейською, Трапезундською, Епірською та Латинською Романією). Ні багато, ні мало. І все це зайняло аж (чи всього лише?) 36 др. арк.

Історіографія проблеми (с.19–71) на перший погляд виглядає солідно. Проте цілих чотири сторінки (с.67–70) автор відвів аналізу своїх власних праць, і лише тринадцять рядків – «коментаторам-каноністам» (с.30), три з половиною сторінки – «західній науці» (с.30–34), півтори – літературі про новації в кано-

¹ Див.: Болховітіновський щорічник-2011. – К., 2012. – С.349–351.

нічному праві за часів Юстиніана I (с.44–45), дев'ятнадцять рядків – студіям щодо церковної й монастирської власності, дві з половиною сторінки – дослідженням правового статусу візантійських монастирів, півтори – історіографії Флорентійської унії, чотири з половиною – «зарубіжній науці», яка вивчала церковно-канонічні впливи Візантії на слов'янські держави (сюди віднесено творчість Я.Щапова та Б.Рибакова!), аж сім сторінок – українській візантиністиці, дві – висвітленню у вітчизняній літературі (тобто, слід розуміти – окремо від української візантиністики!) впливу церковно-канонічного права Візантії на правову систему Київської Русі й т.д., і т.п. Висновки з цього читач може зробити сам. Як бачимо, лівова частка історіографії взагалі має доволі невиразне відношення до теми монографії, а більшу частину питань на таких малих поліграфічних площах узагалі неможливо розглянути. Для повноти картини зауважу, що ледь не половина кожної сторінки містить підрядкові посилання на літературу, а на сам текст відводиться решта. За всього бажання читач не знайде тут характеристики ані наукових шкіл, ані наукових напрямів, ані національних (французької, грецької, італійської, німецької тощо) історіографій. Чи може це бути схожим на історіографію?..

Бібліографічний список літератури (с.482–575) свідчить радше не про розкриття заявленої теми, а про намагання втиснути в нього все, що так чи інакше стосується Візантії (навіть не державно-церковних відносин). Ще однією незрозумілою «новацією» В.Омельчука стало постійне використання в бібліографічних описах російського дореволюційного правопису. Який у цьому сенс – невідомо (принаймні автор нічого про це не говорить).

Усього у списку джерел та літератури відображено 1414 позицій, із них власне джерел – лише 56, усі – опубліковані. Значна частина їх – наративні (Агафій, Константин Багрянородний, Жоффруа де Віллардуен, Лев Дьякон, Лев Африканський, Нікколо Мак'явеллі, Прокопій Кесарійський, Роберт де Кларі тощо). Є й актови: дигести Юстиніана, «Еклога», Конституція Греції 1975 р., український збірник документів «Право і релігія» 2000 р., законодавство Русі та ін. Також бачимо канонічні: «Правила святих апостолів», «Правила Святих вселенських соборів» та ін. При цьому дивує відсутність указівок на використання бодай якого-небудь видання «Номоканону»/«Кормчої». У тексті, звичайно, ці джерела згадуються, і не один раз. Але В.Омельчук із ними не знайомий і характеризує їх лише через літературу інших авторів (приміром на с.84). Окрім цього, узагалі проігноровано ряд опублікованих джерел, без яких розгляд відповідної проблеми втрачає сенс (скажімо багатотомне видання грецькою мовою «*Bibliotheca Graeca Medii aevi*» 1872–1894 pp.).

Звичайно, до будь-яких джерел можуть бути різні питання стосовно до теми дослідження. І водночас усе завжди можна пояснити. Проте як можна пояснити відсутність неопублікованих джерел? Жодного! А вони є, вони ще й досі вводяться в обіг дослідниками. Авторіві, зокрема, можна було б порадити попрацювати у Ватиканській апостольській бібліотеці, де зберігаються середньовічні манускрипти грецькою мовою. Дослідники й зараз із ними плідно працюють. Звісно, можна нарікати на відсутність фінансування, надто для закордонних відряджень, але, з іншого боку, СРСР давно вже немає й на дворі

не сумнозвісні 1990-ті рр. До того ж навіщо взагалі братися за цю роботу, якщо все зводиться до банальної компіляції?!

З іноземної літератури – усього лише 157 позицій (без урахування видань, перекладених українською та російською мовами). У тому числі англійською – 65, болгарською – 22, німецькою – 21, сербською – 18, польською – 14, французькою – 12, італійською – 2, хорватською – 2, литовською – 1. Решта – українсько- та російськомовний доробок. Що це означає мовою науки? Що відповідною проблематикою займалися переважно дослідники українські та російські, дещо – англомовні, ще менше – усі інші, а грецькі, румунські та решта – узагалі байдужі до історії Візантії й тамтешніх державно-церковних взаємин. Насправді автор просто проігнорував чимало наукових праць. Мабуть тому, що у цій темі можна буквально потонути, якщо намагатися всю її майже тисячолітню складність утиснути в одну-єдину монографію.

Із літератури можна наводити безліч наукових творів, про які автор не знає, слабко знає або не вважає чомусь (?) за потрібне їх використовувати. А саме у цих працях якраз і характеризувалися взаємовідносини церкви та держави². Тож історіографічний потенціал заявленої теми не вичерпано і близько. Натомість В.Омельчук щедро «нафарширував» свою монографію тією літературою, яка має занадто вже віддалене відношення до теми, як-от праці В.Пашута (про утворення Литовської держави, 1959 р.), Г.Е. фон Грюнебаума (про основні риси арабо-мусульманської культури, 1981 р.), Т.Ганна (про судовий захист права на свободу сумління на основі Європейської конвенції з прав людини, 2001 р.), В.Фрейдзона (присвячена історії Хорватії, 2001 р.), Т.Бадюкова (з періоду середньовіччя країн Азії, Африки й Латинської Америки, 2010 р.) та багато-багато інших. Не забув і свою навчальну програму з дисципліни «Державна гуманітарна політика» (2008 р.). Зазвичай так роблять студенти, котрі абияк ставляться до написання курсових чи дипломних.

Із перших сторінок праці автор робить певні відкриття, але вочевидь, суто для себе. Наприклад: «Наразі у сучасній українській науці вже утвердилося розуміння канонічного права як окремої системи права, при чому достатньо специфічної системи, визначено канонічну правосуб'єктність (сутність, елементи) тощо» (с.22). При цьому бачимо посилання на три праці, опубліковані впродовж 2000–2012 рр. Вочевидь це означає, що дивним українським науковцям аж у ХХІ ст. таки дійшло, що канонічне право – це окрема система права!

² Див., напр.: *Терновский Ф., Терновский С.* Греко-восточная церковь в период вселенских соборов. – К., 1883. – 558 с.; *Михаил, иером.* Законодательство римско-византийских императоров о внешних правах и преимуствиях церкви. – Казань, 1901. – 313 с.; *Тихомиров Л.* Монархическая государственность. – Ч.П.: Римско-византийская государственность. – Москва, 1905. – 134 с.; *Болотов В.* Лекции по истории древней церкви. – Т.1–4. – Санкт-Петербург, 1907–1918; *Величко А.* История византийских императоров. – Т.1–5. – Москва, 2009; *Пападакис А., Мейендорф И.* Христианский Восток и возвышение папства: Церковь в 1071–1453 гг. – Москва, 2010. – 630 с.; *Φιλάρетος Βαρεϊίδης.* Εκκλησιαστική Ιστορία. – Τ.1–2. – Κωνσταντινούπολις, 1884–1886; *Διομήδης-Κυριάκος Α.* Εκκλησιαστική Ιστορία. – Τ.1–3. – Αθήνας, 1898; *Meyendorff J.* The Byzantine Legacy in the Orthodox Church. – New York, 1982. – 256 p.; *Idem.* Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies. – New York, 1996. – 201 p.; *Geanakoplos D.J.* Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen Through Contemporary Eyes. – Chicago, 1984. – 526 p.; *Whittow M.* The Making of Byzantium, 600–1025. – Berkeley; Los Angeles, 1996. – 477 p.; *Angold M.* Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081–1261. – Cambridge, 2000. – 622 p.; *Gallagher C.* Church Law and Church Order in Rome and Byzantium. – Aldershot; Burlington, 2002. – 279 p.; *Layton B.* The Canons of Our Fathers Monastic Rules of Shenoute. – Oxford, 2014. – 340 p. та ін.

Як впливає з назви монографії, вона присвячується нормативно-правовому забезпеченню. Що в такому випадку очікується від автора? Характеристика законодавства, аналіз відповідних норм права, висвітлення їх змін, еволюції тощо. Зрозуміло, що все це повинно супроводжуватися цитатами з нормативних актів, конкретними статтями, параграфами, новелами й т.д. Утім цього всього немає. Характерний приклад: «Законодавство Юстиніана загалом кожного нехристиянина потрактувало як еретика (527 р.). Наступним кроком стала поява акта про заборону юдеям утримувати рабів-християн» (с.218). Наприкінці абзацу – лише посилання на праці Д.Дудека та З.Удальцової. Інший випадок: «Характерною була норма, затверджено (так у тексті – *В.Л.*) додатковими правилами Константинопольського Собору 861 р., згідно з якою на землю, на якій засновується монастир, заборонялося зберігати власність засновнику» (с.264). І далі посилання на К.Хвостову. І такий стиль властивий усьому тексту. А де ж робота автора з нормативними актами? Де їх аналіз? У монографії навіть не розрізняються норми матеріального та процесуального права.

Є в автора й деякі проблеми з понятійним апаратом (не варто забувати, наскільки це важливо саме для юридичних досліджень!). Так, узагалі не зрозуміло, що він вкладає у словосполучення «візантійська церква». У висновках В.Омельчук пише: «Система фінансово-адміністративних привілеїв Візантійської імперії була спрямована на забезпечення державної підтримки Візантійської Церкви (насамперед Константинопольського Патріархату) та окремих монастирів» (с.463). Із цього випливає, що, по-перше, окремими інститутами є сама «візантійська церква» та ще якісь монастирі; по-друге, Константинопольський патріархат – складова частина цієї «візантійської церкви». Оскільки автор не залишив ніяких роз'яснень із приводу останнього терміна, залишається тільки здогадуватися, що ще до нього відноситься. Судячи з тексту – також і болгарська церква.

Можливо, автор у своїх роздумах дійшов якихось нових концептуальних висновків? Але перші ж речення вганяють «у ступор»: «Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин Візантії стало об'єктом розроблення науковців різних держав світу, насамперед Росії, США, Німеччини, Великої Британії, Франції, Греції, Болгарії» (с.459) – і далі про Київську Русь та українських дослідників... Чому саме такий перелік, і саме в такій послідовності? Якої Росії (імперського, радянського, сучасного періодів)? Якщо Греції, то де ж праці грецьких істориків у списку літератури? Якщо монографію присвячено правовому регулюванню в межах Візантії, то до чого тут Русь?

А як можна розуміти ще два речення в тому ж таки абзаці: «Наукові розвідки, які звертали увагу на окремі аспекти політики щодо Константинопольського Патріархату, зазвичай обмежувалися певним регіоном чи історичним періодом, соціокультурними особливостями тощо. Це було зумовлено недосконалістю методів наукового дослідження і обмеженістю джерельної бази». Недосконалістю методів? Обмеженістю джерельної бази? Це просто набір слів.

Усі наступні сторінки висновків мають приблизно такий самий характер. І при цьому нічого нового. Хоча, ні. Одна фраза таки дійсно свідчить про «новизну»: «Традиції нормативно-правового забезпечення держави і Церкви

Візантії мають творчий розвиток у сучасній Грецькій республіці, де за Елладською православною Церквою закріплено державний статус». Браво!

Щодо Русі, то ця тема в монографії (як і багато інших моментів) пояснюється взагалі-то доволі просто. Виглядає, що авторові просто треба було чимось наповнити текст, нагнати його обсяг. Майже сотня сторінок розділу 5 (с.301–393) присвячуються зовнішньополітичним перипетіям історії Візантії та поширенню православ'я за межами імперії, участі церковних ієрархів у міжнародних відносинах тощо. Але яке це має відношення до нормативно-правового забезпечення у Візантійській державі? Вплив релігійного фактора на міждержавні взаємини у добу середньовіччя не був чимось особливим, радше навпаки – буденним явищем. Якби автор зосередив свою увагу дійсно на правовому регламентуванні державою участі церкви у зовнішній політиці – це було б чудово. Натомість (ігноруючи нормативно-правову базу), ми бачимо загальновідомі речі про прийняття християнства сусідами (в тому числі хрещення Русі), про зміну титулів константинопольських патріархів, про посередницьку діяльність духовництва, про появу візантійських місій в інших державах тощо. Особливо цікава у цьому контексті фраза: «Константинопольський Патріархат постійно стежив за розбудовою Київської митрополії» (с.318). Наведені далі приклади до «розбудови», щоправда, не мають відношення, оскільки пояснюють ставлення патріархату до порушення церковних канонів, але це для автора вочевидь не головне.

Не менше питань викликає й розділ 2, що має назву «Еволюція системи державно-церковних взаємин у Візантійській імперії» (с.105–163), де всього лише на п'ятдесяти восьми сторінках викладено цілу «еволюцію» всієї «системи», що звелось до двох питань: 1) становлення означеної системи з її регіональними особливостями на прикладі Єгипту та 2) впливу іконоборства й павликіанства на політико-правову модель Візантії, причому тільки до початку XIII ст. І це все. Чому тільки на прикладі Єгипту? Іконоборство та павликіанство стали визначальними для політико-правової моделі Візантії? Відповідей на ці питання у самій книзі немає. Видно авторові саме так захотілося. А можливо, тільки на ці питання йому й вистачило відповідної літератури.

Інколи В.Омельчук дозволяє собі перекручувати та занадто вільно трактувати історіографічну інформацію. Ось цитата: «Вже середньовічні історики та хроністи виявили жвавий інтерес до візантиністики як сучасники бурхливих подій державно-церковних взаємин. Він істотно зріс після падіння Константинополя. Поступово у всій Європі сформувалися цілі школи і напрями, які, зазвичай, зосереджували увагу на політико-правових проблемах розвитку Візантійської імперії» (с.24). Тут же міститься відсилка до с.5 відомої праці Ш.Діля, виданої в Москві 1947 р. По-перше, за середньовіччя візантиністики не існувало, було започатковано вивчення окремих документів (головним чином із суто філологічною метою), здійснено публікацію текстів візантійців, у XVII ст. з'явилися й перші солідні праці з історії Візантії; але візантиністика як науковий напрям сформувалася лише у другій половині XIX ст. По-друге, слова на тій сторінці, на котру послався автор, належать не Ш.Ділю, а радянському історикові Б.Горянову, який написав передмову до книги (отже й

посилатися треба було саме на останнього). По-третє, узагалі незрозуміло, для чого було робити це відсилання, якщо до тексту монографії В.Омельчука з тієї передмови має відношення тільки одна фраза: «Франція заслужено завоювала собі авторитет класичної країни наукового візантинознавства»³.

У книзі присутні такі висловлювання, що спонукають піддати сумніву розуміння В.Омельчуком тих історичних явищ, про які він пише: «Процес вивчення нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії розпочався ще під час існування Ромейської імперії. Візантійські історики намагалися осмислити причини поразок у кровопролитних війнах з сусідами та чисельних внутрішніх повстань та релігійних виступів» (с.102). Тут, власне, важко прокоментувати, який зв'язок існує між цими двома реченнями, і чи вони взагалі мають якесь смислове навантаження?

Концептуально монографія В.Омельчука нічим не відрізняється від відомої статті І.Соколова «Візантія», котрий усі свої ідеї вмістив у кілька сторінок. Але то був 1902 р., а зараз уже 2015 р. Звичайно, хтось може сказати, що я занадто вже прискіпливий до представленого видання. Але все-таки в нашому випадку йдеться про науку, а не про аматорство. Проте, на мою думку, ця праця має й деякі позитиви. Зокрема вона могла б придатися тим науковцям-початківцям, які дійсно хочуть вивчати нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії.

Таким чином, як на мою думку, монографія В.Омельчука за своєю історіографічною та джерельною базою, за оприлюдненими результатами дуже далека від звання наукового видання. Радше це посередня студентська дипломна робота, надто роздута завдяки переказуванню вже опублікованих справді наукових праць.

В.В.Ластовський (Київ)

³ Див.: *Горянов Б.* Предисловие // *Диль Ш.* Основные проблемы византийской истории. – Москва, 1947. – С.5.

PATRIMONIUM

СТУДІЇ З РАННЬОМОДЕРНОЇ
ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ
ЄВРОПИ

ТОМ

I

Laurus Historia Iagellonica

PATRIMONIUM:

СТУДІЇ З РАННЬОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ. – Т. I: РАННЬОМОДЕРНА ЛЮДИНА: ПРОСТІР – ВЛАДА – ПРАВО XVI–XVIII СТ. / ЗА РЕД. В. МИХАЙЛОВСЬКОГО, Я. СТОЛІЦЬКОГО. – К.: LAURUS; КРАКІВ: HISTORIA IAGELLONICA, 2015. – 408 с.

Перший том нового видання з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи складають ґрунтовні наукові дослідження, об'єднані доволі широкою тематикою. Постає ці праці як підсумок проведення 12–13 вересня 2013 р. в Київському університеті імені Б.Грінченка тематичної міжнародної конференції. Завдяки тісній співпраці з Ягеллонським університетом її організаторам удалося залучити до наукової дискусії провідних фахівців із ранньомодерної доби з наукових осередків п'яти українських і трьох польських міст. Об'єднавши праці істориків у постконференційному збірнику, його укладачі належним чином показали читачеві різноманітні аспекти й погляди на цілу низку проблем ранньомодерної історії у просторі Центрально-Східної Європи. Узнявши за основу змістову складову, уміщені статті пропонуємо розподілити на декілька тематичних груп: праці з історії парламентаризму, правових норм, міської та козацької тематик, питань двору. Частина матеріалів виходять поза межі цієї умовної схеми, але це дає змогу заглибитися в інші сфери життя й діяльності ранньомодерної людини. У цьому огляді вважаємо за доцільне спиратися на запропоновану укладачами структуру.

У збірнику представлено п'ять публікацій, що стосуються *історії парламентаризму*. Київський дослідник Віталій Михайловський («Результативність сеймиків для Подільського воеводства у 1493–1526 рр. за матеріалами Коронної метрики», с.11–30) уперше в історіографії зробив спробу показати практичне значення роботи сейму для конкретного воеводства. Чітко подано тлумачення критеріїв відбору аналізованих документів і ключові засади роботи з ними; заразом відзначено наявність відносно невеликого масиву документальної спадщини для обраної тематики. Серед причин такого явища наводяться аргументи на користь тези про нерегулярну присутність подільських послів на сеймах. Саме тому В.Михайловський зупинився насамперед на розгляді представництва від воеводства. На основі джерелознавчих пошуків йому вдалося відтворити перелік сенаторів, земських послів та поборців (збирачів) податків, присутніх на сеймах, а також подати відомості про їх соціальну належність і суспільний статус. Важливою стала спроба автора продемонструвати ефективність сеймової діяльності для Подільського воеводства через підрахунки та аналіз дотичного документального масиву. Загальні результати зведено в таблиці з кількісними показниками документації, а поза тим на

основі тематичної ознаки подано класифікацію документів, які дозволяють з'ясувати коло найчастіше вирішуваних під час сеймів проблем. У результаті В. Михайловський дійшов висновку, що найчисельнішу групу становили документи для шляхетського стану, в яких ключовими були питання майнових прав, власності. Змістовий аналіз джерельних матеріалів пролив світло на ключові пріоритети тогочасного соціуму. Безумовно, дослідження цінне не лише для історії Подільського воеводства, але й загалом для отримання більш широкої картини з життя ранньомодерного суспільства.

У статті львівського історика Олексія Вінниченка («Депутатські сеймики Белзького і Руського воеводств в останній чверті XVI – першій половині XVII ст.: організація та невиборчі функції», с.169–188) наголошується на докладній регламентації щодо діяльності цього типу шляхетських зібрань у тогочасних сеймових постановах. Особливу увагу привертає визначення автором ключових засад функціонування депутатських сеймиків. Ідеться про усталений час і регулярність їх проведення, тенденції формуванні складу учасників та аналіз процедури. При цьому саме сталість проведення сеймових зібрань, на думку О.Вінниченка, відіграла провідну роль в їх еволюції. Дослідник виокремлює й наголошує на важливості ролі маршалка, на котрого одночасно покладалося декілька функцій – регулятивна, репрезентативна, виконавча. Ключовими критеріями претендента на цю посаду мали бути авторитет серед шляхти та управлінські вміння. Попри те, що провідне завдання депутатських зібрань полягало в обранні судді-депутата до Коронного трибуналу, до їх компетенції належало питання доведення шляхетства. Дослідник знайомить читача із загальними засадами перебігу такого роду правочинів. При цьому наголошує на відсутності відомостей про доведення шляхетства на деяких сеймиках досліджуваних воеводств, аргументуючи це припущенням про наявність тут незначної частки дрібної шляхти. Підкреслюючи факт регулярності та присутності на сеймиках чималої кількості зем'ян, автор переконливо вказує на тенденції використання цього типу зібрань вищою владою Речі Посполитої для розв'язання різноманітних державних справ (найчастіше йшлося про ухвалення та збирання податків). Зі свого боку шляхта використовувала сеймики для вирішення питань, пов'язаних із місцевим самоврядуванням. Автор виокремлює причини зривання й безрезультативності депутатських зібрань, куди він відносить жорстку конкуренцію між кандидатами на депутатський уряд, бурхливе обговорення справ або ж втручання приватних інтересів. Окремим пунктом дослідник розглядає питання щодо документації як результату діяльності зібрань. Текст доповнено таблицею з ключовими відомостями про перебіг белзьких, вишенських, галицьких і холмських депутатських сеймиків.

Стаття представника Національного університету «Острозька академія» Петра Кулаковського («Волинський сеймик і зовнішня політика Речі Посполитої (1632–1648 рр.)», с.211–224) містить ґрунтовний аналіз позиції сеймика Волинського воеводства стосовно ключових напрямів зовнішньої політики Речі Посполитої впродовж 1632–1648 рр. Найбільш актуальним зовнішньополітичним вектором для окресленого воеводства було питання відносин Варшави з Османською імперією та її васалами. Автор пояснює це сподіваннями

волинської шляхти на припинення татарських нападів на регіон. Активізація відносин зі Швецією та державою Габсбургів цікавили шляхту лише в контексті необхідності підвищення сплати податків. Не було й широкої програми ставлення до Москви, а всі інтереси тут зводилися переважно до бажання стабільності на східному кордоні. Дослідник детально зупиняється на питанні турецької загрози та позиції волинської шляхти щодо її вирішення. Зокрема йдеться про укладання мирних договорів, активізацію питання оборони через козацькі повстання та походи на кордони Порти і її васалів. Порівнюючи сеймові інструкції, П.Кулаковський доходить висновку, що загроза на південному сході підштовхувала волинську шляхту до доволі обережної позиції стосовно зовнішньої політики. При цьому основний акцент робився на збиранні коштів задля забезпечення обороноздатності.

Працю краківського автора Ярослава Століцького присвячено діяльності сеймиків Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств другої половини XVII – початку XVIII ст., які раніше не ставали предметом досліджень у польській історіографії (с.225–240). Вибір саме цього хронологічного періоду історик пояснює тим, що з огляду на ситуацію з козацтвом функціонувати цим інституціям доводилося фактично у вигнанні – на Волині, у місті Володимирі. Спираючись на матеріали тамтешніх ґродських книг, автор знайомить читача з припущеннями стосовно процедури скликання сеймиків, періоду роботи та функцій. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує спроба реконструкції перебігу таких зібрань, також засади, ключові принципи проваджених на них виборів. Я.Століцький влучно порівнює діяльність згаданих сеймиків із тими, що відбувалися в інших воеводствах, і наголошує на відмінностях, пов'язаних зі специфікою функціонування у вигнанні. Автор намагається з'ясувати, наскільки шляхта з одного воеводства підтримувала контакти з представниками інших земель, як формулювалися інструкції для послів. Окремо розглянуто питання про вирішення під час сеймиків фінансових справ, що були доволі обмеженими через фактичну втрату шляхтою своїх володінь. Дослідник залишив відкритою для дискусії проблему, чи насправді в окреслений період сеймики діяли гірше, аніж раніше.

Об'єктом дослідження у статті краківського історика Адама Перлаковського виступає діяльність сеймику Белзького воеводства впродовж першого десятиліття правління короля Августа III (с.359–375). Актуальність обраної тематики дослідник обґрунтував недостатнім вивченням життя української шляхти в окресленому періоді. Найперше автор знайомить читача із загальними віхами політичного розвитку Белзького воеводства, наголошуючи на особливій впливовості тут роду Потоцьких, а також на позиціях Чарторийських. Особливо детально аналізується перебіг вересневого сейму 1735 р., а також тогорічна бурхлива передсеймова кампанія. Вивчаючи діяльність белзького сеймика, дослідник акцентує на вирішуваних ним військових і фінансових справах. До іншої категорії найчастіше розглянутих учасниками зібрання питань він відносить правничу діяльність, пов'язану із засадами судівництва та самою сеймовою процедурою. Історик уважає, що на першому плані стояли питання внутрішньої політики, хоча й зовнішня не опинилася на маргінесі. Так, регулярно лунали заклики до виведення чужих військ, часто вислов-

лювався спротив щодо спроб утягнути Річ Посполиту у війну з Туреччиною. А.Перлаковський робить висновок, що позиція белзької шляхти відносно зовнішньополітичної орієнтації Августа III була доволі обережною й поміркованою.

Розглянуті в дослідженнях питання *історії права* демонструють нам місце і роль юридичних норм у ранньомодерному соціумі. Львівський історик Юрій Зазуляк («Погрози та листи-погрози посполитих з Руського воєводства XVI ст.», с.31–44) головним завданням своєї статті окреслив необхідність визначення впливу листів-погроз, притаманних конфліктам у шляхетському середовищі, на практику насильства серед нижчих соціальних верств. Дослідник зупиняється на детальному огляді змістової складової трьох листів-погроз, що походять із Сяноцької землі й відображають різнобічні аспекти як насильства, так і кримінального судочинства на польсько-угорському пограниччі. Публічні погрози він розглядає як невід'ємну складову насильства серед селянства цих гірських районів. Порівнюючи внутрішню структуру документів, укладених шляхтичами та простими людьми, автор доходить висновку, що для останніх усталений формуляр не відігравав надто вагомої ролі. Попри це адресування листів-погроз від простих людей до знаті чи влади опосередковано вказує на типологічну схожість між шляхетськими й посполитими ворожнечами. Саме тому Ю.Зазуляк акцентує на необхідності провадження досліджень культури як динамічного поля культурної комунікації. Факти використання посполитими листів-погроз указують на наслідування ними шляхетських конфліктів. Дослідник робить спробу знайти відповідь на питання, чому ж судова влада вважала за потрібне записувати такого роду документи до ґродських книг? Тут він розглядає листи-погрози як указівку на практику оскарження нижчими соціальними верствами права шляхти й духівництва на писане слово, а також і документ як важливі інструменти влади.

Київська дослідниця Наталія Старченко («Ув'язнення шляхтича в контексті ставлення до правопорушення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.)», с.72–93) намагається простежити зміни у правовій культурі шляхти ранньомодерної Речі Посполитої на основі аналізу тенденцій зростання відповідальності за скоєні злочини. Джерелознавчим підґрунтям праці стали приписи II та III Литовських статутів, сеймових конституцій, матеріали ґродського й земського судів. На особливу увагу заслуговує влучне порівняння правового регулювання та реалій тогочасних судових практик. Дослідниця наводить аргументи на користь того, що ув'язнення без судового декрету в конфліктному шляхетському повсякденні трактувалося як урівняння шляхтича з простими людьми, акт зганьблення. Через аналіз статутових приписів Н.Старченко знайомить читача з тенденціями збільшення випадків, коли покаранням за здійснені злочини виступало ув'язнення. Статтю доповнено таблицею стосовно «кари вежі». Публічна кара ув'язнення, на думку дослідниці, свідчила про зміни у ставленні до злочину, який трактувався не лише приватною справою, а розглядалася і його суспільна сторона. Авторка простежує місце ув'язнення серед ухвал приятельського суду, в яких воно трактувалося як акт покори винуватця. Позбавлення волі передбачало не лише матеріальне відшкодування,

але й заспокоєння образи постраждалого. Дослідниця подає опис визначення засад ув'язнення, саму його процедуру та аналізує тенденції погіршення умов «сидіння у вежі», акцентуючи, що останнє в тогочасній судовій практиці Волині практично відсутнє. Натомість найчастіше в актах фігурує примирення як символічне відшкодування.

Львівська дослідниця Оксана Вінниченко («У правовому просторі “вірменської нації” Львова: Спадкування за заповітами: регламентація та процедура надання їм юридичної сили в XVII – першій половині XVIII ст.», с.339–358) знайомить читача з передісторією та традицією творення вірменського тестаменту, уважаючи його певним привілеєм і посилаючись на відповідні підтвердження польських королів. Доволі детально аналізуються правові підстави функціонування вірменських заповітів. Увага польських монархів до творення останніх була доволі відчутною, оскільки обумовлювалася відповідними клопотаннями представників самої вірменської громади Львова. Авторка наводить влучні порівняння між окремими засадами творення актів останньої волі вірмен та шляхтичів чи інших міських мешканців. Привертає увагу спроба дослідниці, спираючись на ґрунтовну джерельну базу, продемонструвати тенденції з дотримання вірменами норм звичаєвого права у процесах спадкування. О.Вінниченко розглядає мотиви укладення заповітів у контексті тогочасних правових практик. На основі детального аналізу джерельного матеріалу подаються відомості про практичні аспекти дотримання львівськими вірменами положення щодо обов'язкової присутності урядових і духовних осіб, а також родичів при укладанні актів останньої волі. Особливу увагу сконцентровано на публічності творення тестаментів зі всебічним погодженням останньої волі тестатора. Проаналізувавши внутрішню, доволі чітку структуру заповітів, дослідниця переконує, що недоцільно стверджувати про однотипність формуляру, оскільки кожному з документів притаманні певні індивідуальні риси. Крім цього, подається детальна характеристика процесу надання юридичної сили та завірення вірменських тестаментів, а також окремим пунктом розглядаються акти відкриття останніх. Дослідниця доходить висновку, що найважливішою рисою заповітів вірмен була змістова складова, яка обговорювалася зі спадкоємцями фактично у процесі укладення актів. Необхідність досягнення загального консенсусу, після якого документи вносилися до книг духовного суду, на думку авторки, забезпечувала заповідачів від можливого невизнання їхньої останньої волі.

Міське життя представлене дослідженнями владних інституцій та соціокультурних відносин. Київський історик Наталія Білоус («Луцькі лентвійти XVI–XVII ст.: характеристика уряду та персоналії», с.94–113) відзначає певну прогалину як в українській, так і польській історіографіях, де відсутні спеціальні ґрунтовні праці на зазначену тематику. Спираючись на матеріали луцьких ґродських книг, дослідниця дає загальний аналіз луцького лентвійтства, найраніша згадка про яке припадає на 1538 р. Н.Білоус знайомить читача з основними функціями лентвійтів та здійснює статистичні підрахунки стосовно їх соціального становища й походження. Через обмеженість джерельної інформації не до кінця з'ясованим залишилося питання обізнаності лентвійтів в міському праві та загальний рівень їхньої освіченості. Авторка наголо-

ще на тісному взаємозв'язку між війтами й лентвійтами, а також залежності останніх від зміни на посаді перших. Тісні реляції проявлялися й у тому, що певний період самі дідичні війти призначали лентвійтів із близьких людей зі свого оточення. Дослідниця простежує змінні тенденції у XVII ст., пов'язані з призначенням на лентвійтіводство райців попередніх каденцій або ж старших лавників. Статтю доповнює перелік луцьких лентвійтів окресленого періоду, а також публікація тестаменту одного з урядників.

Львівський дослідник Мирон Капраль («Входження в історію», або До появи історичної свідомості в українсько-руського міщанства Львова наприкінці XVI – на початку XVII ст.», с.114–126) висвітлює українсько-руське міщанство Львова крізь призму діяльності братств як інструменту збереження історичної пам'яті. Найперше автор удається до стислої характеристики становища русинів міста на тлі домінування в ньому католиків. Українці змогли виробити організаційні форми для виходу з маргіналізації лише після виникнення цехової організації в XV ст. Засноване Львівське братство дослідник вважає таким, що поєднало західну структурну форму з мирянським братством православного походження. При цьому М.Капраль не погоджується з думкою відомого фахівця Ярослава Ісаєвича, котрий уважав датою заснування братства 1586 р., стверджуючи, що це – момент проведення внутрішньої реформи. У цьому контексті автор розглядає відносини керівників братства (зокрема Юрія Рогатинця) з відомим тогочасним полемістом Іваном Вишенським, у чий полеміці відзначає боротьбу двох тенденцій усередині українського соціуму: консервативної та новаторської. Історик намагається показати Львівське братство як осередок, довкола якого поступово сформувався потужний інтелектуальний і культурний потенціал. Як окрему складову конфліктів у тогочасному Львові виділено конфесійне й національне протистояння. Проте останнє, на думку автора, не могло зламати автономію руської громади навіть за домінування поляків. Сплеск активності та ініціативності львівських міщан на загальноукраїнському тлі завершився в 1630-х рр. Таку тенденцію М.Капраль пояснює переходом інтелектуальної першості до київського митрополита Петра Могили, а також посиленням впливу шляхти у соціальному житті Речі Посполитої.

Полтавський історик Юрій Волошин («Служителі» і «работники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст.», с.391–402) зосередився на різнобічному аналізі окремої мікрогрупи міського соціуму Полтави другої половини XVIII ст. Ідеться про слуг, котрі в тогочасній документації фігурували під термінами «служитель» або «работник». У цьому контексті автор наголошує на складнощях у визначенні чітких меж цієї групи, що обумовлюється як її внутрішньою строкатістю, так і термінологічними розбіжностями. Узнявши за основу документи фіскального й церковного обліку населення та здійснивши відповідні підрахунки, дослідник подає таблицю зі вказівкою на частку слуг у загальній структурі мешканців Полтави станом на 1775 р. Свої дані автор влучно зіставляє з відповідними дослідженнями, проведеними для інших міст тогочасної Центрально-Східної Європи, зокрема польських. Стаття містить таблиці з іншими детальними підрахунками. Ідеться про статевий розподіл слуг Полтави та вікову структуру, походження й число дітей в їхньому

середовищі. Актор констатує, що «служителі» або «работники» були міжстановою групою, об'єднаною за фаховою ознакою. Важлива спроба Ю.Волошина простежити засади оплати праці полтавських слуг. Тут він переконливо доводить певний дисбаланс – чоловікам платили більше, аніж жінкам. У висновках дослідник наголошує, що частка слуг у загальній структурі міського населення досліджуваного періоду коливалася в межах 17–20%, більшість їх були відносно молодими людьми, а найзначнішу частку серед них становили вихідці з самого міста й населених пунктів Полтавського полку.

Окрему тематичну частину збірника складають публікації, присвячені *козацькій тематиці* середини та другої половини XVII ст. У праці магістра Ягеллонського університету Артура Гоцинського розглянуто еволюцію поглядів коронного надвірного маршалка Адама Казановського на козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького (с.256–270). Маючи авторитет і вплив при дворі короля Владислава IV, можновладець підтримував ідею мирного залагодження конфлікту, вважаючи при цьому, що більш небезпечними для Речі Посполитої були татари. Дослідник наводить відомості на підтвердження виступів А.Казановського за амністію для козаків через те, що до повстання їх підштовхнуло зухвальство місцевих старост, а також умови ординації Війська Запорозького 1638 р., котра погіршила ситуацію. У цьому контексті автор намагається з'ясувати, наскільки добре маршалок володів інформацією стосовно реального становища на українських землях і причин козацьких виступів. Важлива спроба історика визначити ключові мотиви зміни поглядів можновладця, які зводяться до його прагнення утримати вплив після виборів нового короля з огляду на запеклу конкуренцію та протистояння з Єжи Оссолінським. Підтримуючи кандидатуру королевича Кароля Фердинанда, А.Казановський почав активно відстоювати ідею воєнного вирішення козацької проблеми. Хоча, як переконливо доводить дослідник, від цієї перспективи маршалок відмовився після отримання корони Яном Казимиром. Загалом пропоноване дослідження, оперте на ґрунтовну джерельну базу, дуже влучно демонструє пряму залежність політичних поглядів від зміни вищої державної влади та конкуренції між впливовими урядниками.

Краківський дослідник Пьотр Борек проаналізував опис повстання Богдана Хмельницького у праці Самуеля Твардовського «Війна домова», в якій реконструюється 12 років історії, тобто період упродовж 1648–1660 рр. (с.271–283). Зауважимо об'єктивізм та критичне вивчення джерела, написаного зі шляхетсько-католицької перспективи. П.Борек знайомить читача із загальною внутрішньою композицією твору, акцентуючи власне на повстанні Б.Хмельницького. С.Твардовський залучав як усні перекази, так і письмові джерела. Проте при репрезентації події в Україні вдавався до відбору матеріалу, що дослідник пояснює або його відсутністю, або свідомим упусканням відомостей про певні події. На думку автора публікації, С.Твардовський не надто об'єктивно подав причини повстання через власні суб'єктивні емоції й небажання знеславляти шляхтичів. Саме тому він акцентував на підпорядкуванні історичного бачення власній історіософській концепції. П.Борек зауважує негативне ставлення до козаків, що проявлялося у частому послуговуванні зневажливими

епітетами, а також в образах самого Б.Хмельницького, поданого як уособлення зла й «Божого гніву». Необхідно відзначити, що, окрім критичного аналізу, статтю влучно доповнюють окремі фрагменти твору.

Працю варшавського історика Мирослава Нагельського присвячено шведському вектору зовнішньополітичного курсу Б.Хмельницького впродовж 1648–1657 рр. (с.284–306). Найперше дослідник подає стисло характеристику загального напрямку міжнародної політики гетьмана в контексті пошуку союзників для протистояння з Річчю Посполитою. Тут детальніше йдеться про Кримське ханство та Московське царство, а також налагодження дипломатичних зв'язків зі Швецією. У цьому контексті автор намагається з'ясувати мотиви, цілі української та шведської сторін. Особливу увагу приділяє й розглядові діяльності козацьких посольств на чолі зі вправним дипломатом отцем Даніелем Афінським. Українсько-шведські домовленості розглядаються крізь призму аналізу загальної політичної ситуації у Центрально-Східній Європі, зокрема підписання Б.Хмельницьким угоди з Москвою. Слушно акцентується на особливому по-зжавленні українсько-шведських зв'язків після нападу Карла X Густава на Річ Посполиту в 1655 р., а також послабленні шведських позицій у 1656 р. Текст вдало доповнює цитування документів, зокрема дипломатичних інструкцій. Підсумовуючи роль шведського вектора у зовнішній орієнтації Б.Хмельницького, М.Нагельський подає коротке узагальнення подальшого розвитку зв'язків уже після смерті гетьмана та вступу на посаду Івана Виговського.

Стаття Марека Вагнера з Седлецького університету, також презентуючи козацьку тематику, стосується відносин козацтва з Річчю Посполитою за правління короля Яна III Собеського (с.328–338). На основі детального вивчення рукопису йдеться про аналіз видатків зі скарбу коронного гетьмана Станіслава Яблоновського на потреби козаків під час їх участі в польсько-турецькій війні 1685–1689 рр. Найперше автор подає коротку характеристику зовнішніх ознак та внутрішньої структури самого документа. Порівнюючи, дослідник доходить узагальнення про те, що пріоритетними у фінансуванні були дипломатичні справи та потреби коронної армії. Це твердження доповнено статистичними даними, зведеними в таблиці. Крім цього, М.Вагнер знайомить читача з іншими статтями фінансових витрат – такими, як робота канцелярії, потреби козаків тощо. Автор наголошує на тому, що у виплатах ішлося не лише про готівку, але занотовано і гроші для напоїв чи закупівель різноманітного сукна. Аналіз такого роду документів дозволяє вивчати військову історію не лише річпосполитської сторони, але й козацтва наприкінці XVII ст. Зокрема можна простежити взаємовідносини, а також реконструювати персональний склад козацької старшини.

Тематику *двору* представляють праці, які охоплюють період від XVI до XVIII ст. Київський історик Ігор Тесленко («Маршалки двору князів Острозьких XVI – першої половини XVII ст.», с.60–71) вибір своєї тематики пояснює значними прогалинами в історіографії. Чітка система двірських урядів, на думку автора, почала формуватися за часів Костянтина Івановича Острозького. І.Тесленко подає коротку характеристику учасників двірської служби. Останню очолював маршалок, посаді якого приділено особливу увагу. Аналізуючи документальні свідчення, дослідникові вдалося встановити імена

деяких маршалків, котрі в окреслений період служили в Острозьких. Безумовно цінним вважаємо доповнення праці укладеними біографічними відомостями цих осіб. Навіть попри їх певну фрагментарність, зумовлену неповнотою джерельної бази, І.Тесленкові вдалося зробити ряд цікавих спостережень. Ідеться про узагальнення стосовно походження маршалків, їхньої конфесійної належності, розвитку кар'єри та взаємозв'язків з іншими залежними від Острозьких фаміліями. Крім цього, автор припускає, що найбільше цінувалися слуги, котрі повністю присвятили себе служінню своєму патрону, не мали нащадків або й навіть не були одруженими.

Представник Львова Володимир Александрович («Надвірний маляр»: Замовники-можновладці та виконавці у мистецькій практиці західноукраїнських земель XVII ст.», с.241–255) присвятив своє дослідження вивченню відомостей про майстрів західноукраїнського малярства XVII ст. Навівши три аргументованих приклади, автор критикує пропоновані в літературі інтерпретації «надвірного маляра», які характеризуються ігноруванням задокументованих фактів, а тому більше схожі на невідкріплені джерельними переказами фантазування. Сам В.Александрович зі впевненістю підкреслює наявність лише декількох зафіксованих випадків (найраніше з перших десятиліть XVII ст.) перебування поодиноких малярів у того чи іншого маґната. Автор оперує конкретними документальними свідченнями, зокрема відомостями з листування князя Олександра Заславського, розповідаючи про його малярські інтереси. Певні перекази про перебування поодиноких майстрів «на службі» дослідник фіксує лише з 1640-х рр. Саме таке становище, на думку історика, мав голландець Ламберт ван Вестерфельд при коронному гетьманові Станіславові Конецпольському. Автор наголошує, що це єдиний виявлений у документах приклад. Натомість більшість джерел указують на відсутність конкретних відомостей про «надвірного маляра». Для характеристики окресленого питання у другій половині XVII ст. дослідник залучає детальний аналіз унікальних матеріалів підльвівських резиденцій короля Яна III Собеського, насамперед Жовкви, а також вивчає діяльність вихідців із них у підваршавській резиденції у Вілянові. В.Александрович доходить висновку про те, що перебування конкретних майстрів «на службі» для мистецької практики епохи насправді було явищем більш рідкісним, аніж його подано у працях істориків.

Київський дослідник Олексій Сокирко («На послугах дому»: Надвірні почти козацької старшини середини XVII–XVIII ст.», с.307–327) своїм завданням визначає необхідність різнобічного вивчення мілітарного сегмента старшинського двору, оскільки в літературі він фігурує лише як господарська структура з домінуванням економічних функцій. Аналізуючи джерельну базу, автор наголошує на її фрагментарності, особливо для XVII ст. Структуру військового сегмента старшинського двору О.Сокирко реконструював на основі окремих компутів, а статистичні відомості подав у зведених таблицях. Спираючись на джерельну базу, історик наголошує, що розмір і склад почту старшини в поході залежав від рангу та матеріальних статків. У статті пропонується умовний поділ складу старшинських почтів на дві групи: власне «курінних козаків» та слуг-челядників. На особливу увагу заслуговує спроба автора окреслити коло

обов'язків військових слуг та курінного товариства, де він аргументовано доводить хибність зведення функцій лише до служебницького чи економічного характеру, а натомість наголошує на военній складовій. Крім цього, О.Сокирко знайомить читача з окремими аспектами соціального й майнового статусу, а також традиціями служби курінного козацтва. Підсумовуючи, доходить висновку про обопільну вигоду у взаєминах між козацькими патронами та слугами. Останні, відбуваючи службу, отримували покровительство, а також звільнення від інших податків і повинностей. Вагоме значення такого роду протекції дослідник підтверджує конкретними прикладами кар'єрних успіхів.

В окрему групу доцільно виділити частину *різнопланових* студій. У публікації Даріуша Домбровського з Бидгоща висвітлюються уявлення про галицько-волинських Романовичів у польській історіографії XVI–XVIII ст. (с.45–59). Найперше дослідник подає короткі відомості щодо ключових репрезентантів династії. Автор намагається з'ясувати, які саме джерела становили підґрунтя для тогочасних істориків, котрі писали про цих володарів, підкреслюючи часте використання й залучення відомостей із хроніки Яна Длугоша та подаючи її стислий аналіз. Значно менше згадок щодо окресленої теми можна знайти у працях Марціна Бельського, Александра Іваньїні та Станіслава Сарницького. Наголошується на тому, що польські автори не використовували відомостей Галицько-Волинського літопису. Окремою проблемою у статті стало вивчення стану та обсягу знань окремих тогочасних письменників, зокрема більш детально йдеться про уніатського єпископа Якова Сушу, у праці котрого відображено історію Холма. Спеціально йдеться про висвітлення в історіографії проблем генеалогії Романовичів, зокрема подання відомостей про кількість синів Данила Романовича та ідентифікацію чоловіка Констанції – доньки угорського короля Бели IV. Через неточності, часте переписування помилок у працях попередніх авторів Д.Домбровський закидає їм незнання Галицько-Волинського літопису, де можна було відшукати необхідну інформацію.

Варшавський історик Адріан Юсупович висвітлює сподівання річпосполитської шляхти на посольство Лева Сапеги до Москви в 1600–1601 рр. (с.127–141). Головним своїм завданням автор визначив спробу показати надії та очікування Речі Посполитої стосовно її східного сусіда на рубежі XVI–XVII ст. Спираючись на кореспонденцію Л.Сапеги з царем та опис посольства, занотований його секретарем Еліашем Пельґжимовським, дослідник знайомить читача з ідеєю створення конфедерації між Варшавою та Москвою. Найперше він описує обставини вибору нового царя – Бориса Годунова, а також ключові засади його політики в басейні Балтійського моря, зокрема налагодження відносин зі Швецією. Залучаючи цитати з джерела, подаються характеристика складу та обставини прибуття посольства до Москви. На особливу увагу заслуговує аналіз ключових пунктів пропонованого проекту союзу. Наприклад пропозиція єдиного зверхника, що викликала негативну реакцію московської сторони, необхідність спільної оборони від татар, торгівлі тощо. Наголошується на тому, що ідеї створення союзу користувалися підтримкою дрібної шляхти, яка бачила в Москві можливість нових посад та доходів, а також шанс перетворити цю православну країну на католицьку. При цьому А.Юсупович

доходить висновку, що пропонуваний проект був ініціативою окремої групи діячів, а король Сигізмунд III хотів лише отримати гарантії нейтралітету московської сторони у своїй боротьбі зі Швецією.

Працю львівського дослідника Миколи Крикуна («Документи Білоцерківського замку за 1644, 1645 і 1647 рр.», с.189–210) присвячено публікації джерел, які зберігалися у складі фонду «Archiwum Lubomirskich z Malej Wsi» Головного архіву давніх актів у Варшаві. Замок був адміністративним центром Білоцерківського староства у складі Київського воеводства. Автор найперше обґрунтовує цінність цих 13 документів, оскільки вони – єдиний доказ творення на цих теренах книг у замках як адміністративних центрах староств, у той час як замки із практикуванням ведення книг були центрами приватношляхетських маєтків. Крім цього з-поміж замкових книг Право- та Лівобережної України збереглася лише одна – заславська. Дослідник знайомить читача з адміністративним складом тогочасних управлінців та коротко характеризує покладені на них функції. Проаналізувавши персональний склад, автор доходить висновку про управління Білоцерківським староством представниками польської адміністрації. Окрім цього, М.Крикун наводить дані про учасників судових процесів (позивачів, відповідачів), зокрема про їх походження. Зауважує, що досліджувані документи слугують джерелом для вивчення новоселицько-насташківських зем'ян, розглядаючи при цьому специфіку місцевих топонімів. Автор висвітлює питання видової належності документів, а змістову складову розкриває в укладених для них заголовках. Усі 13 документів подано відповідно до тогочасного польського правопису. Безумовно публікацію та введення до наукового обігу такої документальної спадщини можна вважати цінним здобутком вітчизняних джерелознавчих студій.

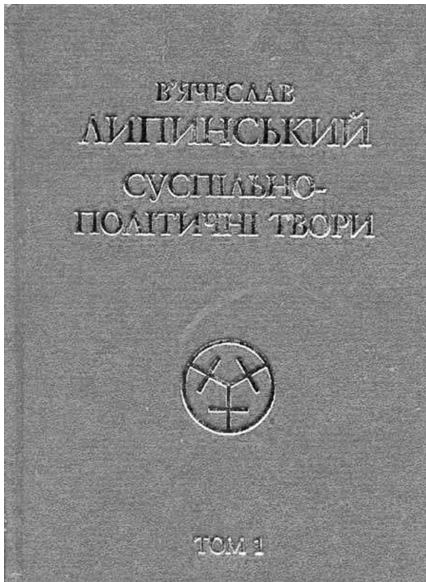
У статті авторки з Харкова Людмили Посохової («Розширюючи обрії світу: Реальні та віртуальні подорожі студентів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст.», с.376–390) ідеться про характер географічних знань, які здобували студенти Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів у XVIII ст. Увагу зосереджено на окремих освітніх практиках, спрямованих на розширення обрію світу. Уважаючи неможливою реконструкцію географічних знань без аналізу інших закладів, дослідниця звертається до короткої характеристики практик у Києво-Могилянській колегії. На думку Л.Посохової, найбільше інформації з географії учні отримували у класах піітики та риторики. Авторка знайомить читача з особливостями здобуття відповідних знань у наступному (філософському) класі крізь призму інструкції Самуїла Миславського з переліком необхідних для вивчення підручників. У цьому контексті привертає увагу спроба з'ясувати, коли саме географія виокремилася у самостійний предмет викладання. Крім цього розглянуто питання персонального складу вчителів, хоча через брак джерел відомості про них доволі фрагментарні. На основі аналізу декількох особистих книжкових зібрань окремих викладачів дослідниця наводить аргументи на користь тези про захоплення їх спеціальною літературою, яка давала їм змогу здійснювати «віртуальні мандрівки» світом. Л.Посохова вважає, що студенти доповнювали здобуті під час навчання знання спостереженнями з реальних подорожей.

Відвідували вони не лише інші навчальні заклади Російської імперії, а й західні університети. Робиться висновок, що процес «відкриття світу» через вивчення географії та реальні мандрівки мали вплив не тільки на формування географічної свідомості, але й на розвиток регіональної ідентичності.

Своєрідним вступом до дослідження львівського історика Ігоря Скочиляса («Шляхта і братства мирян у сакральному просторі *Slavia Orthodoxa / Slavia Unita*: Межі влади, право й практика вибору владик на елекційних соборах Руської церкви XVI – початку XVIII ст.», с.142–168) слугує опис ключових засад існування Київської митрополії – територіальний образ та внутрішній устрій, в якому вдалося створити добре впорядковану організацію. Удаючись до короткого аналізу генези, автор знайомить читача з межами юрисдикції елекційних соборів, а також із ключовими засадами канонічного та світського законодавства, якими регламентувалася їх діяльність. Можливість вибору ієрархії, на думку І.Скочиляса, відображала всю потужність впливу мирян на церковні структури. Дослідник детальніше зупиняється на розгляді ролі руської шляхти під час виборчих соборів Луцько-Острозької єпархії, де особливо вирізнялася її роль як провідної верстви. У цьому контексті характеризується перебіг елекції Атанасія Шумлянського в 1686 р., а також засади діяльності Дубенського собору 1695 р. На особливу увагу заслуговує аналіз останнього у ранньомодерній історії Луцько-Острозької єпархії колегіального обрання руського владика за участю шляхти, церковних братств, ченців і кліру в 1710 р. Автор доходить висновку, що подальше нівелювання інституту елекційних соборів відображало як тенденції внутрішньо церковного життя, так і ширші процеси у середовищі «руської нації».

Збірник, безумовно, став вагомою віхою у справі провадження та обміну результатами українсько-польських наукових досліджень. Різносторонні студії проливають світло на конкретні реалії життя ранньомодерної людини на теренах Центрально-Східної Європи. Попри традиційні для подібних видань тематичні рамки, обумовлені форматом конференції, сюжетна варіативність статей до певної міри відображає ті напрями досліджень ранньомодерного періоду, які останнім часом привертають увагу польських та українських істориків. Поряд зі звичними вже віддавна парламентською, козацькою й зовнішньополітичною проблематиками, сюжети студій виразно демонструють зростаючий інтерес авторів до соціальної тематики, зокрема з погляду історичної антропології та історії ментальності. Водночас незмінною залишається установка на глибоку джерельну обґрунтованість праць та необхідність залучення й опрацювання нових джерел. Тематика статей першого тому збірника дозволила не лише залучити до наукового обігу нові джерела, але й слугуватиме своєрідним простором для провадження цікавих наукових дискусій. Налагодження тісної співпраці українських і польських дослідників розширює горизонт відкриттів для якомога об'єктивнішого підходу до студій над людиною ранньомодерного часу. Видання знайде свого читача, оскільки вносить багато свіжих ідей та має всі шанси стати цінним підґрунтям для творення майбутніх наукових дискурсів.

М.Є.Гарасимчук (Львів)

Липинський В.

Повне зібрання творів, архів, студії /

Гол. ред. Я.Пеленський. – Т.1:

Суспільно-політичні твори (1908–1917) /

Ред. І.Гирич, О.Проценко. –

К.; Філадельфія: Український письменник, 2015. – 784 с. (серія «Твори»)

В інтелектуальній біографії практично будь-якого визначного мислителя чи інтелектуала є період «виношування» ідей і концептів, первісної проби сил та творчих можливостей, урешті-решт першого виходу на авансцену наукової, громадської чи політичної діяльності. Зазвичай такі відтинки часу вважають ключовими для висвітлення, розу-

міння й інтерпретації як майбутніх життєвих сценаріїв інтелектуалів, так і їхніх світоглядних трансформацій. У широкому сенсі йдеться про своєрідний пролог до тих знакових періодів/етапів життя та творчості, з якими здебільшого асоціюються постаті таких мислителів у рецепції наступних поколінь.

Із цієї перспективи часовий сегмент, що обіймає довоєнний (1908–1914 рр.) і воєнний (1914–1917 рр.) періоди інтелектуальної біографії визначного історика та громадсько-політичного діяча В'ячеслава Липинського, котрого вважають одним із фундаторів модерного консерватизму в національній політичній думці й, водночас, неоромантичного проекту, відомого переважно як державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст., становить неабияку цікавість. Тим паче, що підходи дослідників щодо інтерпретації поглядів і світосприйняття В.Липинського в означені періоди й до сьогодні залишаються доволі розмаїтими, а подекуди контраверсійними.

Загалом інтерпретації та тлумачення фахівців щодо поглядів раннього В.Липинського переважно поділяються на дві групи. Одні науковці вважають, що вже в довоєнну добу він був переконаним і послідовним консерватором. Натомість інші обстоюють думку про демократичний період у його житті та творчості. Дехто з дослідників посідає компромісну чи посередню позицію, зокрема наголошуючи на самостійницьких устремліннях В.Липинського, проте утримуючись від однозначної оцінки його візій у межах дихотомії демократизм/консерватизм.

Публікація тому з суспільно-політичними працями раннього В.Липинського за проектом 25-томного видання його праць (серія «Твори») суттєво розширює як поле цієї багаторічної дискусії, так і коло її потенційних учасників, оскільки вводить до повноцінного наукового обігу тексти, передусім польськомовні, котрими послуговувалося відносно небагато дослідників. До цього тому творів, підготовленого спільними зусиллями співробітників Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.Липинського (Філадельфія, США) й Інституту

української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України (Київ), увійшли статті, замітки, рецензії, котрі друкувалися у часописах «Літературно-науковий вістник» (1908–1912 рр.), «Рада» (1908–1912 рр.), «Przegląd Krajowy» (1909 р.), «Діло» (1910 р.), «Украинская жизнь» (1912 р.), а також окремі праці, як-от «Наше становище на Русі-Україні» (1909 р.), «Шляхта на Україні: Її роль в житті українського народу на тлі його історії» (1909 р.), «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії» (1917 р.) та ін.

Примітною особливістю й доброю традицією цього академічного багатотомника є паралельна публікація польськомовних оригіналів текстів В.Липинського поряд з українськими перекладами, що створює сприятливі можливості для текстологічних і компаративних практик. Цей самий принцип ужито й щодо єдиної російськомовної розвідки автора – «Политика польских руководящих сфер по отношению к Украине» (1912 р.), котра друкується разом із перекладом українською мовою.

Окрім того, у зазначеному томі подано ряд додатків, які окреслюють/доповнюють низку контекстів у текстах раннього В.Липинського, а також пропонують тлумачення й інтерпретації його поглядів, уточнення та нюансування окремих подій тощо. Це – «3 хвиль життя: Маленький фейлетон» В.Піснячевського, анонімні публікації «Знов “пруські марки”», «Російська преса про “документи” Раковського» та «Історія “разоблачений” Раковського», замітки Б.Ярошевського «Провокація зненависті», С.Єфремова – «Перед процесом» та М.Лозинського – «Компрометація “легенди” про “пруські марки”», віршований фейлетон С.Черкасенка «Процес».

До додатків віднесено й передруки двох відомих публікацій Я.Пеленського «В'ячеслав Липинський (17.IV.1882 – 14.VI.1931)» та «Історичне мислення і політичні ідеї В.Липинського: До 30-ї річниці смерті українського історика і політика (14 червня 1961)», з яких останню вперше опубліковано у вигляді перекладу з німецькомовної статті, що свого часу побачила світ на шпальтах «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas».

Збірка суспільно-політичної публіцистики раннього В.Липинського, як і попередні томи, має солідний науковий апарат, що складається з коментарів до надрукованих текстів, розлогого й деталізованого іменного покажчика, переднього слова редакторів цього тому та великої статті І.Гирича «Політична публіцистика В'ячеслава Липинського (1908–1917)».

У вступній розвідці до тому розглядається низка найважливіших проблем з обсягу політичних, публіцистичних, дослідницьких, громадських і комунікативних практик В.Липинського, як-от стосунки з українськими діячами до 1917 р., зокрема з М.Грушевським і Є.Чикаленком, а також побутування та співвідношення консервативних і демократичних настанов, народницьких мотивів, класовий, національний дискурси, представлення ролі шляхти й польського питання в Україні, циркуляція та сенс понять «нація», «територіалізм», «самостійність» у текстах цього політика й інтелектуала.

Практично всі порушені проблеми тією чи іншою мірою представлено в опублікованих працях В.Липинського. Тож вступна стаття вводить читача до світу публіцистики українського інтелектуала, демонструє спрямованість його

суспільно-політичних і світоглядних зрушень. Відтак намічаються й деталізуються провідні ідеї та концепти в текстах В.Липинського, котрі дозволяють скласти рельєфні й виразні уявлення напередодні його знакового інтелектуального повороту 1920-х рр.

Зауважимо, що мотивації раннього В.Липинського як публіциста й історика формувалися з перспективи нових вимог українського руху початку ХХ ст., який потребував новітніх візій національної історії, зокрема перегляду традиційних соціальних і політичних ролей як у минувшині, так і їхнього окреслення щодо найближчого майбуття. Тому в текстах 1908–1914 рр. проступає своєрідне розуміння та представлення соціальних і культурницьких функцій історії на теренах українського суспільства.

Зрештою вже в публіцистиці довоєнної доби В.Липинський постає як інтелектуал з аристократичним кодексом честі, підвищеною емоційною чутливістю, цілісною та багатогранною системою цінностей, тонкою, своєрідною рівновагою численних лояльностей, які репрезентують напрочуд сильну, оригінальну, творчу індивідуальність. Більше того, саме у цих текстах віднаходимо низку саморефлексій автора, в яких яскраво проступає екзистенціальне еґо В.Липинського як українського політичного мислителя.

Вочевидь порушена проблематика становить неабиякий інтерес як для фахівців, так і широкого кола шанувальників цього українського політика й інтелектуала, кількість яких помітно зросла за два останні десятиліття. Тим більше, що опублікований корпус текстів дозволяє простежити і проаналізувати, як формувалася блискуча творча манера В.Липинського-публіциста з численними ретроспекціями та апеляціями до минувшини, яскравими автопроекціями й образами, котрі вражали, бентежили багатьох його сучасників, зокрема навіть лівої орієнтації.

На цій мажорній й обнадійливій нотці можна було б і завершити нашу рецензію та побажати колеґам, які готують наступні томи, нових успіхів. Утім, процес видання тому з публіцистикою В.Липинського продукує й не дуже оптимістичні думки та невтішні спостереження, пов'язані з подальшою реалізацією, ба навіть долею цього цікавого, важливого, а в низці аспектів – вірцевого академічного проекту вітчизняної соціогуманітаристики, до якого долучилося кілька поколінь знаних українських інтелектуалів по обидва боки Атлантики.

Передусім нагадаємо, що 2018 р. проект із підготовки та видання 25-томного зібрання праць В.Липинського у трьох серіях («Твори»: історичні праці та монографії, політичні трактати й публіцистика; «Архів»: листи, щоденники, записки та нотатки В.Липинського, кореспонденція різних осіб до нього, матеріали віденського посольства; «Студії»: дослідницькі праці й матеріали про життя та творчість, рід В.Липинського) відзначить свій піввіковий ювілей, принаймні офіційно задекларований¹, оскільки попередні плани й задуми ви-зрівали та циркулювали ще раніше в академічному середовищі діаспори.

Водночас слід зауважити й наголосити, що останній том із 25-томного зібрання творів В.Липинського, в якому видрукувано його листування, вийшов

¹ Літературна спадщина і архів Вячеслава Липинського: проспект 25-томового видання. – Філадельфія, 1968. – 16 с.

ще 2003 р.², себто часовий проміжок між публікацією попереднього тому листування й тому публіцистики сягнув 12 років! Якщо взяти до уваги те, що у трьох означених серіях («Твори»³, «Архів»⁴, «Студії»⁵) загалом видано вісім томів, то нині академічний і видавничий проект із публікації та введення до наукового обігу спадщини В.Липинського вступив у вирішальну й критичну фазу свого буття. Про це свідчить складний і суперечливий марафон із підготовки рецензованого тому, котрий затягнувся з технічних, організаційних і, головню, фінансових причини більш, ніж на десять років. Очевидно, що тривалий час проект де-факто перебував у підвішеному, призупиненому стані, котрий створив чимало ризиків для його успішної реалізації в нашу динамічну, швидкоплинну добу та безперечно позначився на якості підготовки текстів.

На часі пошук дієвих й адекватних форматів координації співпраці дослідників в нашій країні та поза її межами, котрий накладається на чергову зміну/ротацію поколінь українських учених, які багато років опікуються цим проектом, кардинальні трансформації сучасної України, економічні негаразди тощо. На сьогодні проект видання спадщини В.Липинського може суттєво переформатуватися й набути нового дихання або, на превеликий жаль, тихо та непомітно, як уже не раз траплялося, відійти в небуття... Ще одну зупинку на 10–15 років проект навряд чи зможе пережити, а його потенційне дублювання за нинішніх обставин та умов існування української науки видається, щонайменше, не виправданим марнотратством. За великим рахунком, у найближчій перспективі питання переформатування проекту 25-томного зібрання творів В.Липинського стоятиме надзвичайно гостро: або – або.

О.В.Ясь (Київ)

² Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я.Пеленський. – Т.1: Архів. Листування (А–Ж) / Ред. Р.Залуцький, Х.Пеленська; вступ. ст. Х.Пеленської, Р.Залуцького, І.Грича, Т.Осташко; відп. за випуск О.Проценко. – К.: Філадельфія, 2003. – 960 с.

³ Липинський В. Твори / Ред. Л.Білас. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – ХСVIII, 637 с.; *Його ж.* Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Т.3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – LXX, 346 с.; *Його ж.* Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.: Філадельфія, 1995. – XLVIII, 470 с.

⁴ Липинський В. Архів. – Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І.Коровицький. – Філадельфія, 1973. – XLIV, 450 с.; *Його ж.* Архів. – Т.7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І.Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976. – ХСІХ, 530 с.

⁵ Липинський В. Студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ – Луцьк – Кременець, 2–6 червня 1992 р.). – К.: Філадельфія, 1994. – 284 с.

ХРОНІКА

О.О.Роменський (ХАРКІВ)

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КНЯЗЬ ПОМЕР – ХАЙ ЖИВУТЬ КНЯЗІ! НАЩАДКИ
ТА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА»
(«Le prince est mort – vivent les princes!»
Les héritiers et l'héritage de Volodymer)**

Захід, що відбувся 24–25 вересня 2015 р. в Києві та був присвячений тисячоліттю з дня успіння св. Володимира й пам'яті свв. Бориса й Гліба організували Український національний комітет візантиністів, Інститут історії України НАНУ спільно зі французьким Центром історії й цивілізації Візантії (співорганізаторами виступили, відповідно, О.Толочко та К.Цукерман). Виголошені доповіді стосувалися широкого кола дотичних до головної теми проблем візантійської й давньоруської історії: від літописання та формування наративів до новітніх археологічних, нумізматичних знахідок. Як напівжартома відзначив на відкритті конференції *П.Толочко*, її програма була «надзвичайно демократичною». І дійсно, виступи визнаних спеціалістів чергувалися з доповідями молодих дослідників, що, на наш погляд, стало безсумнівною перевагою цього форуму.

У доповіді *Ю.Корпели* (Університет Східної Фінляндії) було порушено питання про те, як Володимир став «хрестителем Росії» та про трансформацію його культу в Московській Русі. *Ф.Андрощук* (Шведський історичний музей) ознайомив присутніх із новими знахідками візантійських та скандинавських монет часу правління Володимира. Доповідь *І.Данилевського* (Вища школа економіки, Москва) мала теоретико-методологічний характер і стосувалася проблеми розуміння контексту літописних текстів та їх тлумачення, що викликало жваву дискусію між присутніми фахівцями. Виступ *М.Уайт* (Ноттінгемський університет) присвячувався «візантинізації» образів Володимира, Бориса й Гліба в агіографії, тобто розкриттю засобів і текстуальних паралелей, за допомогою яких незвичайні для Візантії князі-страстотерпці та їхній батько вписувалися у звичний житійний контекст. *О.Гінніс* (Вища школа економіки, Москва) розкрив сутність двох конкретних сюжетів з історії Русі XII ст.: трагічну загибель Ростислава та Ізяслава, синів новгородського князя Ярослава Володимировича, у 1198 р., та питання про походження й розвиток свята Покрови Богородиці. Джерелознавчу спрямованість продовжила *О.Вардазарян* (Матенадаран, Єреван), доповідь якої стосувалася рукописів вірменського життя Бориса й Гліба.

Д.Дук із Полоцького університету розкрив проблему трансформації міської структури Полоцька. *С.Михеев* (Інститут слов'янознавства РАН) висвітлив питання про тризуб Володимира на металевих підвісках. Виступ *Н.Хамайко* (Інститут археології НАНУ)

стосувався долі язичницького курганного могильника в Києві. Археологічне спрямування мала й доповідь *О.Комара*, котрий охарактеризував питання про сіверян часів Володимирового князювання.

Наступний день конференції відзначився особливо жвавими дебатами. Питання літописної текстології та стем «Повісті временних літ» порушив *Д.Островський* (Гарвард), що викликало контраргументи *О.Гінніуса*. *В.Арістов* (Інститут історії України НАНУ) зробив цікаву спробу пояснити походження літописної дати хрещення Русі як запозичення даних «Синопису» Іоанна Скїлиці. Доповідь *К.Цукермана* (École pratique des hautes études) стосувалася проблеми «мовчання» автентичних джерел стосовно релігійної політики та церковної ієрархії часів Володимира. Дослідник указав на особливу роль Бруно Кверфуртського та Анастаса Корсунянина у справі становлення ієрархії. Доповідь *С.Іванова* (Вища школа економіки, Москва) присвячувалася тлумаченню сюжету Никонівського літопису про місію Марка Македонянина, відправленого князем Володимиром до волзьких болгар. Застосовуючи просопографічний аналіз та підрахунок частоти вживання імені «Марк» у візантійських джерелах, доповідач аргументовано заперечив імовірність такої події стосовно X ст.

У доповідях *С.Темчина* (Інститут литовської мови, Вільнюс) та *Н.Пак* (Державний університет морського й річкового флоту імені адмірала С.Макарова, Санкт-Петербург) було розкрито різні джерелознавчі аспекти «Слова про закон і благодать» Іларіона. Виступ *О.Роменського* (Харків) присвячувався гіпотезі О.Шахматова про «Корсунську легенду» у світлі новітніх досягнень літописознавства. Доповідь *О.Филипчака* (Чернівецький національний університет) також мала джерелознавчий характер і стосувалася «Аноніма Бандурі», його рукописної традиції та питання походження інформації про хрещення Русі. Мошам св. Володимира й обставинам їх виявлення Петром Могилою свій виступ присвятив *Я.Затилюк* (Інститут історії України НАНУ).

Відзначимо високий рівень як наукової, так і організаційної складових конференції, за що слід подякувати організаторам, і в першу чергу О.Толочку та К.Цукерману.

В.В.ГАЗІН (Кам'янець-Подільський)
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ
«РАНЬОМОДЕРНА УКРАЇНА: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ
ТА УНІФІКАЦІЇ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ»

Захід відбувся 21 травня 2015 р. на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка. Власне ідея його проведення виникла ще восени 2013 р. під час уже традиційної міжнародної наукової конференції «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі». Саме тоді проф. В.Степанков запропонував організувати круглий стіл, на якому історики (зокрема ті, котрі працюють у відповідній проблематиці) обмінялися б думками з приводу правомірності/неправомірності вживання тієї чи іншої історичної термінології у трактуванні політичних і соціальних процесів, явищ та подій XVII–XVIII ст. Слід зауважити, що необхідність обговорення цієї проблеми давно назріла. Адже примітною ознакою сучасної історіографії стала практика нерідко механічного вживання термінів, які давно застаріли або неточно (а інколи й помилково) відображають сутність процесів Української революції XVII ст., розвитку Гетьманщини XVII–XVIII ст. та ін. При цьому, зрозуміло, проблема полягає не в тому, що історики використовують різноманітні поняття й терміни (без цього не може розвиватися наука), а у відсутності їх наукової обґрунтованості, що призводить нерідко до спотворення подій минулого.

Круглий стіл було організовано спільними зусиллями Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка (ректор – д-р іст. наук, проф. С.Копилов) та Інституту історії України НАНУ (директор – акад. В.Смолій). Саме активна участь в організації форуму керівництва цих інституцій забезпечила представницький склад учасників. Так, до Кам'янця-Подільського прибули історики з різних міст нашої країни (Київ, Одеса, Вінниця, Чернівці, Луцьк), Росії, Молдови тощо.

Робота круглого столу розпочалася з привітальної доповіді ректора університету проф. *С.Копилова*, в якій увага акцентувалася на значимості наукового форуму в розв'язанні комплексу питань, що на ньому обговорюватимуться. Насамкінець доповідач побажав усім його учасникам плідної праці та приємних вражень від перебування в університеті й місті над Смотричем. Від імені керівництва Інституту історії України НАНУ з привітальним словом виступив д-р іст. наук, провід. наук. співроб. *Т.Чухліб*, котрий зупинився на значенні організації подібних зустрічей для вирішення низки дискусійних питань, формування науково обґрунтованої позиції стосовно ряду подій історії України.

Загальну тональність виступів задала доповідь д-ра іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Д.Вирського* на тему: «Козаки – рід війська чи народ? Еволюція нарративного образу козацтва у річесполитеській історіографії 2-ї половини XVI – середини XVII ст.». На його думку, від початку осмислення феномену козацтва основною дилемою представлення цього явища виявилось ставлення авторів до козаків або як до суто військової формації, або як до народу-війська. Зазначивши, що в історіографії мали місце спроби представити ці погляди як різночасові – спочатку перший, потім другий, доповідач на прикладі малознаного тексту Фульвіо Руджері (рукописний «Опис Польщі» 1566 і 1572 pp.), створеного за враженнями від мандрівки Україною, встановив, що обидва вони існували від початку нарративного осмислення сутності козацтва. Так, уродженці Речі Посполитої тривалий час мали схильність

применшувати потенціал «чужості» козаків, на відміну від авторів-іноземців. Але вже в описах козацьких повстань 1637–1638 рр. (С.Шимановський, Ш.Окольський) та особливо в анонімному «Катафалку рицарському...» (1650 р.), присвяченому подіям початку революції середини XVII ст., «національна» опція стає провідною. Підсумовуючи, доповідач наголосив на необхідності інтеграції численних маловідомих характеристик козацтва до вітчизняної історіографічної традиції.

На актуальній проблемі, навколо якої тривають дискусії в наукових (і не тільки) колах, зосередився у своїй доповіді «Вживання означень “Україна”, “український” та “українці” в офіційній документації Українського гетьманату (друга половина XVII ст.)» *Т.Чухліб*. Опонує тим, хто обстоює тезу, що у XVII ст. у середовищі козацтва та й політичній еліті Гетьманщини ще не існувало усвідомлення себе власне українцями, а держави – як України, на основі тогочасних джерел дослідник довів, що є всі підстави говорити про формування української нації в період революції XVII ст. При цьому у смислового відношенні спостерігався доволі широкий спектр уживання терміна «Україна» (як території, місця проживання, держави, народу тощо).

Своєрідним концентрованим викладом загальної ідеї круглого столу стала доповідь д-ра іст. наук, проф. *В.Степанкова*, котрий зосередив увагу на актуальності дослідження проблеми термінології Української революції XVII ст. та необхідності вдосконалення понятійного апарату. Насамперед було наголошено на недопустимості (загалом у науковому дослідженні) підміни термінів, або зміщенні акцентів на другорядні ознаки історичних подій чи процесів, що, на думку доповідача, веде до фактичного викривлення історії, формування далекого від історичної правди бачення минулого. Стосовно ж подій середини XVII ст., фахівець зосередився на доречності застосування до них терміна «національна революція», а також відсутності підстав для послуговування дефініцією «руїна» до подій другої половини століття.

Д-р іст. наук, проф. Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників *О.Струкевич* виступив із доповіддю «Українська козацька держава – автономія чи обмежений суверенітет», в якій, спираючись на юридичну складову Гетьманщини та особливості тогочасних її відносин із Московією, висловив міркування, що після 1654 р. козацька Україна, зберігаючи всі атрибути держави, користувалася обмеженим суверенітетом у стосунках із Москвою. Цей виступ викликав доволі цікаву дискусію з питання, чи можна вважати власне Московську державу, яка довгий час (аж до Петра I) платила щороку данину Кримському ханству, васалом останнього, тобто державою, що також користувалася обмеженим суверенітетом стосовно Криму. В обговоренні активну участь узяли д-р іст. наук *В.Брехуненко* та канд. іст. наук, гол. наук. співроб. Інституту археології імені А.Халікова АН Республіки Татарстан (Російська Федерація) *І.Ізмайлов*.

Канд. іст. наук *В.Газін* звернув увагу учасників круглого столу на проблему написання власних назв (зокрема прізвищ та імен) іноземного походження в історіографії Української національної революції XVII ст. Як приклад було наведено передачу прізвища відомого польського державного діяча, політика та дипломата середини XVII ст., яке зустрічається у працях сучасних українських істориків («Беневський», «Беневський», «Беньовський», «Беневський»). Це ж стосується й імен («Казимир», «Казімеж»; «Андрій», «Анджей»; «Юрій», «Єжи»). Як зауважив доповідач, сучасний український правопис не дає чіткої відповіді на це питання, поділяючи імена іноземного походження, а отже і правила їх написання, на іноземні, слов'янські та російські.

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *В.Станіславський* у своїй доповіді зосередився на відображенні у сучасній російській історичній науці та офіційній документації Москви її політичної стратегії (відновлення імперської доктрини). Тож спостерігається відродження практики фальсифікації історії, особливо тієї, яка стосується українсько-російських відносин, українського державотворення та формування української нації. Як приклад такого підходу до історичного минулого доповідач навів випадок з ідентифікацією купців з України на початку XVIII ст.

Аналізу окремих груп писемних та зображальних джерел XVII–XVIII ст., які містили терміни й поняття іконографічного, мистецтвознавчого характеру, було присвячено доповідь д-ра іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.Ковалевської*, яка розкрила шлях появи та подальшої еволюції окремих дефініцій, зміни їх змістового наповнення впродовж віків, розглянула особливості вживання на практиці. Дослідниця акцентувала увагу на тому, що численні відомі нині та широко-вживані фахівцями зі спеціальних історичних дисциплін та мистецтвознавцями терміни й поняття, було широко представлено у значній кількості писемних історичних джерел XVII–XVIII ст., аналіз яких дозволяє визначити сам їх перелік, етимологію, еволюцію словоформи, зміну або корекцію змістового наповнення та побутування в козацькому середовищі.

Завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка д-р іст. наук, проф. *А.Філінюк* у своїй доповіді «Особливості міжетнічних взаємин у Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.» зупинився на необхідності всебічного критичного переосмислення їх сутності на сучасній методологічній основі, на застосуванні новітніх історичних понять і категорій з урахуванням не лише фактора приєднання території до складу Російської імперії, а й демографічних та етнонаціональних змін, котрі намітилися тут уже наприкінці XVIII ст. Доповідач звернув увагу на те, що зрозуміти суть, особливості глибинних процесів у відносинах між представниками корінного етносу й національних меншин того періоду можна лише за умови врахування того, що український регіон став об'єктом політики здавна мілітаристської та експансіоністської держави. Було окреслено чотири групи чинників, які зумовлювали міжнаціональні взаємини у Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.: 1) внутрішні, пов'язані з абсолютною більшістю та часткою титульного етносу; 2) ті, що стосувалися торговельно-економічних і міграційних процесів, взаємопроникнення, взаємозбагачення культур; 3) перенесення в регіон усього комплексу суспільних відносин, в основі яких лежало кріпацтво; 4) зовнішні причини, до яких належали політичні процеси, що відбувались в Європі та Малій Азії, коли територія України розглядалася як стратегічно й геополітично важливий плацдарм для всіх сторін, що прагнули домінування в Європі.

Канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.Жданович*, побудувавши свою доповідь навколо проблеми походження й варіантів терміна «авари», наголосила на тому, що територія Центрально-Східної та Південної Європи постійно перебувала у сфері уваги кочовиків, які, потребуючи економічних ресурсів землеробського та ремісничого світів, намагалися уярмити народи, що могли їх надати. Така практика несла загрозу зникнення кочівників шляхом їх розсіювання в конгломераті підкорених землеробських племен і народів. Однак цього не сталося з аварами, котрі прагнули зберегти власні етнокультурні традиції. Тому після приходу до Європи й

завоювання осілих племен вони не переставали залишатися номадами, завдяки чому не тільки не зникли у середовищі народів, що входили до каганату, але й тримали їх усіх під своєю владою, зберігаючи самотність та ідентичність в умовах іншого, нехарактерного для них, цивілізаційного простору.

Аспірантка Київського національного університету імені Т.Шевченка *М.Ковальчук* у своїй доповіді охарактеризувала терміни, що відносяться до соціальної та економічної системи Османської імперії й містяться в текстах султанських законодавчих актів – канун-наме.

Приємно, що високим науковим рівнем відзначилися доповіді молодих дослідників, котрі представляли Кам'янець-Подільський національний університет імені І.Огієнка. Так, *О.Юга* торкнувся питання наукової коректності використання понять «козацька» та «українська» проблеми стосовно подій середини XVII ст. *В.Верстюк* окреслив термінологічний аспект оцінки М.Костомаровим держави гетьмана Б.Хмельницького, а *С.Калуцький* – сутність терміна «аристократія» в історичній концепції В.Липинського.

Загалом, слід відзначити, що робота круглого столу відбувалася в атмосфері конструктивності й доброзичливості. Усі доповіді було виголошено на високому професійному рівні, а дискусія відрізнялася толерантністю та взаємоповагою. Учасники заходу домовилися про необхідність продовження обговорення даної тематики з метою вироблення концептуальних положень щодо головних дефініцій, які стосуються ранньомодерної історії України.

О.О.Драч (Черкаси)

**ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«VI ГУРЖІЇВСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЧИТАННЯ»**

(з нагоди 100-річчя з дня народження Івана Олександровича Гуржія)

На Черкащині вже стало багатолітньою традицією в теплі вересневі дні вшанувати знаного земляка, визначного українського історика Івана Олександровича Гуржія (1915–1971 рр.), 100 років від дня народження якого виповнилося цьогогоріч 15 вересня. Він репрезентує покоління вітчизняних істориків, які після Другої світової війни невтомною працею сприяли розвитку науки, виборюючи заслужений авторитет в академічному середовищі не лише в Україні, а й за її межами.

Віковий ювілей І.Гуржія спонукає до роздумів і відвертої розмови широкий загал наукової громадськості. Неупереджений погляд на діяльність генерації українських істориків – творців вітчизняної інтелектуальної історії повоєнних десятиліть, репрезентантом якої став уродженець Черкащини, сприяє осмисленню життєвого шляху, звершень, індивідуальних людських рис, що лежить в основі розуміння нерозривності історії та сучасності України.

Ювілейні заходи на пошану І.Гуржія проходили на малій батьківщині історика. Насамперед цьому посприяла різнопланова науково-дослідна та просвітницька робота, яку зі створенням у Черкаському національному університеті імені Б.Хмельницького історичного факультету (1994 р.) у тісній співпраці зі співробітниками Інституту історії України НАНУ та Національною спілкою краєзнавців України, за підтримки й активної участі Науково-дослідного інституту селянства, Наукового товариства істориків-аграрників проводить адміністрація закладу, викладачі та студенти. Центральною подією з ушанування пам'яті знаного історика стала організована Інститутом історії України НАНУ (директор – акад. В.Смолій) і Черкаським національним університетом імені Б.Хмельницького (ректор – О.Черевко) конференція, що проходила 17–18 вересня 2015 р. на базі університетських навчально-наукового інституту історії і філософії (директор – Н.Земзюліна), кафедри історії та етнології України (завідувач – О.О.Драч), де діє науково-дослідний осередок із вивчення творчої спадщини відомого земляка. Це вже шоста за ліком конференція, що відбувається у Черкаському національному університеті. Започатковані 2004 р. Гуржіївські історичні читання з регіонального рівня поступово трансформувалися у всеукраїнський, а з 2009 р. – міжнародний науковий захід, де у середовищі професійних істориків дослідники-початківці мають можливість здійснювати апробацію власних наукових ідей.

Пленарне засідання відбувалося в конференц-залі Черкаського національного університету. Серед учасників VI Гуржіївських історичних читань були представники наукових шкіл Києва, Одеси, Полтави, Дніпропетровська, Вінниці, Івано-Франківська, Львова, Херсона, Миколаєва, Кіровограда, Сум, Харкова, Черкас. Усього в конференції взяло участь близько 120 осіб, зокрема 20 докторів і 50 кандидатів наук. Налаштовуючи на плідну роботу, учасників форуму ознайомили з підготовленою співробітниками університетської наукової бібліотеки імені М.Максимовича експозицією творчого доробку І.Гуржія й літературою про нього з фондів книгозбірні. Модератором пленарного засідання став проректор із наукової та інноваційної діяльності університету проф. С.Корновенко, який стояв біля витоків конференцій.

Ґрунтовні доповіді, присвячені різним аспектам життєвого шляху та творчості знаного історика, запропонували ректор ЧНУ імені Б.Хмельницького О.Черевко

(«Осягнення долі людини – розуміння історії держави (до 100-річчя від дня народження українського історика І.Гуржія)»), заст. директора академічного Інституту історії України, чл.-кор. НАНУ, голова Національної спілки краєзнавців України *О.Решет* («Іван Олександрович Гуржій: між наукою і епохою»), проректор із науково-педагогічної діяльності Одеського національного університету імені І.Мечникова *В.Хмарський* («Життєві університети Івана Гуржія: студентські роки в Одесі (1936–1941 рр.)»), проф. кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, голова Товариства істориків Черкащини імені І.Гуржія *М.Бушин* («Іван Олександрович Гуржій – видатний український історик»), завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін ЧНУ імені Б.Хмельницького *А.Морозов* («Земельне питання у працях І.Гуржія»), ст. наук. співроб. відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ *В.Шевченко* («Питання розвитку транспорту в Україні в науковій спадщині І.Гуржія»), проф. кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін ЧНУ *В.Мельниченко* («Іван Олександрович Гуржій у плеяді українських істориків – уродженців Черкащини»).

З особливим інтересом учасники форуму, а також громадськість міста й області вислухали виступи сина та онуки І.О.Гуржія – гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Олександра Івановича Гуржія* («Слово про Батька») та наук. співроб. відділу бібліотечних зібрань й історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.Вернадського *Івонни Олександрівни Гуржій* («Наукові традиції в родині Гуржіїв»).

Із вітальним словом і запашним короваєм прибула на авторитетне зібрання делегація земляків Івана Олександровича Гуржія, очолювана головою сільської ради с. Худяки Черкаського району *Р.Василиною*, котрий ознайомив широкий загал із багаторічною систематичною роботою, що ведеться односельцями знаного дослідника історії України з вивчення життя й діяльності, ушанування пам'яті І.О.Гуржія в його рідному селі. Присутньою на конференції була й *Прасковія Петрівна Величко* – рідна племінниця Івана Олександровича, де вона мала слушну нагоду поділитися власними спогадами й міркуваннями про непересічного дядька.

Після пленарного засідання учасники VI Гуржіївських історичних читань мали змогу оглянути нову експозицію музею історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького, присвячену І.Гуржієві, яку відкрив директор музею проф. *В.Гоцуляк*.

Друга частина конференції – секційні засідання – відбувалася на базі навчально-наукового інституту історії та філософії ЧНУ імені Б.Хмельницького. Гостям запропонували огляд аудиторії-музею імені Івана Олександровича Гуржія, в якій проходять навчальні заняття з підготовки майбутніх істориків і відбуваються вчені ради ННІ історії й філософії. Упродовж багатьох років тематика дослідних робіт студентів та аспірантів зі спеціальності «Історія» тісно пов'язана з персоналією та творчою спадщиною І.Гуржія. Спадковість поколінь вітчизняних істориків забезпечує знане в Україні й поза її межами фахове видання «Гуржіївські історичні читання» – збірник наукових праць, що вже другий десяток років функціонує на базі ННІ історії і філософії ЧНУ імені Б.Хмельницького.

На початку роботи секційних засідань учасникам конференції було продемонстровано відеофільм про І.Гуржія, де головними сюжетами стали інтерв'ю й роздуми провідних істориків України щодо постаті Івана Олександровича, спогади його родичів і земляків, місця пам'яті про знаного фахівця в рідному селі Худяки, у Черкаському

національному університеті імені Б.Хмельницького, а також вагомий пласт київської спадщини, пов'язаної з життям у цьому місті й роботою в академічному Інституті історії.

Виступи другої половини дня відзначалися різноманітністю в тематичному та фаховому планах. Тут було представлено секції «Історіографія, джерелознавство та методологія історії», «Етносоціальний, демографічний і антропологічний виміри історії», «Актуальні проблеми історії України, Росії та країн Європи нового часу», «Україна та світ у новітню епоху (1917–2015 рр.)». Широке представництво фахівців забезпечило не тільки оригінальність тематики, а й жвавість дискусій, спонукало до народження нових конструктивних ідей і творчих задумів. Завершилася робота VI Гуржіївських історичних читань плідною дискусією, а також обговоренням і прийняттям ухвали конференції.

Завдяки зусиллям ректорату Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького, співробітникам навчально-наукового інституту історії та філософії, кафедри історії й етнології України, інших підрозділів конференція пройшла на сучасному організаційному рівні, із високим технічним та інформаційним забезпеченням, отримала чимало позитивних відгуків у численних інтерв'ю та коментарях.

О.В.Булгакова (Київ)

КРУГЛИЙ СТІЛ «ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ДО 25-РІЧЧЯ ПРИЙНЯТТЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ»

Присвячений ювілею проголошення Декларації про державний суверенітет України захід відбувся 22 вересня 2015 р. в Інституті історії України НАНУ. У ньому взяли участь понад 20 представників різних державних, наукових та освітніх установ нашої країни: Інституту законодавства Верховної Ради України, академічних Інституту історії України НАНУ, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса, Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова, Київського університету імені Б.Грінченка, Національного університету «Киево-Могилянська академія».

Круглий стіл відкрив директор Інституту історії України НАНУ акад. НАН України *В.Смолій*. У вступному слові він наголосив, що поява Декларації про державний суверенітет України не була спонтанною, а стала результатом об'єктивного розвитку історичного процесу, наслідком сукупності факторів, насамперед «перебудову». Цей документ акумулював у собі весь попередній історичний досвід і визначив політичні цілі розвитку державотворення в Україні. Було відзначено появу великої кількості праць, присвячених Декларації й державотворчим процесам, охарактеризовано науковий доробок співробітників Інституту історії України НАНУ з історії державотворення. В.Смолій підкреслив, що цей документ, передумови й наслідки його прийняття ще аналізуватимуть історики, політологи, юристи.

Свою роботу круглий стіл розпочав із виступу д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України, директора Інституту законодавства Верховної Ради України *О.Копиленка* («Декларація про державний суверенітет України і розвиток сучасного законодавства»), який відтворив передумови ухвалення документа та його вплив на подальший законотворчий процес, наголосивши на тому, що восени 1990 р. розпочалася робота над новою Конституцією. Також було проведено історичні паралелі та зроблено правову оцінку законодавства України.

Із повідомленням «Народний рух України і перспективи національної державності» виступив д-р іст. наук, проф. *О.Майборода* (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України), зробивши акцент на тому, що Декларація про державний суверенітет ухвалювалася Верховною Радою, більшість якої складала партійна номенклатура, і цей документ був етапом у здобутті незалежності України.

Тематичний блок, присвячений «параду суверенітетів» і розпаду СРСР, було представлено доповідями д-ра іст. наук, проф. *С.Кульчицького* (Інститут історії України НАНУ; «Конституційні передумови “параду суверенітетів” (1988 р.)»), д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України *В.Даниленка* (Інститут історії України НАНУ; «Розпад СРСР як історична закономірність»), канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *О.Андрощука* (Інститут історії України НАНУ; «Рік напіврозпаду: процеси суверенізації республік СРСР у 1990 р.»). Увагу присутніх привернув виступ д-ра іст. наук, проф., провід. наук. співроб. *В.Марочка* (Інститут історії України НАНУ) «Від декларативної до справжньої незалежності: теорія і практика».

Міжнародна рецепція суверенізації України знайшла своє відображення у ґрунтовних повідомленнях д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України *С.Віднянського* (Інститут історії України НАНУ) на тему «Декларація про державний суверенітет

України і проблема визнання незалежності України»; д-ра іст. наук, провід. наук. співроб. *А.Мартінова* (Інститут історії України НАН України) «Декларація про державний суверенітет України у контексті стратегічних зовнішньополітичних дискусій» та магістра історії, мол. наук. співроб. *Т.Шульги* (Інститут історії України НАНУ) «Зовнішньополітична та безпекова програма Декларації про державний суверенітет як симптом дезінтеграції Радянського Союзу».

На історії суверенізації республіки зацентували увагу присутніх д-р іст. наук, проф., чл.-кор. Національної академії педагогічних наук України *О.Удод* (Інститут історії України НАНУ; «Історія суверенізації України: інформаційні практики та способи репрезентації») та аспірант *А.Любарець* (Інститут історії України НАНУ; «Суверенізація України у дискурсі національно-демократичної опозиції (1990–1991 рр.)»).

Суспільно-політичні обставини проголошення Декларації про державний суверенітет України було висвітлено у виступах канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *М.Смольницької* (Інститут історії України НАНУ; «Суспільні настрої в Україні напередодні прийняття Декларації про державний суверенітет України») та канд. іст. наук, доц., ст. наук. співроб. *О.Бажана* (Інститут історії України НАНУ; «Декларація про державний суверенітет України: розробники та процедура ухвалення»).

Ставлення соціальних верств населення до Декларації про державний суверенітет України було розкрито у виступах канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *С.Юсова* (Інститут історії України НАНУ; «Ставлення релігійних спільнот до процесів суверенізації України») та д-ра іст. наук, провід. наук. співроб. *С.Падалки* (Інститут історії України НАНУ; «Декларація про державний суверенітет України у соціально-політичному житті українського селянства»).

Активізації духовно-культурного життя в Україні наприкінці 1980-х рр. присвячувався виступ канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *С.Кота* (Інститут історії України НАНУ; «Питання повернення та реституції українських культурних цінностей з Росії як складова українського національного піднесення в кінці 1980-х рр.»). Екологічний рух напередодні ухвалення Декларації про державний суверенітет України відображено у виступі канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *Л.Ковпак* (Інститут історії України НАНУ; «Екологічні чинники процесів суверенізації України (кінець 1980-х – 1991 рр.)»). Д-р іст. наук, проф. *В.Борисенко* (Київський національний університет імені Т.Шевченка) запропонувала присутнім тему «Антидержавні міфи про “народи” в Україні». Європейська інтеграційна перспектива України і проблеми правової свідомості привернула увагу канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *О.Горенка* (Інститут історії України НАНУ).

Закриваючи круглий стіл В.Даниленко наголосив на тому, що природа та суспільство розвиваються за одними й тими самими законами. Тож ухвалення Декларації про державний суверенітет України, ставши об'єктивною реальністю, закономірно призвело до проголошення незалежності. Усебічне осмислення й усвідомлення значимості цього документа для історії нашої країни ще попереду. Частина його положень утілено у життя, частина втратили своє історичне значення, а частина залишаються нереалізованими. Сьогодні ми є свідками конституційного процесу. Було б дуже добре, якби політичні сили ставилися до сучасного законотворення з більшою відповідальністю й обережністю, урахувуючи досвід минулого і не повторюючи його помилок.

Круглий стіл пройшов у діловій і конструктивній атмосфері, а його матеріали будуть опубліковані у черговому випуску фахового збірника «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика».

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Бабенко Л.

Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). – Полтава: АСМІ, 2014. – 549 с.

Брати Лупії: Бібліографічний довідник / Упор. О.В.Лупій. – К.: Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т.Шевченка, 2015. – 28 с.

В'ячеслав Липинський та його доба: Наук. зб. / За ред. Ю.Терещенка. – Кн.4. – К.: Темпора, 2015. – 824 с.

Гендерні дослідження: Проект «Донбаські студії» / Упор. К.Яковенко. – К., 2015. – 231 с.

Гон М.

Голокост на Рівненщині: Док. та мат. – Дніпропетровськ; Запоріжжя: Ткума, 2004. – 20 с. (серія «Укр. б-ка Голокосту»)

Гончаренко О.М.

Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011. – 600 с.

Груша А.И.

Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.). – Минск: Беларуская навука, 2015. – 465 с.

Гуржіївські історичні читання /

Гол. ред. В.А.Смолій. – Вип.10: До 100-річчя з дня народження академіка І.О.Гуржія. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2015. – 234 с.

Давлетов О.

Підготовка «покоління вовків»: вишкіл майбутніх виконавців Голокосту: Нариси молодіжної політики НСДАП у 1922–1939 рр. – Дніпропетровськ: Ткума, 2015. – 280 с.

Дашкевич Р.

Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота. – Нью Йорк: Червона калина, 1965. – 208 с.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. о. Ю.Мицик. – Т.4: (1655–1658 рр.). – К.: Фоліант, 2015. – 540 с.

Дмитриев М.В.

Православие и реформация: Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. – Москва: Изд-во МГУ, 1990. – 136 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. І.Колесник. – Вип.8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014/2015. – 395 с.

Зовнішня політика України-2013:

Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети: Щорічник / За ред. Г.М.Перепелиці. – К.: Стилюс, 2014. – 352 с.

Історія Запорозької Січі / Відп. ред.

В.Смолій. – К.: Аріф, 2015. – 240 с. (серія «Таємниці історії»)

Історія Криму в запитаннях та відпо-

відах / Відп. ред. В.Смолій; упор. Г.Боряк; кер. авт. кол. О.Галенко. – К.: Наук. думка, 2015. – 527 с.

Кальницький М.

Путеводитель: Знакомьтесь: Киев: Подол. – К.: Укрреклама, 1996. – 47 с.

Кармазіна М.

Між історією і політикою. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 560 с.

Кастусь Каліноўскі і нацыятворчы працэс у Беларусі: Мат. Міжнар. наук. канф., Лондан, 27–29 сакавіка 2014 г. – Мінск: Зміцер Колас, 2015. – 180 с.

Касьянов Г.

Освітня система України 1990–2014: Аналітичний огляд. – К.: Таксон, 2015. – 52 с.

Книга Исход: Древнеславянский полный

(четый) текст по спискам XIV–XVI веков / Сост. Т.Л.Вилкул. – Москва: Квадрига, 2015. – 368 с. (серія «Исторические памятники»)

Коробка В.М.

Громадське управління в містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.). – Маріуполь: Акварель, 2014. – 326 с.

Круглов А.

Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. – Ч.1. – Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2008. – 300 с. (серія «Укр. б-ка Холокоста»)

Круглов А.

Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. – Ч.П. – Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2009. – 312 с. (серія «Укр. б-ка Холокоста»)

Круглов А.**Без жалости и сомнения:**

Документи о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. – Ч.III. – Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2009. – 284 с. (серия «Укр. б-ка Холокоста»)

Круглов А.**Без жалости и сомнения:**

Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. – Ч.IV. – Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2010. – 304 с. (серия «Укр. б-ка Холокоста»)

Левченко В.В.**Олександрівська церква**

Новоросійського університету: історія, персоналії, документи: До 150-річчя від дня заснування Одеського нац. ун-ту ім. І.І.Мечнікова / Гол. редкол. В.В.Левчук. – Одеса: Бондаренко М.О., 2015. – 360 с.

Легун Ю., Петренко О.

Матеріали ревізійного перепису населення 1795–1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області: Навч. посіб. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 72 с.

Лупій О.

Лицарі помсти: Історичний роман. – К.: Задруга, 2001. – 160 с.

Магістріум: Історичні студії / Відп. ред. А.А.Мелешевич. – Вип.54. – К.: НАУКМА, 2015. – 96 с.

Магочій П.-Р.

Кожен карпаторусин є русином... але не кожен русин є карпаторусином: Статті. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2015. – 132 с.

Михман Д.**Істориографія катастрофи:**

Єврейський взгляд: Концептуалізація, термінологія, підходи і фундаментальні питання. – Днепропетровск: Дива; Ткума, 2005. – 448 с. (серия «Б-ка Холокоста Ткума»)

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.2 (70). – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 376 с.

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.3 (71). – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 412 с.

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.4/5 (72/73). – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 396 с.

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.6 (74). – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 304 с.

Південна Україна: козацька

та післякозацька доба (XVI–XX ст.): Мат. Міжнар. наук. читань 26–27 травня 2012 р. – Одеса: О.В. Бровкін, 2012. – 112 с.

Переименовательні процеси

в топонімії як ціннісний вибір українського суспільства: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кіровоград, 11 червня 2015 р.) / Ред. О.Кирилюк. – Миколаїв: Жаган М.Ф., 2015. – 112 с.

Перша світова війна 1914–1918 рр. і

Україна: мовою документів і свідчень / Гол. редкол. В.Смолий; упор. В.Шевченко. – К.: Кліо, 2015. – 800 с.

Пирогова-Таран Л.В., Лагунова Н.А.**Іван Васильович Лучицький:**

історик і час. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2015. – 210 с.

Плецький С.

Поїздки, подорожі та походи в Гетьманщині XVIII ст. / Відп. ред. С.М.Білівненко. – Вип.20. – К., 2015. – 112 с. (серія «Запорозька спадщина»)

Повернення в Царгород / За ред.

Л.Івшіної. – К.: Українська прес-група, 2015. – 496 с.

Покидченко Л.А.

Історія українського єврейства в документальних і печатних джерелах Государственного архива Сумской области: Путеводитель. – Сумы: Казацкий вал, 2001. – 166 с.

Праведники світу та інші рятівники

під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: Зб. наук. ст. / Гол. ред. І.Шупак. – Дніпропетровськ: Ін-т Ткума, 2015. – 200 с.

Реабілітовані історією: Тернопільська

область / Упор.: О.Г.Бажан, Є.О.Гасай, П.З.Гуцал. – Кн.2. – Тернопіль: Терно-граф, 2012. – 864 с.

Реабілітовані історією:

Тернопільська область / Упор.: О.Г.Бажан, П.З.Гуцал, Л.М.Кіт. – Кн.3. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – 640 с.

Регіональна історія України:

Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолий; відп. ред. Я.Верменич. – Вип.9: До 100-річчя від дня народження акад. НАН України П.Т.Тронька. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 316 с.

Рибалка І.

Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Х.: Основа, 1999. – 200 с. (серія «Спогади вчених ХДУ»)

Романцова Н.

Постать князя Дмитра Вишневецького в українській історіографії XIX – початку XXI ст. – Маріуполь: МДУ, 2013. – 216 с.

Сверстюк Є.

На полі честі / Упор. О.Сінченко. – Кн.1: Невже то я? – К.: Кліо, 2015. – 364 с.

Скаун Р.

Будівничі Нового Єрусалиму: Іван Мурашко і «Мурашківці». – Л.: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2014. – 420 с. (серія «З історії релігійних рухів в Україні»)

«Солдат своєї Батьківщини»:

Спогади Івана Марусенка / Відп. ред. С.Білівненко. – Вип.25. – К., 2015. – 72 с. (серія «Старожитності Південної України»)

СССР и Литва в годы

Второй мировой войны: Сб. док. / Сост.: А.Каспаравичюс, Ч.Лауринавичюс, Н.Лебедева; редкол.: А.Никжентайтис, А.О.Чубарьян. – Т.1: СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.). – Vilnius: Ин-т истории Литвы, 2006. – 776 с.

СССР и Литва в годы Второй мировой

войны: Сб. док. / Сост.: А.Каспаравичюс, Ч.Лауринавичюс, Н.Лебедева; редкол.: А.Никжентайтис, А.О.Чубарьян. – Т.2: Литва в политике СССР и в международных отношениях (август 1940 – сентябрь 1945 гг.). – Vilnius: Ин-т истории Литвы, 2012. – 952 с.

Тарасов С.В.

Руїна Гетьманщини: історико-правове дослідження в російській історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.). – Донецьк: Ноулідж, 2014. – 193 с.

Темченко А.І.

Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. – Черкаси: Інтроліга Тор, 2015. – 112 с.

Українська Держава

(**квітень** – грудень 1918 р.): Док. і мат.: У 2 т. / Кер. уряд. Р.Піріг; відп. ред. В.Верстюк. – Т.1. – К.: Темпора, 2015. – 790 с.

Українська Держава

(**квітень** – грудень 1918 р.): Док. і мат.: У 2 т. / Кер. уряд. Р.Піріг; відп. ред. В.Верстюк. – Т.2. – К.: Темпора, 2015. – 412 с.

Українська ідентичність

і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Г.Боряк. – К.: Кліо, 2015. – 810 с.

Фундація Омеляна і Тетяни

Антоновичів: Матеріали до історії фундації: Листування, грамоти, виступи та лекції лауреатів нагород Антоновичів (1998–2011) / Упор.: М.Романюк, Я.Сеник. – Кн.2. – Вашингтон; Л., 2012. – 264 с.

Цемушаў В.

На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага: (сярэдзіна XIV – перша палова XVI ст.). – Смаленск: Інбелкульт, 2014. – 464 с.

Четверта Академія пам'яті

професора Володимира Антоновича: Доповіді та повідомлення: 26–27 березня 1998 р.: До 165 річчя Київського ун-ту ім. Т.Шевченка / Упор. і ред. А.М.Карпенко. – К., 1999. – 295 с.

Шарлемань Н.В.

Природа и люди Киевской Руси: Воспоминания: Автобиографии: Переписка. – К.: Антиквар, 2015. – 1136 с.

Шах С.

Львів – місто моєї молодості. – Ч.ІІ: «Царсько-королівська академічна гімназія». – Мюнхен: Християнський голос, 1956. – 362 с.

Ювілейний збірник на честь

професора Павла-Роберта Маґочія / Відп. ред. та упор.: В.Падяк, П.Крафчик. – Ужгород; Пряшів; Нью-Йорк: Вид-во В.Падяка, 2015. – 614 с.

XVII A. Vidurio Maskvos okupacijos

Lietuvoje saltiniai. – Т.1: 1657–1662 m. Vilniaus miesto tarubos knyga. – Vilnius: Lietuvos istorijos in-to leidykla, 2011. – 696 p.

XVII A. Vidurio Maskvos okupacijos

Lietuvoje saltiniai. – Т.2: 1655–1661 m. rusu okupacines valdzios Lietuvoje dokumentai. – Vilnius: Lietuvos istorijos in-to leidykla, 2011. – 800 p.

Archiwa rodzinno-majątkowe w zbiorach państwowych we Lwowie: Informator / Red. L.Krzyżanowski. – Warszawa: Min-wo kultury i sztuki, 1995. – 84 s. (seria «Wspolne dziedzictwo»)

Epszstein T.

Własność ziemiska na Ukrainie w 1860 r. w Statystyce Andrzeja Grabianki. – Warszawa: In-t Historii PAN, 2013. – 75 s.

Lietuvos metrika: 1988 metu

tyrinejimai = Литовская метрика: Исследования 1988 г. / Сост.: Э.Банионис, З.Кяупа. – Vilnius: Academia, 1992. – 189 с.

Naimark N.M.

Stalin's Genocides. – Oxford: Princeton University Press, 2010. – 163 p.

Oblawa augustowska. – Warszawa: In-t Pamięci Narodowej, 2015. – 33 s.

Pruszyński A.

Kijowski Majdan. – Warszawa; Minsk; Toronto: AGA, 2014. – 130 s.

Richter M.

Johann Amos Comenius und das Colloquium Charitativum von Thorn 1645: Ein Beitrag zum Okumenismus / Red. R.Mnich. – Т.1. – Siedlce: ELPIL, 2013. – 545 s.

Sasse G.

The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict. – Cambridge: Harvard University Press, 2007. – 400 s.

Stachiw M.

Ukraine and the European turmoil 1917–1919. – Т.2. – New York: The Shevchenko Scientific Society, 1973. – 552 s.

Velychenko S.

Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925. – Toronto: University of Toronto Press, 2015. – 277 p.

Ukraina Lithuania:

студії з історії Великого князівства Литовського / Гол. ред. М.Котляр. – Т.ІІІ. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 396 с.

Wspólnota Niepodległych

Państw: fragnegracja – bezpieczeństwo – konflikty etniczne. – Т.1. – Lublin; Warszawa: In-t Europy Środkowo-Wschodniej, 2011 – 284 s.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating the 70th Anniversary of the End of the World War II

VIDNIANS'KYI S.V., MARTYNOV A.YU. The World after September 2, 1945	4
LYSENKO O.YE. Hard Path to Peace: Ukrainian Society and Authority in the Middle 1940's – Early 1950's	19

JUSUPOVIĆ ADRIAN (<i>Warszawa, Poland</i>). Did Volodymyr the Great Had the Campaign Against/To Lendians? (Polish-Rus' Relationships in the End of 10th – Early 11th Centuries)	43
HOROBETS' V.M. Right to Free Elections of Zaporozhian Army Colonel: Cossack Traditions in the Imperial Novation Trial	70
SLISARENKO O.M. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). Russian Corps During the Perevolochna Operation in June 1709 (the Remark About one Historical Myth)	92
SKRYPNYK A.YU. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). Espionage and Subversive Activity of Napoleon's Agents in South-Western Provinces of Russian Empire (1806–1814)	103
ZABOLOTNA I.M. On the History of Cooperation I.Krypiakevych with "Ukrainian Historical Journal"	112
OSTROVS'KYI V.V. (<i>Ivano-Frankivs'k</i>). The Human Rights Activity of Z.Krasivs'kyi ...	130

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KOVALEVS'KA O.O. The Portraits of the Colonel I.Charnysh in Collections of Ukrainian Museums	140
KALISHCHUK O.M. (<i>Luts'k</i>). Modern Historical Public Debates about International Relations During the World War II: Comparative Analysis (Jedwabne'41/Volyn'43) ..	149

PERSONS IN HISTORY

SMOLII V.A., REIENT O.P. Historian in the Mirror of Epochs (Commemorating the 100th Anniversary of I.O.Hurzhi Birth)	164
--	-----

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

VIDNIANS'KYI S.V. Why and How Ukrainian SSR Became one of the Founding Members of UN? (Commemorating the 70th Anniversary of the United Nations and the Membership of Ukraine)	172
--	-----

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

The Historiographic Discussion of 1823: Review by O.Martos and D.Bantysh-Kamensky's Letter to the Publisher of the "Son of the Fatherland" Magazine (<i>introductory article by O.V.Yas'</i>)	186
---	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Vilkul T. Chronicle and Chronograph: Studies from Textology of the Pre-Mongol Kyivan Writing of Annals (<i>Dariusz Dąbrowski, Bydgoszcz, Poland</i>)	199
Omel'chuk V. Regulatory Support of the Church-State Relations in the Byzantine Empire (<i>V.V.Lastovs'kyi</i>)	203
Patrimonium: Studies of Early Modern History of Central-East Europe. – Vol.1: Early Modern Human: Space – Authority – Law of 16–18th Centuries (<i>M.Ye.Harasymchuk, L'viv</i>)	209
Lypyns'kyi V. Full Collection of Works, Archive, Studies. – Vol.1: Social-Political Works (1908–1917) (<i>O.V.Yas'</i>)	221

CHRONICLES

ROMENS'KYI O.O. (<i>Kharkiv</i>). "Le prince est mort – vivent les princes!": Les héritiers et l'héritage de Volodymyr	225
HAZIN V.V. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). All-Ukrainian Round Table "Early Modern Ukraine: Problems of Terminology and the Conceptual Apparatus Unification"	227
DRACH O.O. (<i>Cherkasy</i>). All-Ukrainian Scientific Conference "6th Hurzhii Historical Readings" (Commemorating the 100th Anniversary of Ivan Oleksandrovych Hurzhii Birth)	231
BULHAKOVA O.V. The Round Table "The Way to Independence: Commemorating the 25th Anniversary of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine Acceptance"	234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	236
---	-----